

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT — 1974

A TARTALOMBÓL:

BERTÓK LÁSZLÓ
GALAMBOSI LÁSZLÓ
PÁKOLITZ ISTVÁN
TAKÁTS GYULA
TANDORI DEZSŐ
VERSEI

★

HALLAMA ERZSÉBET:
SZÖVŐNÖK
KOLOZSVÁRI
GRANDPIERRE EMIL:
A CSALÁD HÍVÓ SZÁVA

MÉSZOLY MIKLÓS:
A VENDEG

TAMÁS MENYHÉRT:
SZIGLIGETI ŐSZ

★

B. NAGY LÁSZLÓ:
ARCKÉPVÁZLAT
SÓTER ISTVÁN RÓL

TUSKÉS TIBOR:
BESZÉLGETÉS
SOLTRA ELEMÉRREL



6,— Ft

SZÁMUNK SZERZŐI:

ARATÓ KÁROLY
BÉLÁDI MIKLÓS
BENCZE LÁSZLÓ
BERTÓK LÁSZLÓ
BÉCSY TAMÁS
BODRI FERENC
CSÁNYI LÁSZLÓ
GALAMBOSI LÁSZLÓ
HALLAMA ERZSÉBET
KOLOZSVÁRI
GRANDPIERRE EMIL
MARAFKÓ LÁSZLÓ
MÉSZÖLY MIKLÓS
B. NAGY LÁSZLÓ
PÁKOLITZ ISTVÁN
TAKÁTS GYULA
TAMÁS MENYHÉRT
TANDORI DEZSŐ
TAXNER ERNŐ
TUSKÉS TIBOR

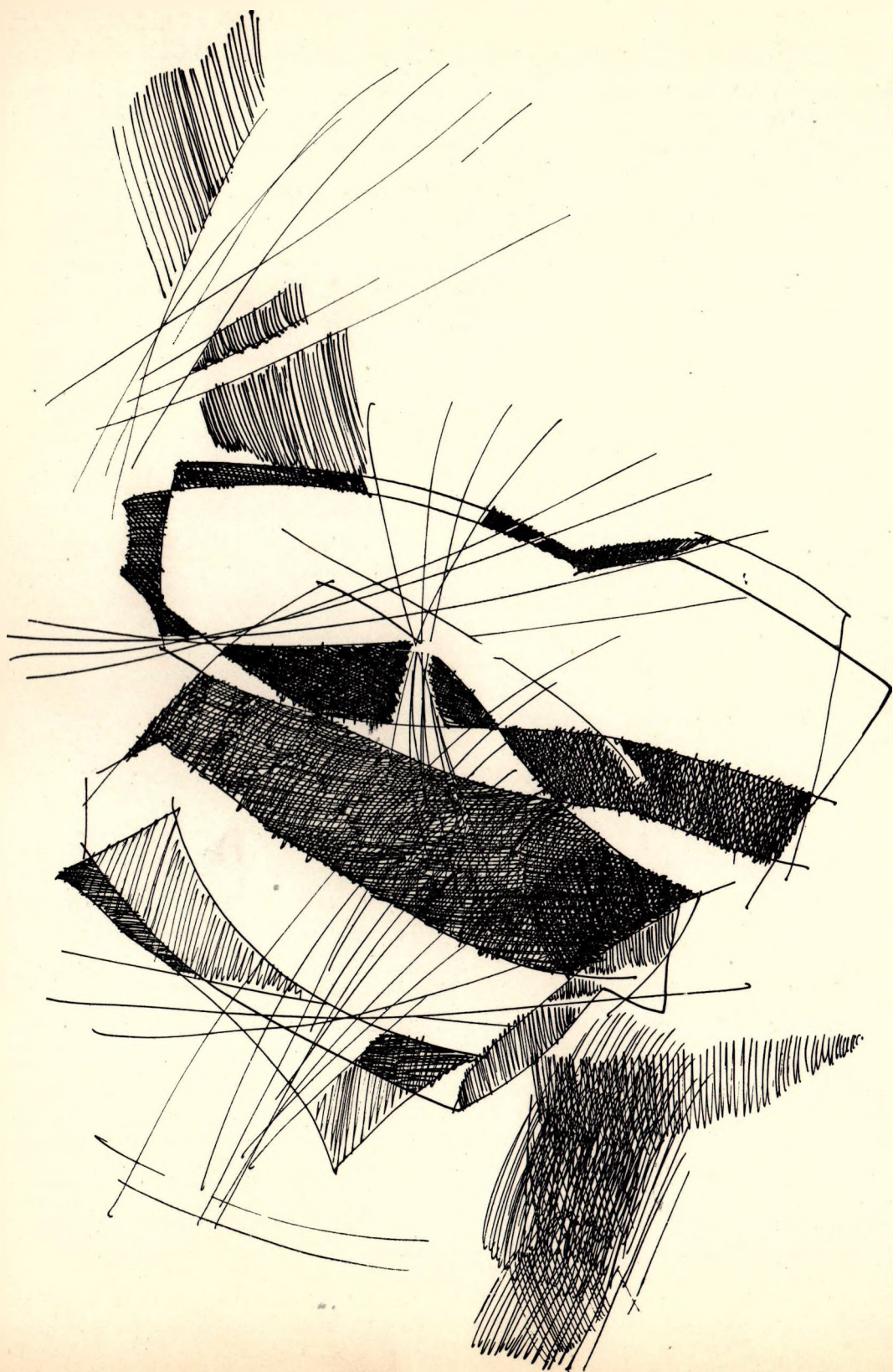
KÉPEK:

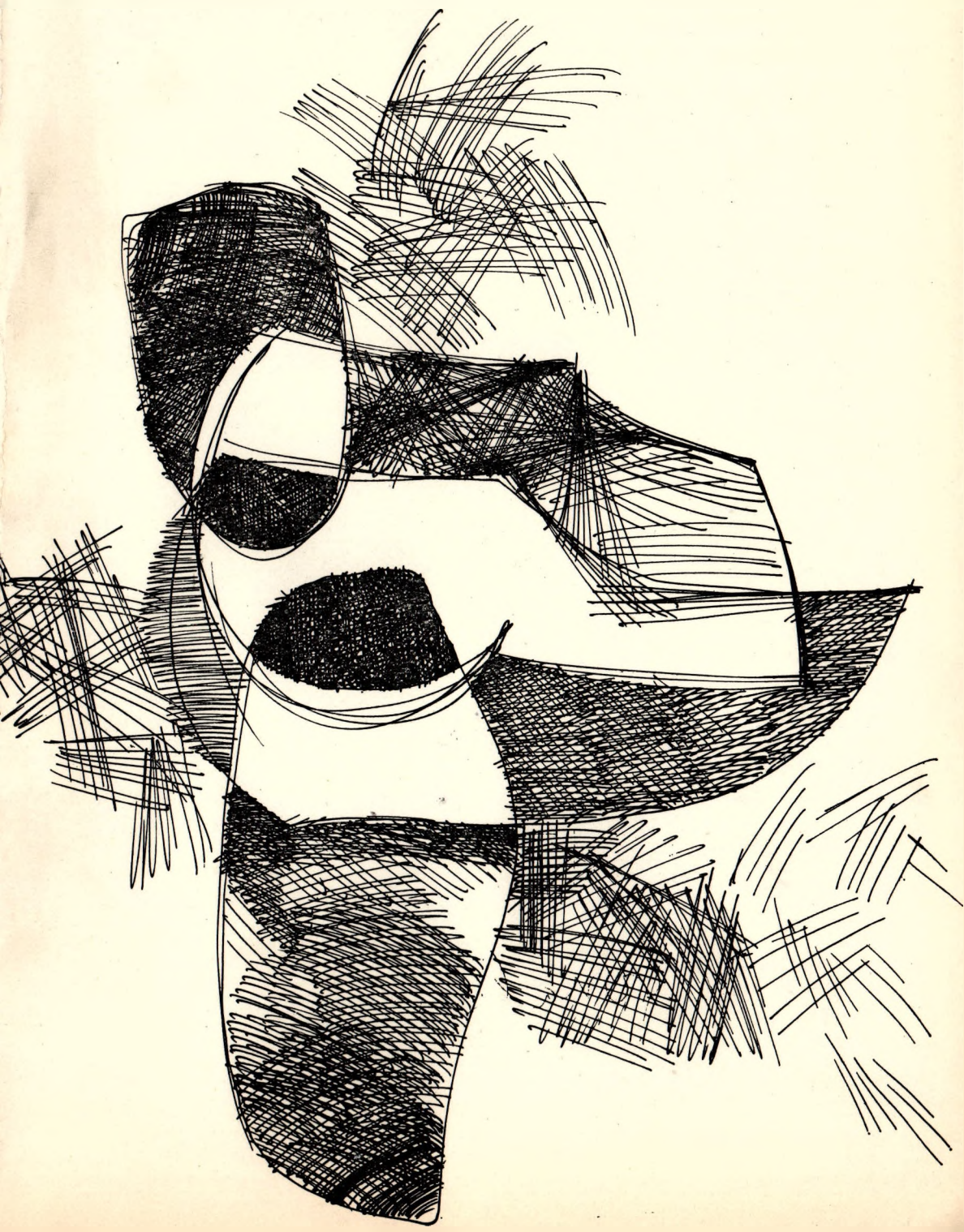
SOLTRA ELEMÉR



„Ó, mit is nézett veled kedvesben fiát.”

54
1953





JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

XVII. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM

1974. NOVEMBER

TARTALOM

HALLAMA ERZSÉBET: Szövnők (riport, I. rész) - - -	963
TAKÁTS GYULA: A Heszperidák kertjén innen (versciklus- részletek) - - - - -	973
MÉSZÖLY MIKLÓS: A vendég (televízió-játék) - - -	977
BERTÓK LÁSZLÓ versei: És újra feltalálja, Csak a széléig -	984
GALAMBOSI LÁSZLÓ versei: Gyászoló ragyogás, Vándorok virágzása - - - - -	985

*

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: A család hívó szava (kisregény, I. rész) - - - - -	988
TAMÁS MENYHÉRT: Szigligeti ősz (riport) - - - - -	1003
BENCZE LÁSZLÓ: A prэшáz dicsérete - - - - -	1007
PAKOLITZ ISTVÁN versei: Csönd, Káromló, Kerítés, Fesztí- vál, Tempózó - - - - -	1011
TÜSKÉS TIBOR: Képzőművészek műhelyében (<i>Beszélgetés Soltra Elemérrel</i>) - - - - -	1013
TAXNER ERNŐ: Hármass utak a Csongor és Tündében - -	1025
TANDORI DEZSŐ: Négy szonett - - - - -	1037

*

B. NAGY LÁSZLÓ: Arcképvázlat Sötér Istvánról (<i>Béládi Mik- lós bevezetőjével</i>) - - - - -	1039
BÉCSY TAMÁS: Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus - -	1049
ARATÓ KÁROLY: Thierry Arpád: Hosszú szökés - - -	1051
CSÁNYI LÁSZLÓ: Hallama Erzsébet: Odaát Arizonában -	1052

MARAFKÓ LÁSZLÓ: Alekszandr Mezsirov: Búcsú a hótól – 1053
BODRI FERENC: Bajomi Lázár Endre: Anatole France világa 1054

K É P E K

SOLTRA ELEMÉR rajzai – – – – – 976, 983, 1036, 1048, 1056

Műmellékleten

SOLTRA ELEMÉR művei

1. Anya gyermekével, 1963.
2. Pihenők, 1960.
3. Anya gyermekével, 1972.
4. Anya gyermekével, 1972.

A borítón

SOLTRA ELEMÉR rajzai

(Nádor Katalin fotói)

J E L E N K O R

A Magyar Írók Szövetsége Dél-dunántúli Csoportjának lapja

Megjelenik havonta

Főszerkesztő: SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő: PAKOLITZ ISTVÁN

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000. F. k.: Braun Károly

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál
(1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi
jelzőszámlára. Evi előfizetési díj 72,— Ft.

74-4734 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Melles Rezső

Index: 25.906

Szövőnők*

Ha zúg a fejem, beteszem a vattát a fülembe, van az a svéd, tudja. Ambár megteszi egy darab közönséges vatta is. Az a baj, hogy néha szokott a fejem fájni. De már sokszor eszembe jutott, mit csinálnék, ha újra kezddhetném. Aztán lehet, hogy újra csak ezt. Nem mondom, a lábaim nagyon fájnak, visszerezek, meg izületes is vagyok, sajnos. De néha... most lehet, hogy kinevet, de néha húszévesnek érzem magam. Komolyan. És nyolc év múlva elmehetek nyugdíjba, ha akarok. Ha így belegondolok, nyolc év hosszú idő, és mégis milyen hamar elmúlik.

Kis gyár Mohácson, a Duna partján. Egyik arca a vízre néz, átellenben a sziget dús zöldje virít. Egy perc alatt elérni a gyárból a Békét, a szálló-étterem-presszó kombinátot, két-három perc alatt az új büszkeséget, a piacot, ahol a délelőtti napfényben álmos kofák kuporognak pillogó élőtyúkaik és újságpapíron közszemlére tett szárazbab kupacaik mögött.

A szövőgépek csikorgó robaját otthagya egy cigarettányi idő alatt lesétálhat az ember a folyópartra, belebámulhat a szürke vízbe, elnézegetheti a révkalauzokat, vagy csak egyszerűen üldögélhet, szemét a végtelen égre függesztve. A városban van, de már a természet kellős közepén.

A mohácsi szövőgyárnak soha nincsenek munkaerő-gondjai, ellentétben a nagyvállalat többi üzemével, főleg a pestiekkal, amelyek győzik hirdetéssel, csábító lehetőségekkel a szövőgépek mellé csalogatni a szakképzetlen női munkaerőt. A kis város kis gyára „családi üzem”. Egész családok egymást váltó nemzedékei, egyenes- és oldalági rokonok tucatjai haladnak el nap mint nap az üvegkalitkás portásfülke előtt. Csendes nevezetessége a gyárnak, hogy az igazgató felesége mindvégig szövőnőként dolgozott az üzemben. Most áll nyugdíj előtt.

A gyár dolgozóinak több mint kétharmada nő. A szövőnők száma 170, ebből 28-an vannak gyermekgondozási segélyen.

Az itteni szövőnők fizetése a textiliparon belül jó átlagot ér el, a női keresetek megyei átlagából pedig erősen kiemelkedik. 1974 januárjában például 2985 forint volt a szövőnők átlagkeresete. Az éjszakai pótlék kétszerese a napi keresetnek, bevezették a szabad szombatot, szombat éjjel pedig nincs munka a gyárban. 1972-ben rendelet jelent meg, amely a nyugdíjhoz mindenkinek, aki nyolc évet egyfolytában szövőgép mellett dolgozott, két év, majd minden további négyévi munka után egy-egy év korkedvezményt biztosít. Figyelembe véve, hogy a szövőnők általában 18 éves korban kezdik a munkát, nagy részük már 48 éves korban nyugdíjba mehet.

Amióta 74 januárjában nyugdíjba ment az „első fecske”, Wahl György-

* Hallama Erzsébet írásával megkezdjük a felszabadulás 30. évfordulója alkalmából szervezett meghívásos riport- és szociográfia-pályázatunkra beérkezett művek közlését. A pályázat eredményét 1975. évi áprilisi számunkban ismertetjük. (A szerk.)

né, mégpedig 1956 forinttal, azóta tiznél is többen bejelentették, hogy élni kívánnak ezzel az új lehetőséggel.

Hat éve a csökkent munkaképességű gyári asszonyok számára létrehozták a szőnyegtűző műhelyt, amely egyműszakos.

Noha a város jóvoltából óvodagondjai nem voltak eddig sem a szövőgyári asszonyoknak, tavaly mégis egyhangúlag megszavaztak 40 ezer forintot a nyereségből, amely a felajánlott társadalmi munkával együtt az épülő mohácsi óvodához jelent hozzájárulást.

Minden ősszel — több éve már — 13 ezer forinttal könnyít a gyár a többgyermekes családok iskolakezdési gondjain.

A fiataloknak 1973-ban felépítették a gyári KISZ klubot.

1970-től kezdve minden évben adnak valakinek lakásépítési kölcsönt. Az első évben két nődolgozó kapott 15—15 ezer forintot, majd egy nő ugyanennyit, a harmadik évben egy asszony 20 ezret, 73-ban három asszony összesen 50 ezret. 74-ben egy férfidolgozó is fölkerült a listára 20 ezer, továbbá egy nődolgozó 30 ezer forint kamatmentes kölcsönrel.

Két éve egy pszichológus kilenc héten át vizsgálatot végzett a gyárban. A szakmai betegségek, mint a visszér, a hallászavarok közismertek, ezúttal a munkahelyi pszichés ártalmakat vizsgálták. A teljes figyelmet igénylő, ugyanakkor monoton munka hatását a fáradtság mélyülésére, a figyelem lankadására, s ezzel összefüggésben a teljesítmény romlására egy-egy műszak folyamán. A kéz remegése, a pulzus változása grafikonokra került. Azóta minden műszak alatt kétszer leállnak a gépek 10—15 percre, s az asszonyoknak ilyenkor kötelező elhagyni a műhelyt. Az egyik öltözőben „rázógépet” szereltek fel, valahonnét örökölték, olyasmi ez, ami elegáns kozmetikai szalonokban szolgál a hölgyek fölös zsírpárnáinak eltüntetésére.

Az egyik munkaközi szünetben benéztem az öltözőbe. Három szürkeköpenyes asszony pihentette lábát a padokon. Használják-e a gépet?

— Hát persze! — ugrott fel egy vidám, csorbafogú asszony. — Jól meg-
ráztatjuk magunkat, mikor kedvünk szottyán. Utána hű de fiatalnak érzi magát az ember!

A gyárban 14 hűtőszekrény van. Parizer, vaj, kefir, házikolbász, cola hűl a frizsiderekben.

Az éjszakás műszakban általában háromszor főznek kávé. A nők többsége nagy kávéívó.

Bánhegyinéval a műhelyben beszéltek meg, hogy műszak után elmegyek hozzá. Vagyis hogy megbeszéltük — az túlzás. Ott állt a gépnél, amelynek könyökforma karja a lába mellett mozgott, idegesítő közelségben. Szemem sarkában egy vetelő ugrált, mint egy tébolyult kis állat, az asszonynak fénylett az arca és torkaszakadtából magyarázta, hol lakik. Csak a címet mondja! ordítottam a fülébe, egyszerűen hihetetlen, hogy micsoda hangjuk van ezeknek a gépeknek, a zaj talán nem is fülhasogató, de olyan, mint egy iszapréteg, minden mást elnyel. Az asszony megnyugodva intett, kezében egy orsót tartott, amiről hosszú, gubancos szálak logtak le, azt csavargatta, jól emlékeztem rá, csak éppen az író nevére nem, akiről az utcájukat elnevezték. Persze, nem is író volt, hanem zeneszerző, mint utóbb kiderült.

A már-már reménytelen keresgélés után pedig egyszerűen nem ismertem meg Bánhegyi Jánosné szövőnőt. A kapuban egy ápolt, jó frizurájú fiatal nő állt, sötét pantallóban, pasztellszínű pulóverben.

— Láthatja — sopánkodott —, milyen szegény kis öreg házban lakunk mi! Egy rendes, modern lakást, azt akarunk most.

Öreg tornácós házikó, tenyérnyi udvar, fent ösöreg lugasszőlő karvastag, hámló törzse kanyarog, mint valami vad, kifundált dekoráció, és a kertben két-három virágágyás, akkorák, mint egy-egy füzetlap. A küszöb magas és keskeny, a mennyezet megereszkedett.

— Mit hozhatnék, szörpöt? Édes likört? Legalább kávét? Magdikám, kislányom, főzzed meg a kávét!

Két szépen felöltözött gyerek ácsorog a szobában, tágranyitott szemükben mély és leplezetlen kíváncsiság. Anyjuk, akiben semmi szokatlant nem látnak, valami fontos ügy főszereplője lett. Zoli a kisebb és szívósabb, a kituszkolás után kétszer is visszajön, egyszer süteményért, egyszer meg bejelenti, hogy nincs lecke.

— Anyám is a gyárban dolgozott, a csévéelőben. Én eredetileg gép- és gyorsírást tanultam, de akkortájt nehéz volt elhelyezkedni, hát bementem a gyárba. Nagyon szerettem ezt a munkát... fiatalok is voltunk, birtuk a tempót, hajtottunk rettenetesen. Hat hónapig jártam szakmunkástanfolyamra, hatvanban pedig továbbképzésen voltam, ezután rájött a fizetésemre öt százalék. Most úgy kétezer nyolc körül keresek. Nem mondom, hogy rossz, bár az utóbbi időben sokat betegeskedtem. Mostanában valahogy már nem bírom olyan jól, mint régen... Ha zúg a fejem, beteszem a vattát a fülembe, van az a svéd, tudja. Ámbár megteszi egy darab közönséges vatta is. Az a baj, hogy néha szokott a fejem fájni. De már sokszor eszembe jutott, mit csinálnék, ha újra kezdhetném. Aztán lehet, hogy újra csak ezt. Nem mondom, a lábaim nagyon fájnak, visszerezek meg izületes is vagyok, sajnos. De néha... most lehet, hogy kinevet, de néha húszévesnek érzem magam. Komolyan. És nyolc év múlva elmehetek nyugdíjba, ha akarok. Ha így belegondolok, nyolc év hosszú idő, és mégis milyen hamar elmúlik... Most, hogy kérdezte, mikor kerültem a gyárba, hát nem szörnyű, már több is mint huszonkét éve, és majdnem végig ugyanabban a garnitúrában, csak szaladtak az évek... nekem meg muszáj volt mindig elsőnek lenni, nem volt év, hogy ne kaptam volna kitüntetést, jutalmat... Azért, ha kicsit hosszabb volnék, már elmentem volna malőr-fűzőnek. De így nehezen érem át a gépet, nyújtóznom kell, lássa, így, ni, és a hasam mindig azon a hideg vason, még így is elég sok bajom volt, aztán vannak ám olyan malőrök, hogy négy-öt órán át is fűzni kell. Én hozzám nemigen jönnek oda segíteni, á! Meg tudod te azt csinálni, mondják.

Magdi, a nagylány kávét szervíroz nagy buzgalommal. Kávészés után meg kell néznem a családi fényképalbumot. A nagyapa, aki hajós volt, Zoli a keresztlányunkkal. Zoli egy kiságy tetején. Magdi egy kiránduláson. A másik nagyapa, az én apám, aki asztalos. Családi szánkózás, mikor is? Férjem, egyéves korában. Ezek is mi vagyunk. Hát csak olyan egyszerű kis amatőr képek, szeretünk fotózni. Szép nagy karácsonyfánk volt, nézze! Ez itt én vagyok. Ugye szörnyű? A fiam, mikor ötéves volt. Itt meg a két újitó.

A férje lakatos a gyárban. Hogy ismerkedtek meg?

— Nevetni fog, én is mindig nevetek, ha a férjem előhossa. Egy nap odajött hozzám a gép mellé, DISZ gyűlés lesz vasárnap, azt mondja, eljössz? Szörnyen elpirultam. — Kuncog, a keze a táncospárral játszik, ami aranyláncon függ a nyakában. — Észrevette? Egyből letegezett, csak úgy, elsőre. Én meg olyan visszahúzódozó lány voltam, nemigen jártam el sehová. Vasárnap

elmentem mégis a gyűlésre. Utána hazakisért. Aztán többször is . . . Először a lakatosműhelyben dolgozott, onnan áttették a szövödébe, és már egybekeltünk, mikor újra visszavitték őt a lakatosműhelybe. Nagyon sok újítása volt, a barátjával, aki a kománk, de már nincs a gyárban, kiemelték és elvitték máshová igazgatónak, bár nagy selymes volt, nagyon szerette a szakmát, még most is, ha összejövünk, csakis a gyárról megy a szó. Hogy mifélek voltak azok az újítások? Hát szélevesztők, tudja, védőrácsok, mindenféle műanyag a vas helyett, elmagyarázzam? Sokat is kerestek, nem mondom, de hányszor vittük nekik még vasárnap is a vacsorát a Katival!

Azt mondta, mostanában nehezebben megy a munka, mint régen.

— Hát bizony . . . Például ma nem volt vetülékünk a hernyóselyemhez, nem jött meg az autó, négy gépem ment csak, mégis alig győztem. Igaz, cikkenként is változó. Most két gépen van tisztaselyem, a többin speciát szövök, ez egy ronda anyag, állandóan nyalni kell. Állandóan foszlik, kiszőrösödik, ha nem nyalja az ember. Van egy massa, az irmassza, — tudja, az az irező gép, amin áthengerlik a láncot, mielőtt a szövödébe hozzák, — és az ember kezeügyében mindig ott a pohár meg egy kis szivacs, állandóan kenni kell a láncot, különben, mondom, a két széle kiszőrösödik, aztán máris az ember nyakán a selejt. Amúgy pedig szép anyag ám ez, nyáriruhának való, szép selymes anyag, dehát nagyon kényes. Én meg olyan vagyok, tudja, hogy azt szeretem, ha rendesen meg van csinálva a munka. Akármi is az. Amikor régen annyi sok pelenkát kellett mosnom, szidott a férjem, mondta, minek fájditod a kezed ezzel a sok ronggyal, mert fáj a kezem akkoriban nagyon. De azért csak kimostam rendesen, fehérre . . . És a munkában is ilyen vagyok, lássa. Ezért bánt aztán, hogyha . . . nem mintha okom lenne a sértődésre, hiszen mindig kapom a kiváló dolgozót meg a jutalmakat. De egyszer . . . volt egy cikkünk, aliz volt a neve, nagyon egy kényes cikk volt az is, bontani egy szálat se lehetett rajta, a másik gépen meg egy másik anyag ment, és mikor azon valami hiba lett, az alizt gyorsan leállítottam, hogy amazt megigazítom, aztán jövök vissza, hogy figyelhessem. És akkor a művezető odajön nekem és se szó se beszéd elindítja a gépet, és azt mondja, hogy hát látom, hogy maga nem akarja hajtani a gépet! Ennekem ezt mondta, érti? Ezt sose felejttem el. Nagyon nehezen megy ki belőlem a sértés. De ezt vegye úgy, hogy nem is mondtam, minek, régen volt, nincs is azóta semmi problémánk egymással, csakhát . . . Mert ha az ember lelkiismeretes, akkor azt várja, hogy mások is eszerint bánjanak vele. Igaz, hogy nem panaszkodhatunk, mert azt mindenütt tudják rólunk, hogy a mohácsi szövök lelkiismeretesekek, nem úgy, mint egyes helyeken, ahol nem törődnek semmivel, legfeljebb veszik a sátorfájukat és elmennek egy másik gyárba.

A tévé tetején barna agyagmedve ül, a modern szekrény soron apró italosüvegek sorfala, Kislexikon, kvarclámpa. A falon nagy kép: snájdig huszár csapja a szelet lóhátról egy kis parasztlánynak.

Ez már a harmadik tévéjük, karácsonyra vették, de nem részletre. Sűrűn átjárnak Eszékre, a nagylány jugoszláviai ismerősöknél szokott nyaralni. Két éve a Balatonnál üdült együtt a család, négy éve Bakonybélre kaptak családost beutalót.

— Ha nyolc év múlva tényleg elmennék nyugdíjba, talán még egész fiatalnak érezhetném magamat . . .

Nagyon várja azt az időt?

— Nem vagyok benne biztos, hogy nagyon várom. Csak az, hogy nem

csörögne az óra minden reggel... Vagy este kilenckor csörög, a szobában meleg van, egyik itt alszik, a másik ott, nekem meg menni kell. Elég messze lakunk a gyártól, errefelé nem söprik az utcákat, sokszor télen hajnalban én vagyok az első járókelő, sokszor térdig gázolok a hóban... Fúj a szél, hideg van... Néha annyira átfagyunk, hogy odabent melegvízbe áztattuk a lábunkat, csak úgy tudott fölmelegedni. Aztán, ha már bent vagyok, egész más ám. Csuda tudja, mintha otthon lenne az ember. És elrepül az idő. Tavaly egyszer kiderült, hogy nincs vetülék, azt mondták, álljunk le és mindenki menjen haza szabadságra. Hát az valami borzasztó volt, hogy már bementem, és mindjárt visszafordulni...

A gimnazista lány odakint körmöl, nagy orosz—magyar szótárba bújva.

— Tanul — mondja lágyan az anyja. — Tudja, mi akar lenni? Tanító-néni... az ám!

A tanulósarok falait beborítják a színes kivágások, jobbról egy hosszúhajú gitárosfiú néz le a kislányra, balra földgömb áll az íróasztalon. A Föld a túlsó oldalát fordítja erre, közelebbről látom a Tuamotu szigetek sorjázó légypöttyeit.

— Tanítónő — ismétli az asszony tünődve, s közben, anélkül, hogy észrevenné, lassan simogatja fájós derekát.

A mohácsi selyemfonodát 1898-ban alapították. A dunaparti sóház helyébe került a fonoda. Kicsi, szerény üzem volt, kétszintes épületben. A század hetedik esztendejében megkísértette a karrier lehetősége, egy bizonyos francia pénzcsoport érdeklődni kezdett, mivel „közel van a Dunafolyam és kéznél van a szén”, persze, ingyenelket, községi pótdómentességet kért a várostól. A képviselőtestület urai, bár szívükkel-lelkükkel a hazai iparfejlesztés ügye mellett voltak, úgy döntöttek, hogy előbb puhatalózni kell, kik is ezek a francia pénzemberek, s mindenekelőtt hogyan lehetne valamit lealkudni a feltételekből. Így annak a bizonyos Fölker József főjegyzőnek, aki „Mohácsból legalábbis világvárost” szeretett volna csinálni, lelkes közvetítése belemerült a feledés és a következő évtizedek homályába.

A Magyar Királyi Selyemfonoda így fonoda maradt egészen 1922-ig, amikor a kivonuló szerb megszálló csapatok leszerelték és uszályokon elszállították a gyár gépeit. A munkások munka nélkül maradtak egy évig. Olasz banktőke segítségével három selyemmágnás újraindította a gyárat, 112 szövőgéppel, 6 gombolyítóval, 6 csévézővel és 5 kislelvető géppel. Ettől kezdve szövőde. Akkoriban 180 munkás dolgozott itt napi 10 órában. Volt a gyárban a 180 munkásra négy mosdó.

A gazdasági válság 1932-ben újból leállította a gyárat két teljes esztendőre.

1936 februárjában 58 munkásnő sztrájkba lépett, s két kategóriában 1—1 fillér, egy kategóriában fél fillér béremelést harcolt ki. Két évvel később, június 11-én újabb sztrájkra került sor. A Mohácsi Hírlap rendre közli drámai tudósításait az eseményekről. A sztrájk közvetlen oka az „új munkarend” terve volt, a tőkések ugyanis egyik napról a másikra fel akarták emelni a munkások kötelező teljesítményét, természetesen a korábbi bérek meghagyásával. Ott van az okok között a goromba bánásmód, különösen egy Weisberg Rezső nevű mérnök ellen volt nagy a zúgolódás. A gyár munkásai — írja a lap — „mind nagyon szegény emberek, asszonyok, lányok, akiknek arra az alábbi időben feltűnően csökkent keresetre óriási szükségük van.”

A cikk buzgón bizonygatja, hogy semmiféle „izgatás” nincs a háttérben, csak a „szegény, de becsületes, keresztény munkásnők” tiltakoznak, mert hát „vajjon állatok, gépek-e ezek?” „150 család kenyérérl, a város békéjérl és békés fejlődésérl van szó” — jelenti ki a cikk, csodálatraméltó optimizmussal, 1938 nyarán. A hosszas, keserves alkudozások végeredménye kompromisszum lett. Azt a Weiszberg Rezsőt, aki valóban piszok egy alak lehetett, elküldték. A sztrájk a következı jellemzı újságcikkkel zárult: „a város közvéleménye... azt várja a vezetıségtıl, hogy a sztrájk miatt senkinek bántódása ne történjen... A másik megjegyzésünk az, hogy a munkabér felemelése a munkatöbblet arányában az egyedüli helyes politika a gyár részérl... Örömmel olvastuk a Pesti Tözsde múlt heti számában, hogy a gyár múlt évi eredménye közel 40 000 pengı, s így annak rentabilitása biztosítva van, amely a felemelt munkabérek mellett is megmarad — minden bizonnyal —, mert hiszen az új rendszer mellett a munka mennyisége is emelkedik. Reméljük, hogy az egyhónapi próbaidı alatt a gyár vezetısége és a munkásság között a régi és feltétlen szükséges harmónia is kialakul ismét...”

A „régı és feltétlen szükséges harmónia”, amely természetesen soha nem létezett, még váratott magára egy darabig. Elıbb a németek vették kézbe, majd szerelték le a gyárat. Hajóra rakatták a fonalkészletet is. A hajó szerencsére aknára futott és elsüllyedt. 1944. november 26-án a város felszabadult, január elején a szovjet katonai városparancsnok felszólította az embereket a munka újakezdésére. A gyár dolgozói tíz napig takarították a romokat, aztán megjavították a megmaradt gépeket, kiemelték az elsüllyedt hajót, megszáritották és megszökték a megmaradt fonalat. A gyár vezetésével ideiglenesen Tarján Istvánt bízták meg.

1948 márciusától, az államosítástól kezdve mőszaki adatokkal folytathatjuk a történetet. Az elektromos hálózat megújítása, az egyedi motormeghajtásra való áttérés, öltözık, fürdık, üzemi konyha építése, új elıkészítı üzem, 42 új gép, 70 félautomata csévélgép, a meglévı szövógépek modernizálása, új kazánház, az épület födémcseréje — ezek jelzik az évek múlását.

Ma a gyár évente 4 millió négyzetméter szövetet termel, az évi termelési érték 80 millió forint. A tervek szerint az iparágban is kicsinek számító üzem a mőszaki szövetekre specializálja magát, ami a termelési érték megduplázódását jelentheti.

Ötször lettek élüzem, az okleveleknek se szeri, se száma, és a „feltétlen szükséges harmónia” emlegetése se pusztá szólam ma már.

Pej Istvánné szövınőnek öt gyereke van. Férje hajós volt, majd egy láb-műtét után szárazföldi szolgálatba került, ma forgalmi számadó Mohácson. Pejné már lánykorában a gyárban dolgozott, aztán rövid időre követte az urát, elıbb Dunavecserre, majd egy dunai hajóra, amely egészen Regensburgig vitte őket. Pejné anyja és anyai nagynénje együttesen fél évszázadot töltöttek a szövógépek mellett. Ő maga most a szövıde IV-ben dolgozik, a Zetkin Klára brigád tagja. Két és félezer forint körül keres, az ura 2300-t kap, erre jön az 1600 családi pótlék. Szép kétszobás lakásuk van, alig öt percre a szövıgyártól és a Duna-parttól.

Ezen a napon mind az öt gyereket hazahozta a napközibıl, hadd lás-sam őket együtt. Egy heverın ülnek sorban, fejtıl-lábıg épp kitöltik.

— Ilonka, Zsuzsi, Pisti, Márti és a Józsi — mutatja be őket az anyjuk.

A legidısebb tizennégy éves — szemüveges, erıs lány, ősztıl a villányi

mezőgazdasági iskola tanulója —, a legkisebb pedig — „a Józsi” — nyolc. Mozdonyvezetőnek készül, s szemmel láthatólag nem hisz nekem, mikor bizonygatni próbálom, hogy a mozdonyvezetéshez is tanulni kell. Zsuzsi óvónő szeretne lenni. Márti, ez az angyalarcú, de állítólag csipősnyelvű kislány a családban a legjobb tanuló.

Kirajzanak, öten legalább hatfelé. Józsi hangját csak az ajtócsapódás vágja el.

— Kicsit zajosak — mentegetőzik Pejné. Felső fogsora szinte teljesen hiányzik. Ül a széken, keze az ölében pihen. Feltűnő látvány ez az erős, kidolgozott kéz így dologtalanul. Tanácstalanság érződik rajta.

Hogyan osztják be a jövedelmüket?

— Fizetéskor mindjárt kifizetjük, amit kell, napközit, lakbért, otépét, mert az is van, vettünk egy új, nagyobb heverőt. Huszonhatodikán megveszem a lisztet, cukrot, zsírt, ilyesmit. Havonta 4—500 forintunk marad ruhafélére. Húsvétra mind az ötnök vettünk cipőt, az több mint 800 forint volt.

— Nem betegeskedik?

— Fél percre se voltam táppénzen. Egyszer úgy fájt a vállam, hogy az asszonyok segítettek felöltözni, de akkor meg nem írt ki az orvos.

A lába?

— Azt érzem mindig. Nem is nagyon ülök le, míg el nem végeztem itthon, mert csirizes a szék is...

A füle?

— Ha a hátam mögött beszélnek, vagy ha nagyon csöndesen szólnak, előfordul, hogy nem hallom meg. Bár minket nem zavar a zaj, megszoktuk. Csak nekem itthon ez az öt gyerek is...

Melyik műszak a legjobb?

— Melyik? Talán a délelőtti, mert akkor vagyok legjobban kipihenve. Viszont akkor meg korán elmegyek. A délutános meg azért jó, mert akkor reggel is el tudom indítani a gyerekeket, és utána elvégezhetem az itthoni munkát, nyugodtan. Az éjszakásnál úgy van, hogy hazafele mindig bevásárolok, aztán mikor a gyerekek elmentek, kicsit lefekszek, viszont nem alszom ki magam, van úgy is, hogy le se fekszek, például szombaton. De akkor olyan neszőljhozzám-kedvem van. Viszont az éjszakás műszak mégis jó, mert reggel is meg este is itthon lehet az ember.

Sokat vannak egyedül a gyerekek?

— Sokat. Éjjel is, minden negyedik éjjel, olyankor aztán nem mondom, hogy nem vagyok ideges. Csak itt jár az eszem, hogy nincs-e zaj a házban? Alusznak-e? Ha meg villámlik, akkor pláne. De jó órába mondjam: még nem történt semmi se. Elég jó gyerekek azért, meg tán, hogy egyik rászól a másikra. Ha egyedül vannak, sose néznek tévét, így szokták meg, nem is háborognak. De azért mindig kis is van húzva.

A nagyobbik szobában tévé, olajkályha, az öt gyerek bekeretezett fényképei a falakon, egyszerű szőnyeg, csipketerítő dohányzóasztal — ezen írja a leckéjét Józsi, külön a többiektől —, két nagy, kihúzható heverő, egyiken a lányok, másikon a fiúk alszanak. A sarokban még egy rádió, a virágállványon aszparágusz. A szülők fekhelye és az asztal a négy székkal a másik szobában van. Az asztalon, egy csokor gyöngyvirág alatt a nőnap terítő — mutatták a gyárban, hogy ilyet kaptak az idei nőnapra az asszonyok.

A gyerekeknek végül is megvan a legszükségesebbje.

— Hát igen, bár... A legnagyobbik lányom éppen duzzog, mert nem

mehetett országjárásra. Nyolcszáz, ezer forintokat kell befizetni, és ha az egyik megy, mondhatom-e a másiknak, hogy neki nem adok? Lehet, hogy a Zsuzsi mégis elmegy most, a Szovjetunióba, úgy mondják, egy hónapra. Én megmondtam, hogy nem bírjuk, de a Zsuzsi orosz tanárnője azt mondta, hogy a Zsuzsinak menni kell. Nagyon aranyos volt, annyit szaladgált, még a gyárban is járt bent, hát nem tudom, végül mit intézett.

Pejné nincs az élenjáró szövek között. Alig jár el hazulról a munkán, bevásárláson kívül. „Azért, hogy én szórakozzak, nem is zárnám be őket, eleget vannak egyedül anélkül is.” Néha, vasárnap délután a kezébe vesz egy könyvet, amit a gyerekek hoznak haza a könyvtárból. Miközben mos, főz, vasal, hallgatja a rádiót, főleg a Szabó családot, a Mit üzen a rádió-t. A tévében a híradót mindig megnézi, ha nem nagyon fáradt, mást is. A gyerekei mindent megesznek, de ha mégis nagyon a kedvükre akar tenni, főz nekik „pörköltet nokedlival, kirántott húst, madártejet”. Nyáron, amikor az öt gyerek napközis táborba járt, minden nap odaszaladtak a műhely ablakához és integettek az anyjuknak. „Az asszonyok már lesték őket és visszaintegettek nekik, olyan, de olyan aranyosak voltak, ahogy ott lenn álltak sorba...” Utazásra egyáltalán nem gondolt, legfeljebb az Aldunát nézné meg, „hogymilyen”, mivel a Dunán fölfelé már járt, még fiatalasszony korában. Úgy véli, számára az lenne jó, „ha az ember négy-öt órát dolgozna a gyárban és négy-öt órát otthon”, de ezt már megmosolyogja. Arra a kérdésre, hogy mit kívánna, ha módjában állna, csak nevet, s mikor egy lottónyeremény lehetőséggel nyomatékositom a kérdést, mégiscsak válaszol:

— Talán ha egy kertet... mert drága a piac. De azért is, mert nem bánnám, ha néha csönd lenne.

A Mári néniről még ma is úgy beszélnek a gyárban, hogy ömellette aztán nem lehetett unatkozni. Egy újságíróval megesett históriáját is őrzi a színhagyomány. E lelkes fiatal hírlapíró valamikor az ötvenes évek elején régi munkásnőket keresett, elküldték hát Németh Józsefnéhez. Blokkal, ceruzával megállt a gép mellett és megkérdezte, kiabálva az irtóztató zajban: mióta tesszik itt dolgozni? A mérges öregasszony visszaüvöltött neki: „Amióta a...-on kinőtt a szőr, édes fiam!” A fiatalember nyomban elkotródott, azóta se látták.

Amiből világosan látható, hogy Mári nénitől elég nehéz idézni egy nyomtatásra szánt szövegben.

A Mohácsi Újság 1949. december 23-i számában leltem egy cikket, amely a „Minden eddigit felülmúló teljesítménnyel ünnepelték Mohács dolgozói Sztálin elvtárs születésnapját” felcímet, és a „Kétmillióval több vetés a Selyemgyárban — Az üzem már teljesítette hároméves tervét” címeteket viselte. A cikk beszámol arról, hogy „a munka lendülete fellelkesítette a vörös szalagokkal, képekkel feldíszített üzemben dolgozó munkásokat”, és a röpgyűlésen néhány szövnő sorra ajánlotta fel, hogy a három gép kezeléséről áttér a hat gépre. A nevek közt ott van Németh Józsefné neve is.

Ezek után a Terv utcai öreg ház udvarán egy fejkendős, fekete ruhás, egyenes tartású öregasszonyt találtam, egy dühösen ugató kutya meg egy vödör mész társaságában. Mondom, mivégre jöttem, az öregasszony felém bök a meszelőruddal:

— Ha meszelni akar, azt éppen segíthet!

Hallottam, nem nagyon állhatta az újságírókat.

A meszelőrúd leereszkedik.

— Melyik gazember mondta el? De leverem a derekát, csak megtudjam!

A dühös kutya elnyúlik a napon, a meszelésre váró ólak meg egyelőre ott maradnak.

— Az úgy vót ám, hogy odagyütt ez az illető, hogy mondjak valamit, ami ütet is érdekli... Énnékem meg valami bajom vót a géppel, aztán... De mondja már, ki vót az a pletykás?

Leülünk a konyhában, nyitva a szobaajtó, odabenn régi támlás ágyban dunyhák szellőzködnek.

— Tudja, mi a legnagyobb bajom nekem? Az, hogy öreg vagyok. És tudja, mi a borzasztó? Hogy engemet elküldtek nyugdíjba még ötvenhatba, amikor volt az a... volt az a törvény, maga nem is biztos, hogy tudja, hirtelen tizenkettőnkét összeszedtek és elküldtek, engemet is ötszáz forinttal, gondolhassa! Aztán volt egy rokonom, azt mondta, ő majd elmegy Pesten valahova, hogy hova, nem tudom, én még Pesten sose jártam...

Nem járt?

— Nem én, mit kerestem volna ott? Még Lanycsókon se voltam soha, hallja! Na aztán egyszer találkozok ezzel a Bánhegyi Janival, mondom neki, jól elintéztetek ti engemet ezzel a törvényekkel, az akkor má' nem vót meg, csak éppen nekem köllött beleesni, erre aszongya... hogyan is... ha nem sír a gyerek, vagy mi a fene, hát ő aztán elintézte nekem, de a többi pénzt visszafele, azt mondja, ne is keressem, így aztán most ezerkétszáz forintot kapok, meg még pár forintot rája, várjon, itt van valahol a cédulám, mindjárt megkeresem, de lássa, azt meg a postás sikkasztotta el, még a bíróságon is köllött pörösködni végette, egy ilyen szegény asszonynak... Aztán most is, már huszonkilencedike van, aztán, lássa, még mindig nincs pénz, akik sokat kapnak, mind megkapták, énnékem meg...

Még sokáig füstölög, aztán mégiscsak visszakanyarodunk a régi időkhöz.

— Mikor én kezdtem, ez még fonoda volt. Mindig itt dőgoztam... Mit kérdez? Hogy miért? Hát hova mehet egy szegény asszony, aki tele van kölökkel? Na de hogy is vót... Jöttek a szerbek, aztán bezárt a gyár. Oszt utána a csehektől hoztak gépeket, nagynehezen föltápáskodott a gyár, minket akkor pesti asszonyok tanítottak a szövésre. Két gépen dolgoztunk, reggel hatól este hatig. Oszt harmincba vagy harminckettőbe, így valahogy, megint leállt a gyár, de aztán átvette a soproni, ha jól tudom, és megint volt munka. Előbb még vót a két műszak, aztán a három. Akkor meg gyütt a nyilas világ, na az asztán... Volt egy léhűtő nyilas igazgató, vagy mi a fene, az egy őrnagy volt, aszonták, őrnagy, nem tudom, én nem értek hozzá, de az undok egy ember volt, a rosseb a belit, kikezdett mindenkivel, de mink nem köllöttünk neki... a nehézség tudja, hunnét gyűttek ezek a pálottszajú senkik, aztán még le is állították a gépeket, meg az olyan vót, mikor a csordát hajtják, ütik... aszonta ez a... nem is mondom, micsoda, hogy akinek meg nem tetszik, az mehet. Ez volt a munkásnak a legfájóbb pontja. Meg hova is mehettünk vóna, ez az egy selemgvár vót... Aztán mikor, tudja, ez a rendszer begyütt, akkor már nem volt rossz, de inkább mikor begyütt a forint, mer előtte kalóriáér dolgoztunk, gondolhassa...

Szikkad, görbeujjú keze a kendő sarkát igazgatja. A szeme fakó, de nagyon élénk.

— Az a Tarján Pista, nem ismerte? Az vót az első igazgató, az egy jó gyerek vót, úgy a munkásokhoz, tudja. Sokat kedveztek, elvitték a fiatalokat

Harkányba is. Asszonyok, azt mondta a Tarján Pista, nem beszélek rá senkit, de aki akar, itthun maradhat. Mink heten itthun maradtunk, míg ezek ottan buborékoltak a vízbe, dolgoztunk, aztán mikor hazagyűttek, hát mit gondol, ezek a bizalmiak vagy mik ki akartak bennünket dobni, mink aztán mondtuk ám világnak... nagyon mérgesek vótunk. Nahát!

Fakéreg-keze, amely külön életet él, lecsap az öreg fekete szoknya ráncaira.

— Hát, hetven éves elmúltam, öleget éccakáztam is, mer muszáj vót, de nem vótam, hallja, sose beteg!

A lába se fájt?

— Ja! — lekicsinylően legyint —, az dagadt volt mindig! Dehát mink nem kényeskedtünk ám, mint a mai fiatalok! Én már tizenöt éves koromba dolgoztam. Meg már előbb is, a hat osztályt se jártam ki, a pusztára adtak dolgozni.

Fiatalasszony korában hány ruhája volt?

— Nekem? Ne nevetessen má'... egy szoknyám vót, szombat este ki-mostam, hétfőn abba mentem dolgozni.

— Tudja, milyen vót a mi családunk? Hát proli! — csattan a hangja, kicsit türelmetlenül, mint mikor egy buta gyerekkel akarjuk megértetni a nyilvánvaló tényeket. — Elmentünk az erdőbe, ott vállaltunk harmadosfődet, hoztunk egy kis kukoricát... Meg nekem három lányom volt!

Milyen volt akkor egy ünnep?

— Ünnep! — kiált az öregasszony, még mindig azon a hangon — hát akkor mostunk! Na meg éjjel, mikor tíz után hazamentünk. Hogy vasárnap van, onnan tudtuk, hogy hoztunk egy kis húst, azt megfőztük, oszt kész!

Például... moziban volt-e?

— Voltam bizony, negyvenhatban. Az egy olyan háborús film volt.

Gyerekkorában szeretett játszani?

— Nem szerettem — mondja bizonytalanul. Talán nem érti a kérdést. — Mink is hárman voltunk, mikor kiűtött a világháború, itt maradtunk anyámra. Apám napszámos volt, őt elvitték, akkor aztán az anyám is napszámba járt, ha volt hova. Én voltam a legnagyobb, nekem köllött a kisebbekre főzni, minden... Még kenyérünk se volt, eljártunk búzafejet szedni.

Elhallgat, lassan ingatja a fejét.

— Később kicsit helyreállt a rend, lehetett dolgozni. Az már jó volt, mert volt mit enni.

Tengermély szakadék túloldalán üldögél a göcsöskezű öregasszony, megközelíthetetlenül.

Később megint szidja kicsit a postásokat, a halász szövetkezetet — ahonnan az ura halála után „egy bűdös fillért” se adtak — meg a kényes fiatalokat.

— Mertünk vóna mink mondani, hogy így meg úgy, fáradtak vagyunk, nem csináljuk... Most csak flangálni tudnak.

Aztán közelebb hajol, megbök, s halkán, talán hogy senki se hallja, hozzáteszi:

— Azért jól van ám, kell is valami nekik, ne is öregedjen meg így senki, ahogyan én, hogy még Lánycsókon se vót soha életibe...

(Folytatjuk)

A Heszperidák kertjén innen

(HEGYI ARÉNA)

MEKKORA VÁLTOZÁS e milliószor tölkapált,
 ezerszer fölszedett,
 százszor halomba, falba, sáncba
 fölrakott kövön...
 A déli félkagyló, az óriás aréna
 küszöbén aranyló bronz lett
 a nádasok sora...
 Padmalyához gyűl
 a toll és uszonyszárnyú nép...
 Hogy lássák:
 — Mire készül itt a KERT? —
 Tőzeg-gyökérre, hínár-szőnyegére
 hasal ezüst vértjében a fogas.
 Körötte, zöld apródjai.
 Ráspolyos-zekéjű kőszűlők hada.
 Zsíros és jámbor búcsúsokra törnek
 bajszos dorbézolók...
 Harcsák a pontyra...
 S e néma, vad játék ezüst esőjében
 kigyúl fölöttük, erdők oldalán
 a sziklapáholyok sora...
 Kiklopszi, oszlopos tülkék falán
 bíborban szömörcek bársonya...
 Fenyőillatú koszorúk a koronák felett...
 Tölgy lombja agancsok, agyarak élén
 és som, boróka, gyöngye, makkja...
 A piros és a kék,
 bikák és szép kanok nyakán...
 Hátuk mögött hűs és villogás.
 Valaki bujkál.
 Hogy ő is lássa!
 Bujkál...
 Kiváncsian ropog
 faruk mögött a trágyán...
 Gombákon táncol ágak között
 a nyughatatlan:
 A ZÖLDCSIPŐJŰ SZÉP!
 Lábujjhegyen, faruk mögül,
 lesi, hogy lássa,
 mi készül itt
 arénánk félkörén.

— *O nem a Játék!...*
A Jelenés lényegét,
e mészkapu mögött: a KERTBEN! ... —
És átlátszók mind a pincék.

(A MUST ÉS A KERTI VÁLTOZÁS)

MULATSÁG KÉSZÜL... *Egy új... Vagy az ünnep*
emléke csak?

Az úszik? ... A változás... És vastagabb
a kert fölött a fő elem...

Tökek, lépcsők fokáról
présház kontyáról égbe lép a láb...

Billeg, úszik, evez az őszi,
ember és csillag-közi vonulás...
Móricz Rátael már pincéjében öltözik...
Szárnyas-Huszár!

A főangyal neve, melyet nyakába
löttyentett a pap,
vele szégyent ne valljon: ... kardosan...
Az utolsó kese is itt nyerit.

Készen áll, a diótánál majd élre vág,
ha ideér a félrészeg menet,
mint fölötte, ott, ék élire
szárnyal a gunár.

Jákim a zsúp alatt
cigánnyá változik...
Hadd zengjen és Flórián,
nevéhez híven, kékben, csákósan kotyog.

A mustos ég és szarvasok zárt körein
tüzoltók zöld kis kocsiján köröz.
Kéményseprő... Csikós... Postás
zeng.... és repül.

— *Vagy emlékük csupán? —*
Kápolna tornyában csendül a bronz.
A Régire...

Milfajd húzza,
akit kötél vesztett bitón...
Milfajd, a bakonyi betyár,
hogy teljes legyen a karnevál,
mert jön....

És állnak a szarvasok... Lábuk gyökér...
Ezüst vértben a fogasok,
mint nádba vert cövek...

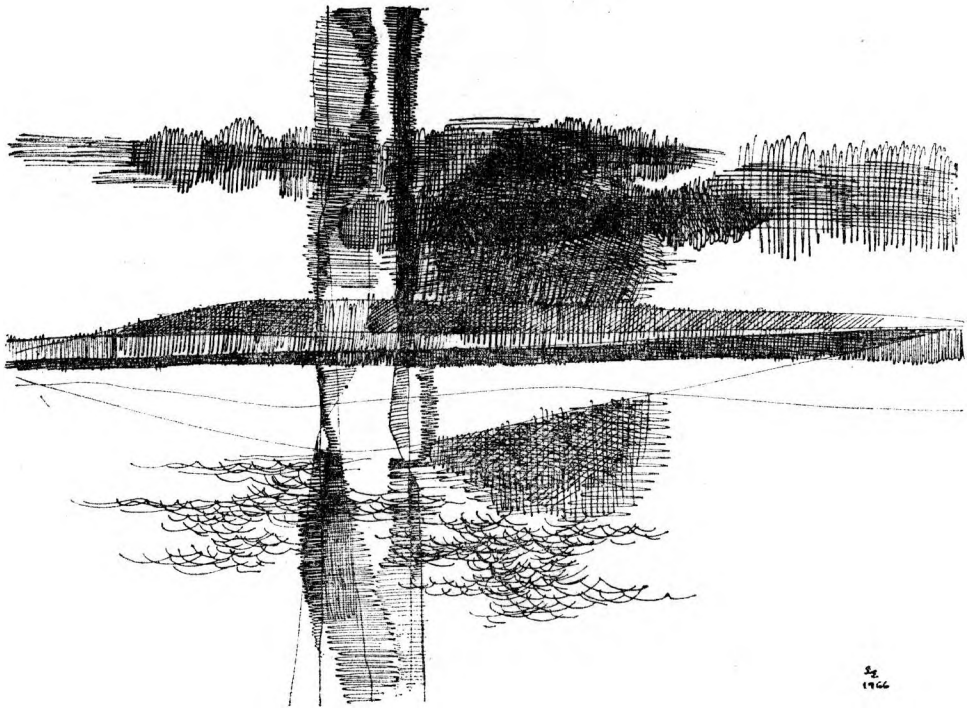
Csörög a dölt várak köve...
Viszik a hírt.... gurul....
A lejtőn majd, hogy lábukat törik....
A völgyön végig szétvert malmok
adják tovább,

*üzengetik a vízzel is
a MUST és a KERTI
változást*

(MÉG ITT S NEM OTT)

..... KETTŐS ÜNNEP?!
A halkuló? ... És a reménytől hangosabb!
És köröttünk időcsiszolta,
kézformálta kövek
sáncai a KERT körül...
Gondosan rakott bástyák kövei
a félig semmin...
És teraszok... Kavics-gulák,
mint ős-népek
óra-oltárai...
Rajtuk és fölöttük kel, delel
és nyugszik Napunk...
Oly pontosak és pontosan,
mintha egymást mérnék.
Idelövik a perceket
a sugarak, kerek malomkövemre.
Két kör..... Tüzből és kőből!
És itt, ezen, a kezem alatt,
amelyet ő nevelt,
a búza lisztje folyt
e kő rovásain:
AZ ÉLET...
Akár a SZERKEZET írdatlan
malmából kővön, sejten, égen át,
folyik az idő, mely kezünkkel
együtt csiszolja még
és rakja
kék süllyesztők vermei koponyaarcú sáncok,
fényszóró csontgúlák
között... és előtt... és körül
ezüst kagylónk ölén,
íme
őszi drámánk:
„A SZÓLÓ ÉS A PINCÉNK”
szinpadát....
Még itt.... s..... nem ott
üres csillag a csillag-sivatag között!
A Heszperidák kertjén innen,
Atlasz nélkül is fölöttünk még az ég
s a félig semmi teraszán
kezünkben kulcs...
Nem a gyönyörűt... Nem a mult-nyitó...

Új Képlet;
 és a Kulcs, maga a Kert!?
 És reményünk oly végtelen,
 — mint mondják —, maga a halál.
 Oly tényes,
 hogy e hegyi-aréna színpadán
 néha már abban sem remél,
 hogy tovább élnek
 a szellem kövületei,
 mint mészből a gyíkok, páfrányok, csigák...
 Jég?... Por!... Scott?... Irwing!...
 — És a sivatag Echónak sem felel? —
 Asóm nyele világít... Gyertyaszál...
 Kerti szakadék partján írok...
 ... Pozdorja közt...
 Tavunk tükrén,
 — e millió világ szigetjével sugárzó térben —
 eggyel több palack
 bukdácsol, mint a szívárványnyakú vadkacsa.
 Bukdácsol az üvegnyakú remény...



A vendég

*Berlini interjú**

(Megjegyzés: Vendég A-hangja normál, B-hangja akusztikailag más; a semleges hang (S) normál. Vendéget mindig csak hátulról vagy félprofilból látjuk. A „hangos” és „néma” jelzések akusztikai átmenet nélkül, élesen választják el a képsorokat.)

*

Felhők felett; szikrázó vatta-panoráma. (Néma) — S: Született? A: 1921. S: Hol?

Gomolygó sötét, már benne a felhőben. A nap áttör, eltűnik. Repülőgép zúgás. (Hangos) — A: Magyarország.

Kép kigöngyölödik a gomolygásból. (Néma) — S: Foglalkozása? A: Író.

Éles madártávlat: a mai Berlin. (Néma) — S: Mennyi ideig marad? A: Egy év.

Kép lezuhan. Forgalmas utca, *csak* lábak; különböző típusú, korú és karakterű lábak. (Néma) — S: Járt már máskor is itt?

Vendég hallgat. *Csak* épülethomlokzatok, újak, majd váratlanul egy romos, majdnem háborús külsejű. Ez egy pillanatig kitart. (Néma) — S: Volt már azelőtt is Berlinben?

Vendég hallgat. *Csak* fiatal arcok, ugyanazon az utcán. A ritmus, ahogy váltják egymást, lelassul, s egy-egy arc fotószerűen kitart. (Néma) — S: Szóval, most először...

Berlini katonai temető: mértani rend. A ritmus — ahogy a sírok követik egymást — lelassul, s egy-egy sír, a névvel, fotószerűen kitart. (Néma) S: Tehát, 1974, nyár...

Ugyanaz az utca: torlódó, siető, sétáló tömeg. (Hangos) — A: Nem. Tél volt. S: Nyár van. A: Tél volt.

Ugyanaz az utca, egyre fehérebbre exponálva; egyidejűleg az utcalárma is halkul. (Hangos) — S: Szóval, mégis télen érkezett volna?

Már majdnem fehér az utcakép: valószínűtlen téli táj. A járművek, épületek, gyalogosok halvány körvonalak. (Néma) — A: Nem... Most nyáron. Tegnap.

* A nyugat-berlini televízióknak készített szöveggönyv.

Utcakép sötétedik, más utcaképbe úszik át. Kreutzberg, este. Vendég itt sétál. Egyre kihaltabb környék: kapualjak, udvarok, tetők. A „régí” Berlin, pusztuló arcával. Egy-egy kipucolt ház, a balkonokról gazdagon ömlik le a virág. Utcai lefolyónál döglött patkány. Szemét. Feltépett grundok, alvó daruk, ekszkavátorok: tank, ágyúcső képzete ugrik be. Távoli városmoraj. (Hangos) — A: Pontosabban, harminc éve, tegnap... B: Még pontosabban, negyedik hónapja... A: Pedig már az első hónapban vettünk egy naptárt, hogy el ne tévedjünk — „DB — AZ ÖN BARÁTJA”... B: Gondos kalauz, még tanácsokat is ad, hogy mit ne felejtünk el megnézni. Áprilisban: „Interstoff, Ruházati Mintavásár, Frankfurt — Interchic Berlin, Divat Mintavásár — Szörme Mintavásár, Frankfurt...” A: Nem néztük meg. B: Valahogy nincs időnk. A: Elvesztettük. És azóta is minden nap...

Tovább a kihalt utcákon. Éles, elkülönülő neszek. (Hangos) — B: Tulajdonképpen mit akarunk ezekkel az eszelős sétákkal? Keresünk valakit?

Földszint, nyitott-világos ablak: avított szoba, avított bútorok. Óra ketyeg bent. Az ágyból nemrég kelhettek föl, a szobaajtó nyitva. Az asztalon feldöntött pohár, a terítőn tócsa. Valahol törökül énekelnek. (Hangos) — B: Nem értem...

Repülőgép zúg el alacsonyan, süketítő zúgás, csend. (Hangos) — B: Frau Fried...?

Tárgyak a szobában: nipppek, néhány elmosódó családi kép a falon, törött tűkör, fejetlen baba. (Néma) — A: Csak a nevére emlékszünk, az arcára nem.

Ovális képkeret a falon, nincs benne kép. (Néma) — A: A stargardi Marien-templom mellett fekszik meztelenül a hóban, a hátára kötve fekete tábla — ÁRULÓ... B: Hason, előrebukva. Így tényleg nem emlékezhünk az arcára. A: Nem. Ahhoz meg kellett volna fordítani. B: És ha megfordítjuk?

Szobában leoltódik a villany. (Néma) — B: Szerintem megtettük, amit lehet. Vállaltuk a szökést, a kockázatot, az agyonlövetést. Vállaltuk, amit lehet. A: Magunkat. Azt tényleg hibátlanul.

Kép kivilágosodik; újra az esti utcafények. Vendég tovább sétál. (Hangos) — A: De mi az, amit elmulasztottunk? B: Mazochizmus így okoskodni.

Vendég befordul egy mellékutcába. Néhány méter után hatalmas tűzfal; akár egy panaszfal. A közelben építkezés, az állványzaton erős fényű lámpa, ez világítja meg a falat. Valahonnét zene hallatszik, a Jesus Christ Superstar-ból egy részlet: *Jézus, Jézus, figyelj rám, nem tetszik, amit látok...* Vendég megáll a tűzfal előtt. (Hangos) — A: Persze. De ígért valaki mást? B: Harminc év alatt még egy fénykép is besárgul. A: Vagy még élesebb lesz.

A tűzfal közelről; repedések, lukak, malter-domborulatok labirintusa. (Néma) A: Csak közelebb kell hajolni. Úgy olvasni is lehet.

A tűzfal mikro-részletei; mint a hieroglif-ábrák. (Néma) — A: ... két tűzfal között kiláttunk a tengerre, mikor égett mögöttünk a város. Elmulasztott évek,

nők, nyitva felejtett csap. Úgy folytattuk a vizet a csapból, mint valami folyékony példázatot. Szóltak a szirénák. A megolvadt aszfalt lávaként folyt be az ideiglenes óvóhelynek berendezett alagsori mosókonyhába. Az aszfaltban méretre mumifikálódott család: az apa a leghosszabb, az anya már rövidebb, a fiú még rövidebb, a kislány egészen kicsi. Nektek mondjuk ezt, akik kétszáz év múlva se lesztek felnőttebbek, mint mi! A vécén is ugyanolyan bamba elmélyültséggel fogtok magatok elé nézni — pedig csak a mi életünkben is mennyit fejlődött a lehúzó szerkezete, technológiája! Vagy a kénpor előzetes alkalmazása, majd a foszforbombák utána, majd később, már nyugodtabb körülmények között, a megolvadt aszfalt eltávolítása a mosókonyhából, a pincéből, és egyáltalán, az *eltakarítás* hangyaszorgalma...

Kép távolodik a tűzfaltól, rásiklik a kihalt utcákra. Egyidejűleg a fény is erősödik: nappal. Már kívül vagyunk Kreutzbergen. Ápolt, frissen festett utcasorok. Egymásba úsztatva a mai Berlin jellegzetes épületei, egyik-másik fotószerűen kitart. (Néma) — B: És? Nincs eltakarítva? Megtervezve? Felépítve?

Csendes, villasori utca. Kis kertek, parkok. Vasárnapias szordinó. Madárfütty. Domesztikált kutyák ugatnak. Vendég itt sétál. (Hangos) — B: Nincs gondozva?

Vendég egy villa lépcsőjén megy fel, kezében virág. Becsönget, ajtó nyílik. Tágas előszoba. Jómódúan berendezett szalon. (Hangos) — B: Nincs berendezve?

Alacsony asztal mellett kisebb társaság, fiatalok, idősebbek. Ital, szendvics, gyertya. Családias, túl pontos idill. Két lányos arcú, hosszú hajú fiú elmerülten javít a szőnyegen egy félig szétszedett, ódon patefont. Vendég ölében egy hároméves kislány, ujjával a Vendég arcát bökdösi, közben harsányakat nevet. Többiek koccintanak, beszélgetnek. (Néma; kivéve a kislány fel-felcsattanó nevetését.) — B: Vagy ez...

Kislány arca fotószerűen kitart, egyre nagyobb, az egész képmezőt betölti. (Néma) — B: Ez sem érv?

Kislány arca lassan elraszteresedik. Esik az eső. A Museum für Deutsche Geschichte homlokzata. Oldalbejárat, a kapun plakát: Mozart-koncert. Éppen szünet; álldogáló, cigarettázó fiatalok. Vendég a bejárat mellett elhelyezett ágyúcsöveket nézi. Odahajol az egyik fölé. (Néma) — B: Az ember Főnix.

Vendég alakja áttűnik: a házigazda a megjavított patefon fölé hajol, föltesz egy Mozart-lemezt. A hang sercegő, torzított, túl gyors ritmusú. Elragadtatottan hallgatják. (Hangos)

Filharmónia: az épület merész belső architektúrája. Koncert; ugyanaz a Mozart-mű. Elragadtatott arcok. Vendég az egyik ülésor szélén, előre hajolva. (Hangos)

Vendég újra az ágyúcsőnél; körbetapintja a cső relief-díszítését: Saturnus egy meztelen csecsemővel. Alatta gótbetűs szöveg. Relief és szöveg annyira közel

jön, hogy betölti a képmezőt. (Néma) — A: (olvassa a szöveget) „*Saturnus frist die Kinder allein, Ich fress Sie alles gross und klein. — Dantzigk. Anno 1617.*” (Saturnus egyedül falja fel a gyermeket, En valamennyit felfalom, kicsit és nagyot.)

Modern gyermekkocsiban párhónapos csecsemő. A Zoo-nál vagyunk. Hippi öltözetű fiatal lány, nyakában gitár, lehunytt szemmel, belefedkezve énekel. A földön kendő az adományoknak, mellette a gyerekkocsi. (Hangos) — A: Anno 1945, Tegel, Február: *Gyermekszánkón húztuk a krumplit; gyermekszánkón a halottakat...*

Kép lassan elfeketedik. (Néma) — B: Anno 1617, Jakob Böhme: „*Az ember dolga, hogy amire a csillagok képesek, s amit a föld magában hordoz, abból teremtsen csodát, lényegét, formát.*”

Kép kivilágosodik. Egymásba úsztatott képsor: Berlin ipari-technikai létesítményei; az ipari építkezés formakultúrája, absztrakciója, artistikuma. (Halk városi zaj) — B: Csoda... lényeg... forma...

Üzem a zöldövezet szélén. Alumíniumcsövek labirintusa; akár egy „kompozíció”. Egy szelepen gőz csap ki, elborítja a képet, csak itt-ott villannak elő a csövek. Vendég az utcáról, a kerítés mellől nézi. (Hangos) — A: A Gross—Born-i tűzérképző táborban ott égett egy napló — „Egy közlegény észrevételei”... B: És? Ki emlékszik rá? Anakronisztikus. A: Az micsoda? B: Ez szörszálhasogatás. Csak annyit mondtunk, hogy anakronisztikus.

Sivár rét, beépítésre váró terület. Bódék, ipari barakkok, hangár. Alacsonyan szálló helikopter. Vendég itt sétál. (Hangos) — A: A kiürítés előtt kötelező kollektív fertőtlenítés a táborban... Rangját nem kimélve az ezredes velünk együtt vetkőzik meztelenre a fabarakk fürdőben, a heréi féloldalasan megnyúlnak. Ügyetlenül törölgeti a több dioptriás, párás szemüvegét, de nem téveszt meg...

Kép a wannseei S—Bahn töltéshez közelít. Elrobogó S—Bahn. Vendég az egyik ülésen, a párhuzamosan futó autópályát nézi. Nagy forgalom. (Hangos) — A: Később egy nyílt pályán veszteglő frontszerelvény mellett... Minusz húsz fok. Szikrázó napsütés...

Vendég cigarettára gyújt. A gyufásskatulyát nem rakja el, az ablakpárkányon játszik vele. Reklám gyufásskatulya, mindkét oldalán ábra, szöveg. Közelebb emeli: ábra és szöveg a képen is tisztán kivehető. Az egyik oldalon: spagetticsavaró. A szöveg: „*Spagettikanál. — Nálunk savanyú káposztához is kitűnően használható.*” Ez kevésbé érdekli, megfordítja. A másik oldalon: papucs-cipőhöz hasonló szuper-kesztyű-cipő. A szöveg: „*Gyalogkesztyű. — Tegyen próbát, sétáljon a mi vérkeringésjavító, bőrkimélő, duplavarrott vándorgyalog-kesztyűnkben. Az út az egészséghez kesztyűküzügyben!*” Ezt hosszabban nézi. Szórakozottan élére állítja a skatulyát. Ott is szöveg: „*Ismét a gyufa a divat.*” (Hangos) — A: Kékre fagyott közlegényt vezetnek a szerelvény mellett... A mozdony fűtőjével szembesítik. Bajtársi lopás, öt cigaretta. A körlet rögtönítélő bírósággá alakul. Olyan szorosan állják körbe, hogy a kezükkel eléri, akár cigarettát dughatnának a szájába. Arccal a vagon felé fordítják, a bal lapocka alatt célozzák meg pisztollyal...

Táj a wannseei S-Bahnból. Erdő. (Hangos) — *B*: Nem lehetne valahogy abahagyni? Kicsit banális már. Hetvenhétszer kijátszott lapok. *A*: Ez a hetvennyolcadik.

Kép átúszik az erdőbe; elhagyatott csapás. Vendég itt sétál egy fiatalemberrel. Csak az erdő neszei. (Hangos) — *A*: Mit is mondtál, mennyi vagy? Harminc? Harminckettő? — Éppen tíz évvel voltunk fiatalabbak. — A századosom volt annyi, mint te. — Egyszer bevallotta, hogy csizmában jobban érzi magát, a csizma valahogy minden szempontot, minden parancsot megkarcsúsít. Bakancsban úgy érezte magát, mintha csakugyan ő csinálna, ő követne el mindent. És csakugyan a saját kezével.

Tovább az erdőben. Vendég megáll. Fiatalember pár lépést megy, visszafordul: szemüveges, tiszta, kutató arc. (Hangos) — *A*: És te mit? — Irodalmat? — Irodalmat és történelmet? — Ez jó. — Együtt. — Csak együtt igazak. Ez is a tanulságok közé tartozik.

Tovább az erdőben. Lejtős ösvény, tisztás: a Kleist-emlékkő (ahol öngyilkos lett a szerelmével). Közvetlen megilletődöttséggel nézik. (Hangos) *A*: A fogásban velem volt a Kolhaas-a. Olyan pontos, mint egy tagló. Hülyeség, hogy a büszkeség ámokfutása... Vagy ha mégis, a jogos sérelem, a helyreigazítás megfontolt elefantiazmusa. De marad valami más — végül is?

Fiatalember föl-alá sétál, hosszabban a Vendégre néz. Kimegy a képből. Vendég nem mozdul az emlékkő mellől. (Hangos) — *B*: Szóval, lázadás. *A*: Nem. Forradalom. Vagy ha másra nincs mód, a mindennapos önboncolás. *B*: Privát forradalom? *A*: Mondjuk. Amíg nincs más.

Vendég elindul a Wannsee felé. Felhőtlen panoráma, vitorlások. A fiatalember a parton áll, Vendég a vállára teszi a kezét. Csak a táj. Festői részletek. (Hangos) — *A*: Nem itt... A Tegelnél sodródtunk be a városba. Aztán a romok között a Brandenburger Tor-ig. Hullák, igazoltatások. De akkor már ment minden simán. A hamisított papírok jól beváltak. De a pályaudvarig nem sikerült eljutni...

Vendég és fiatalember elindulnak a parton. (Hangos) — *A*: Az egyik nap megpróbáltam újra végigjárni, hogy merre és hol... Hogy fölismerem-e az utcákat...

Kép átsiklik a vízre: csak az összemosódó, habzó felület, egyre gyorsabban. (Néma)

A Tegelnél. Vendég itt téblábol, mint aki tájékozódni próbál. A kép vibráló, rossz minőségű, elmosódott. (Néma) — *A*: Egy sarkot...

Kiragadott utcarészletek a Tegel és Brandenburger Tor közti városrészből (nagyjában a Müllerstrasse és Chausseestrasse vonalát követve). Balkonok, tetők, sarkok, ablakok, tűzfalak, terek. Vendég alakja mindenütt feltűnik egy pillanatra, megáll, nekilódul. Kép továbbra is rossz minőségű, vibráló, elmosódott. (Néma) — *A*: Tűzfalat... teret... *B*: Nem ismertük fel. S szerintem

ezt úgy is lehetne venni . . . A: Nem lehet. S különben is, még van idő. Nyolc hónapunk van hátra.

Kép hirtelen kitisztul, erős utcazaj, késő délutáni csúcsforgalom. Már bent a központban; Ku'Damm. Vendég egy autóban. A volánnál húsz év körüli lány; érett, mai diák-arc. (Hangos) — A: Egy kávét? — Lány int, és parkolót keres, beáll.

Snack Bar a Ku'Damm környékén. Halk zene. Az asztaloknál fiatalok. Vendég és lány az ablak mellett, a lány szemből. Kiöntik a kávét. Lány fölnéz, elmosolyodik, a slussz-kulccsal játszik. (Hangos) — A: Azt ígérted, mutatsz fényképeket . . .

Lány fölnéz; tétova. Végül kis tasakot vesz elő a szatyrából, válogat a fényképek között, néhányat a Vendég elé tol. (Hangos)

Vendég kezében a fényképek: hétvég, vidéki ház, kirándulás, névnap, karácsony, party, érettségi. Fiatal pár: a férfi éppen fölemeli az asszonyt. (Hangos) — A: Ezek a szüleid?

Újabb fénykép: hároméves kislány meztelenül a tengerparton. (Hangos) — A: És ez? Alig változtál. Csak itt egy kicsit . . .

Lány hirtelen ráteszi a tenyerét a fényképre, visszahúzza. Elmosolyodik. (Hangos) — A: Húsz év semmi. Akár tegnap is lehetett volna.

Újabb fénykép: fiatalember, Wehrmacht-egyenruhában. A háttérben hosszú, alacsony épület. (Hangos) — A: Az édesapád?

Vendég közelebb emeli a képet. A kép úgy nagyítódik föl, hogy csak az alacsony, hosszú épület látszik, majdnem az egész képmezőt betölti. Pár pillanattig kitart, s közben fokozatosan elraszteresedik, elsárgul. (Néma) — A: Te . . . ez a Gross—Born-i káptalan! B: Az. A saroktól a harmadik ablak . . . Ott ültünk. Csak a képen nem látszik. A: Pontosan erről van szó. Hogy ott ültünk, és mégsem látszik.

Lány visszarakja a fényképeket a tasakba. Kávét kortyol. Néz. Vendég lassan körberajzolja a lány szája ívét, az gyengén beleharap az ujjába. (Hangos)

Kép átúszik egy másik Snack Barba. Zene, beszélgetés, lármá. Vendég és lány a magas bárszéken. Különböző típusú, csak fiatal arcok, szaggatott sorozatban. A lány arca. (Hangos) — A: Tudod, ha így sorozatban látom az arcokat . . . Ez a gyanútlanág . . . Ez a felkészületlenség . . . Tulajdonképpen nagyon nehéz erről. Talán nem is lehet. Meg ahogy makacsul nem is akarunk szembenézni vele . . .

Kép átsiklik egy Kneipe zöld-teraszára. Az egyik asztalnál Vendég és fiatalember, előttük söröspohár. Itt is: különböző típusú, csak fiatal arcok, szaggatott sorozatban. A fiatalember arca. Már este van. (Hangos) — A: Képzeld el . . . De nem. Ez se megy. Nincs emlék, amit igazán tovább lehetne adni. Pedig, ha nagyon pontosan akarnám, nagyon kegyetlenül . . . Egyszerűen nem

tudjuk a legtöbben, hány embert öltünk meg. A legtöbben sose látták, hogy közvetlenül ők. A legtöbben csak *küldték*. Leadsz egy sorozatot vagy csak úgy szórakozottan húzod el... Egy golyó. Fel se tűnik. S ez talán még rosszabb. Hogy ilyen steril komforttal kellett...

Vakítóra világosodik a kép: strand a tavak mellett. A homokon napozó tömeg; sorozatban az ernyed, mozdulatlan testek. Mintha ugyanaz a lövés vagy pillanat terítette volna le őket. Vendég és lány egymással szemben hasalnak; mintha csak ők élnének-mozdulnának a heverő testek között. Felváltva a homokba rajzolnak, a másik eltörli. (Hangos) — A: Aztán elmúlik húsz év, harminc... S egyszerre valami kattán. És ez a pokoli. Rájössz, hogy legalább egy arcot szeretnél közülük, amelyikbe utólag kapaszkodni lehet. Valami beszélgetést vagy cinkosságot kicsikarni... valami képtelen szeretet! Akire számíthatsz, akárhogy történt is. S ha némán, de mégis odaáll melléd...

A homokos part a heverő testekkel. Vendég a víz felé indul, kerülgeti a mozdulatlan napozókat, átlép rajtuk. Ez sokáig tart; mintha sosem érhetne a vége. Belegyalogol a vízbe, úszni kezd. A lány feláll, messziről nézi. Vendég egyre messzebb úszik befelé; már csak egy pont. (Hangos) — B: Jó. Rendben. Elmondtuk ezt is. De mit tehetünk még ennél többet? A: Többet nem. Csak azt, hogy keresünk tovább.



És újra feltalálja

*A rózsza tiltakozik,
tüskéket állít, felettük kinéz,
mert mindent visszamondanak,
mindig betér a kés.*

*Piros kendője körül
repülőt zúgat, fegyveres vitézt,
ha a nagy olló berepül,
nem adja annyiért.*

*Jegyzéket illatozik,
főlszónokol nagy emelvény alól,
köröskörül nadrágszárak,
sehol az egy akol.*

*És újra feltalálja
a váza-mámort, a hívott halált,
a friss víz csöndjén beködlő
eutanáziát.*

Csak a széléig

*A gátakon a csönd zuhog
pörgeti a kerekeket
de csak a villámok rugói
a krétaarcok egyenletei
fehérednek át a sötétben
megfordulhatsz százszor a nyújtón
denevérként hajukba csiphetsz
csak a széléig csak mellette
ez villog az egyenletekben
ebben nyugszik a nyújtó vége
a villámok kis pörsenése
a csönd forrása itt fakad
vérszegény hajszálgökökerek
lüktetnek a gátak alatt
névjegyes bolygót ütögetnek
el a széléig el mellette.*

Gyászoló ragyogás

Hajnal, aransárga csikó, szórod magadról a tejfényű csillagokat. Sörényedbe kapaszkodnak a fák, a hajlékony lovasok. Szembenéznek a Nappal s ölükben Virág-asszonyok ringatóznak.

Anna, a füzet-osztó, ki padtól padig hintáztatta fekete haján a tükrös szalagokat, ölembe ült. Szirmokból szótt, piros szárnyai rezegtek. Megérintette az eget, a magasban legelő bárányokat, a gyémántot rejtő gyapjút. Szemében lakott a Hold, a kagylókba leső, a labdákra világító, az örök ezüstöző.

Anna volt a Bizakodás, a Hit angyala, a gyermekkor madártollmeleg boldogsága. Fekszik tajtékos koporsóban, az alvilági vizek alatt, hol harangkonduláshangú hullámok harcolnak csontfehér kövekkel. Csontfehér sziklák közt anyám is, a Miatyánkot mormoló virrasztó. Holtan is siratja apámat, a könyvekre hajló halottat. Fölöttük jácintkehelyből parányi mécs, védtelen lánglobogás.

Lépked a Nyár. Sugár-botját növények mellé szúrja támaszul. Nézem az örvénylő zöldet, a kápráztató kéket, a hunyorgásra kényszerítő vöröset. Hallok a színek beszédét. A zöld kitárulkozásról fecseg. A kék szárnyalásról pusmog. A vörös lázadásról szól.

Ki békíti meg a lázadókat? Anya, feleség, gyermek, szekercés halál? A koszorú liliommal teli, mohától puha. Lehet glória a gyászoló ragyogás.

Az alkonyat hívja az éjszakát. Por-országút fölött eltáradt bogarak, pörgettyűs pillangók szállnak. Törékeny bimbó-kancsókat forgat a szomjazó szél. Hajtom a szomorúságtól súlyos töprengés kerekét. Vállamat a sötétség falának támasztva tütyöntek a bokrok mögött ólálkodó láthatatlanoknak. Figyelem, hogy kilépnek-e a fényre. Hordhatjuk-e a beteljesülés koronáját? A hajnal aransárga csikója mindennap ágaskodik, szórja magáról a lélekharangcsengésű csillagokat.

Vándorok virágzása

Násznép:

*Kakastarka nőtt a Holdnak.
Menyasszonyért megyünk holnap.
Vőlegénnyel énekelünk.
Pintest buktat piros kezünk.
Piros kezünk rózsát pörget.
Aranyozzuk a küllőket.
Omolhat a kendők selyme
rozsmaringos kerekerekre.*

Vőfély:

*Vőfély vagyok, nem akárki.
Hoztak a fény paripái.
Szírmot hintek a subámról,
csengőket a tarisznyámból.
Kolompolok kolompokkal.
Csalogatok tükrös dobbal.
A madár is vállamra száll,
csőrében ring ezüst fonál.
Ezüstös a párta zöldje.
Forgolódjunk menyegzőre.*

Násznép:

*Szivárvány tág kapujában,
muskátililáng magasában
őreg ember, öreg asszony
előtt lépked a menyasszony.
Szívén virág, tehér lámpa.
Pávatollas prémpalástja.
Egyik kezét apja fogja.
Másik kezét anyja fogja.
Ringatóznak síphangokra,
síphangok közt szárnyas útra.*

Vőlegény:

*Mellem mélyén harangoznak.
Bimbó fakad utcahosszat.
Tulipán közt alabástrom.
Szökkenj hozzám fátylas párom.
Borulj reám. Mögöttem áll
két gyöngy-kendős liliomszál,
két nyoszolyó két vőfélyvel,
boldogságom násznépével.*

Menyasszony :

*Apám, anyám kezem fogta.
Vándoroltunk csillagokra.
Szarvastejjel megittattak.
Agancsoktól oltalmaztak.
Paták elől fölrepültem.
Sirályoknak hegedültem.
Gyopárpárnát hegyek adtak.
Suttogással elaltattak.
Mellem mélyén harangoznak.
Bimbó takad utcahosszat.
Pitypalatty a vállamra száll.
Csőrében ring ezüst fonál.
Ezüstös a párta zöldje.
Forgolódjunk mennyegzőre.*

Násznép :

*Mátkapárnak énekelünk.
Lepkepuha ágyat vetünk.
Ágyat vetünk. Muzsikálunk.
Kakastarkú Holdat látunk.*

Mátkapár :

*Pólyát bontunk. Dúdolgatunk.
Csűrbe hajas kalászt hordunk.
Márványtálban mosakodunk.
Ringatózunk. Szunnyadozunk.
Mellünk mélyén harangoznak.
Bimbó takad utcahosszat.*

A család hívó szava

1.

Családunkban Gyurka bátyám, anyám első unokatestvére az egyetlen, akit nemcsak szeretek, hanem hibáival együtt föltétel nélkül tisztelve. A szerencse mindjárt az elején mostohán bánt vele, később is ritkán kedvezett, mégis ő vitte legtöbbször valamennyiünk közül, és amit elért, pusztán a tulajdon erejéből érte el. Élete monumentum, az amerikai úttörőkével rokon. Ha az Újvilágba veti a sors, felhőkarcolók üzennének ottjárta felől, ő volna az északamerikai ecsettröszt elnöke, mellékesen szenátor, esetleg Csikágó polgármestere. De a mi szűk lehetőségeink között is meggyőző bizonyítékát adta tehetségének, tudásának, kitartásának Kolozsvártól több állomást útba ejtve Óbudáig.

Alszentül hangzik, talán nem is egészen őszinte, de rokonaim, ismerőseim közül sohasem a szerencséseket irigyeltem, soha azokat, akiknek tálcán kínálta a sikert, hanem Kőházi Gyurkát, aki maga irányította a pályáját.

Őt nem zibbasztotta el az elhivatalnokosodott középosztály megromlott valóságérzéke, korán kiszakadt ebből a hagymázos közegből. Valóságismerete a pusztta tényeken köszörülődött élessé, nem terelte tévútra a tények semmilyen eszelős tolmácsolása. Úgy nőtt bele a társadalomba, mint a párdúc a dzsungelbe, az oroszlan a szavannába, persze komoly árat fizetett érte. Osz-tályunk öngyilkos berögzöttségei őt nem léte alapján támadták meg mint minket, többieket, fájdalmasan, ám csupán a felhámon sebeztek meg.

— „Írj meg rólam minden jót, de minden rosszat is!” — biztatott, amikor fölkerestem és bejelentettem neki, hogy az ő sorsával is foglalkozni kívánok. Ami következik műfaja szerint regény, de tényregény. Egy kissé fázom a vállalkozástól, irodalmunkból csaknem teljesen hiányoznak az aktív hősök, akik irányítják sorsukat és az eseményekre cselekedetekkel reagálnak. Nincs meg tehát az a hagyomány, ami segíthetne a földadat sikeres megoldásában. Húszegynéhány regénnyel a hátam mögött, úgy érzem magam, mint aki ismeretlen útnak vág neki.

„Mi voltunk a család mostohagyerekei – írta válaszul adatokat kérő levelemre —, mert apánk halála után, engem és Jancsi bátyámat egyik rokonunk sem akart magához venni, pedig Csucsán élt, mint községi orvos Gyula bácsi, akinek felesége, Zsófi néni nagyon rideg, szívtelen teremtes volt, ő akadályozta meg, hogy engem Gyula bácsi magához vegyen, így kerültem a világba, idegenek közé és korán megtanultam, hogy mindig és mindenkor csak magamra számíthatok. Azt hiszem, ezek a tapasztalatok végeredményben javamra váltak, különben „aktakörmölő” lett volna belőlem, mint Bandi bátyámból. Nem nevezte meg bátyját, de tudtam, hogy rá céloz.”

Pályájának regénye az elsikkadt magyar polgárság egyik kevésbé ismert arculatát mutatja meg. Iparos regény.

Az idézett levelet egy süket, hetvenhat éves férfi írta, aki a negyedik elemit sem végezte el, ő vezette be viszont Romániába az ecsetgyártást, ő szorí-

totta ki onnan a német árut. Alkalomadtán exportált Törökországba, folyamatosan Itáliába, hatszor nősült, ötször vált és mindegyik feleségét kártalanította, kit pénzzel, kit házzal, négy gyereke közül kettőt már útjára bocsátott, az ipart — amelynek európai színvonalú mestere — több ízben újra kezdte. Idehaza éppúgy nem becsülik, mint...

Nem folytatom. Ha az ország javát tekintjük, ma egy felsőfokú ecset- és kefégyártó technikum nyugalmazott vezetőjeként élvezné szabad idejét, abban a boldog tudatban, hogy növendékei munkája csak úgy ontja a devizát az országnak.

Szóval a levél egy hetvenhat éves férfitől származik: testét már kikezdte az öregség, kedélyét, vállalkozókedvét azonban épen hagyta. Nemrég házat vásárolt Óbudán, a hegyoldalban, hogy miután az üzemet átadta egyetlen fiának, ott morzsolja le utolsó éveit, szemben az öbölszerűen kitáruló, erdők szegélyezte gyönyörű kilátással.

Miután végig vezetett a telken, az a benyomásom támadt, mintha azzal a Gyurkával beszélgetnék, akivel a harmincas években gyakran flekkeneztünk együtt Kolozsvárt, a Malomárok partján álló házának kertjében, vas lábtörőn sütöttük a flekkent, ő harmincegynehány én húszegynéhány éves voltam. A hetvenhat esztendő Gyurka csaknem ugyanúgy duzzadt a bizakodástól, a vállalkozókedvtől, ha a testi erőtlől nem is, mint az, akitől több, mint harminc éve búcsúztam el.

— Ide pergolat építtetek, ott szőlőlugas lesz, itt kerti garnitúra. Azt a ronda drót kerítést kidobatom, kökerítést huzatok. Arra is gondoltam, hogy mivel a süketségem miatt strandra nem járhatok, pedig imádom a vizet és a napot, a telek végébe, az erdő felől medencét ásatok, kirakatom kék csempével. Ott fogok úszni meg napozni meztelenül. Mit szólsz hozzá?

Arcán széles, bizakodó mosoly, szeme az ajkamra tapadt, hogy leolvassa róla a választ.

Olyan vidáman, derűsen készülődött az utolsó fordulóra, mint egy gimnázista az első komoly randevúra valami kikapós szépasszonnyal.

Marika, a hatodik feleség, csöndben hallgatta végig Gyurka fiatalos lelkesedését, de mihelyt magunkra maradtunk, lehűtött:

— A kökerítés meg a bazén csak ábránd — mondta. — Nyakig úszunk az adósságban. Örülök, ha a törlesztésre elég lesz a keresetünk és ha a házat úgy-ahogy be tudom rendezni. Az üzemet szakmailag ő vezeti, de a süketsége miatt sok mindenről fogalma sincs...

Hatodik feleségével, a gyorseszű, erélyes, fáradhatatlan Marikával, Gyurka megütötte a főnyereményt. Az üzletkötéstől az adóhatóságokkal való tárgyalásokig mindent Marika végez. Önélkül az üzem semmiképpen nem virágzott volna föl, vagy ha igen, csekély részben Gyurka hasznára.

A szemlét vacsora követte. Valahányszor vendégül láttak, Marika mindig kacsát süített, Gyurka pedig pezsgőt bontott.

Azzal búcsúztunk, hogy a házszenetlőn föltétlenül ott legyenek, addig is szívesen látnak, jöjjenek bármikor.

— Ha pedig a készülő regényhez adatokra van szükséged, csak írd, Emil öcsém. Levelezni sokkal kellemesebb velem, mint beszélgetni.

Barátságos hátbavágás kíséretében bocsátott ki a kapun.

Öten voltak testvérek, Gyurka a legfiatalabb. Legidősebb Bandi, aztán következett Jancsi, Ilonka és Rózsika. Édesapjuk — Endre bácsi — fiatalon halt meg. Halála után az árvák sorsa más-más féleképpen alakult.

„Apámra alig-alig emlékszem, hiszen korán árvaságra jutottam — beszélte egy este Gyurka bor mellett. — Tudtam róla, hogy sokat járt kávéházba, ezt azonban nyilván nem magam tapasztaltam, hanem a rokonoktól hallottam, s minthogy oly keveset tudtam róla, ezt a vonását is ráfestettem arra a csaknem meztelen vászonra, amelyen édesapám arcképe máig sem kerekedett ki teljes egészében. Egyszer egy nagy társzekér bakján ültünk, egyik oldalt apám, másik oldalt édesanyám, én közbül. Hol egyikük, hol másikuk vett ölébe, visongva követeltem, hogy hintáztassanak, ez abból állott, hogy édesanyám apámhoz tolt, ő elkapott s úgy tett, mintha le akarna dobni a szekérről, de mielőtt a lábam érintette volna a földet, magához emelt, majd áthuppantott édesanyám ölébe, ő is elkapott, ő is úgy tett, mintha le akarna vetni a szekérről. Így adogattak egymásnak, legnagyobb gyönyörűségemre.

Apám váratlanul halt meg, s én nem fogtam föl a halál mibenlétét, hiába magyarázták a felnőttek. Annyit értettem meg, hogy többé nem jön haza. Megijedtem. Céltalanul ténferegtem a ravatal körül, maga a látvány, szokatlansága miatt, belevésődött az agysejtjeimbe. Évekkel utóbb több rokon szememre hányta, hogy közönyösen fogadtam a csapást.

Édesanyámra már jobban emlékszem. A konyhában mosott teknőben, én enni kértem, nyilván nagyon erőszakosan, ő meg nyilván nagyon sietett, mert meg sem törölte a kezét, úgy nyomott a számba egy maréknyi főtt tésztát. Szappaníz volt. A múltó évek mit sem enyhítettek csípősségén. Ez az íz már csak az én érzékeimben él, aféle szappant manapság nem főznek.”

Kevésbé elegáns madeleine, múltidéző szerepének azonban éppúgy megfelel, mint a Prousté. Következő állomás a kecskeméti fűszerüzlet, ugyanaz, amelyben édesanyám is megfordult vándorévei folyamán. Nagyjából az idő is megegyezik, hisz kettőjük között tíz esztendő a korkülönbség. Az üzlet, mint „Endre bácsi boltja” szerepel a családi nyilvántartásban, de minden valószínűség szerint nem ő, hanem özvegye alapította.

Egy alkalommal, hogy az üzletben ténfergett, Gyurka bemászott egy nyitva felejtett fiókba és mindaddig pákosztoskodott a cukorból, amin üldögélt — kinyomozhatatlan, hogy szaloncukor, kockacukor, selyemcukor vagy savanyúcukor volt — míg valaki észre nem vette.

Első erotikus élményében is ez idő tájt részesült. Közel a kerítéshez, a kert végében, gyakran játszadozott egy kislánnyal, aki egy napon valamely afroditei sugallatra fölemelte szoknyácskáját és úgy helyezkedett, hogy Gyurka pontosan észlelhette a különbséget kettőjük testi fölépítése között. Egy ideig megilletődötten szemlélődött a szoknyarejtette táj kitarult titkain, majd ugyanannak a mélyből feltörő unszolásnak engedve, hogy nagylelkűségben el ne maradjon partnere mögött, lovagiasan letolta a nadrágját, ekként viszonzta élménnyel az élményt. Játékuknak a szomszédasszony lármás fölháborodása vetett véget. A kislány rémülten eliszkolt, a „csábítót” édesanyja alaposan elpáholta, anélkül azonban, hogy az atavisztikus kíváncsiságot kipüfölte volna belőle.

Ezzel az a korszak, amelyet a közfelfogás „gondtalan gyermekként” tart számon, kimerült és örökre lezárult, az árvaház következett, kiszolgáltatottság, védtelenség; lázadások és beilleszkedési kísérletek változatos szövedéke.

Gyurka apja még az én születésem előtt meghalt, ma már senki nem él abból a nemzedékből, amelyhez tartozott. Kalandos, vállalkozó szellemű em-

berként emlegették, akit vállalkozásaiban, amennyire megállapíthatni, inkább a fantázia, a kockáztatás, semmint a józan üzleti szellem vezetett.

Apjától kapott vagyonrészét különböző üzletekbe fektette. Egyébként az ő pályája is Kolozsvárról indult, de hamarosan elkanyarodott, hogy ilyen megamolyan vargabetűk után Újpesten fejeződjék be.

Gyurka emlékezete szerint szobrász, sírkőfaragó volt, amellet társ az újpesti temetkezési vállalatban. Nemcsak a környéknek dolgozott, elfogadott megrendeléseket távoli városokból, kolozsvári összeköttetéseit nem hanyagolta el, oda is szállított még pedig saját társzekereivel — ami alaposan megemelhette a sírkövek árát.

Valamikor a harmincas évek elején, ellátogattunk Kolozsvárt a házsongárdi temetőbe, ahol Gyurka fölfedezett egy sereg az apja műhelyéből származó sírkövet. Mindannyiba belevészte a nevét.

Mint sírkőfaragónak érdekében állt, igyekezett tehát ápolni a jó viszonyt az újpesti katolikus plébánossal. 1898-ban, Gyurka születési évében maga faragta kőkeresztet állíttatott a főtéri templom bejárata elé. A kereszt időközben megrongálódott. Egyetértésben a jelenlegi plébánossal, Gyurka a keresztet felszázaddal később följúttatta. A keresztben ma ez a fölirat olvasható: — emelte 1898-ban Kőházy Endre, följúttatta 1965-ben Kőházy György. Vagyis Gyurka — hogy ne két név szerepeljen a föliraton — apja nevét saját magyarosított nevével cserélte föl.

„I” végződés helyett „Y”-nal. A Klatrobetzek közül a „csucsaiak” Katonára magyarosítottak, köztük „lőtetű” Géza bátyám. A választás teljesen ötletszerű volt. Bandi bátyám viszont éppúgy utána járt a családi hagyományoknak, mint én e könyv írása előtt, és kiderítette, hogy élt a családban egy Kőházy Mária 1742 és 1838 között, azaz kilencvenhat évesen halt meg. Egyébként magas, sovány, fekete asszony volt, egy székelly végvári kapitány lánya. E rokonságra hivatkozva kért Bandi bátyám névmagyarítási engedélyt, még a Horthy-korszakban megkapta, de Y nélkül, lévén a Kőházy védett név. Mint-hogy Gyurka véleménye szerint — amiben igaza van — ez a szemlélet a múlté, a keresztre y-nal vésette be a nevét. Az iparban azonban változatlanul i-vel szerepel. Az iparosnak a neve: cégér és tőke. Ahhoz nem szabad nyúlni.

Az apai ház udvarát Gyurka tágasnak írja le, teli kész, féligkész sírkövekkel, hatalmas nyers kő- és márványtömbökkel, szobrokkal, óriási kerekesskúttal, zsindelyezett tetején moha tenyészett. A fészerben társzekerek, az istállóban súlyos testű muraközi lovak. A ház? — A házat minden bizonynyal szürke jellegtelensége lúgozta ki az emlékezetből. Nyilván olyan volt, mint a többi külvárosi ház, amelyet még nem bontottak le. A köveken csattanó vésők, kalapácsok zaja átszűrődik a múltból a mába.

Miután Endre bácsi meghalt, az özvegy vállaira hárult az öt gyerek eltartásának gondja. Egyik verzió szerint Endre bácsi már halála előtt csődbe ment, a másik szerint kötelezettségei kielégítése után az özvegy, született Müller Ilona, tekintélyes vagyont örökölt. Ez a valószínűbb föltevés, hiszen tőke nélkül nem nyithatott volna fűszerüzletet Kecskeméten. Ez a tény valószínűsíti azt a családi szóbeszédet, hogy a megboldogult minden gyerekére ezernégy-száz-ezernégy-száz aranykoronát hagyott. Ebből az összegből Gyurka és Jancsi egy árva vasat sem látott.

Könnyen meglehet, hogy a kártyákat ezúttal megint dédanyám, a család rossz szelleme keverte. Az a körülmény, hogy az öt árva közül háromnak a neveltetését magára vállalta, ami egyébként dicséretes, a legkülönfélébb hú-

zásokra adott módot. Ilonkát magához vette és haláláig magánál tartotta, Bándit valamelyik egyházi iskolába adta bentlakónak, ilyenformán hozzásegítette, hogy jogot végezzen. Rózsikából apácát csinált. Szegényke rövidesen meghalt a kolostorban.

Az özvegy egy darabig küzdött, hogy új egzisztenciát teremtsen, aztán megbetegedett. Három gyerekéről már gondoskodott, maradék erejéből többre nem futotta, mint hogy Jancsit és Gyurkát beadta a debreceni árvaházba. Azzal búcsúzott fiaitól, ne féljenek, jól bánnak majd velük, vasárnap meglátogatja őket. Erre azonban nem került sor, a két fiúcska ekkor látta utoljára édesanyját. Az árvaházból egyenesen a kórházba ment, ott rövid idő múlva meghalt. Az igazgató felesége, kövérkés jószívű asszony, magyarázta az árváknak, hogy édesanyjukkal soha többé nem találkoznak csak majd az égben, már mint ha tisztességesen viselkednek.

Kettőjüket bizták az árvaház gondjaira. Én azonban a következőkben csak Gyurka bátyám viszontagságairól számolok be, mert vele voltam bizalmasabb viszonyban, és ő a színesebb egyéniség.

Négy-öt esztendő volt, mikor az árvaház befogadta. Tehát az első, mindenki pályafutására döntő hatású éveket a családi körben töltötte, anya-közelben, szeretetadta biztonságban. Talán ez a magyarázata, hogy keserű viszontagságok, keserű tapasztalatok dacára épen őrizte meg jókedélyét, emberségét, vállalkozókedvét, életszeretét. A csapást, amelyet édesanyja és a családi fészek elvesztése okozott, egészséges lélek fogadta. Egészséges lélek, amelyben az elvesztett család emléke, a család utáni vágyakozás, a visszatérés reménye szakadatlanul munkálkodó erőként élt.

Tízegynéhány évvel később meglátogatta kolozsvári rokonait, akkor tudta meg, akkor hitte el, hogy a szülei csakugyan meghaltak. Egészen odáig teljes bizonytalanságban volt efelől. Vissza-visszatérő álmaiban újra és újra találkozott szüleivel. Ezek az álmok olyan mély nyomot hagytak benne, hogy Gyurka hetvenhat éves korában is borzongva idézte fel őket. A járda szélén ült egy ismeretlen város ismeretlen utcáján, túloldalt a járókelők között megpillantotta szüleit, előnté az öröm, de hiába erőlködött, nem birt fölállni, hogy odaszaladjon hozzájuk. Tehetetlenül nézte, amint eltűnnek a tömegben. Mászor csak édesanyját látta, ott sétált el mellette, mások társaságában s úgy ment tovább, hogy őt — a gyereket — észre sem vette. Fájdalmában dermedten nézett utána, de csakúgy, mint a másik álomban, lábra állni nem volt ereje.

Álmában sokszor kereste édesapját, ide-oda rohant, majd megtalálta a sírját, pusztá kézzel kaparta el a földet, nyitotta ki a koporsót és pillantotta meg, amint sápadtan és mozdulatlanul feküdt. Hiába szólígtatta, a szemét nem nyitotta ki, nem ébredt föl. Mászor azt álmodta, hogy édesapja súlyos beteg fekszik, a nyakából vér folyik. A végső jelentése ezeknek az álmoknak az volt, hogy a lelke mélyén szilárdan hitte, hogy nem haltak meg, ismét összehatalákoznak, együtt fognak élni. Tikkadt sóvárgással vágyakozott szülei után s az álom mindig a közöny valamilyen jelével fejeződött be, — szülei tudomást sem vettek róla.

De menjünk tovább.

Mi többiek, mind zavaros, bonyolult, áttekinthetetlen körülmények között vágtunk neki a világnak. Gyurka nem, az ő helyzetének a képlete amilyen kegyetlen, olyan világos: — egyik oldalon egy négy-öt esztendő kisfiú, a másikon a sokszor ellenséges, gyakran közömbös, ritkán jóindulatú külvilág. Családunk tagjai között Gyurka egymaga alkotja a kontroll-csoportot.

Alighogy úgy-ahogy beilleszkedett környezetébe, újabb megpróbáltatással találkozott. Az árvaházi gyerekeket, csakúgy mint manapság, kiadták családokhoz. Többnyire asszonyok válogattak a gyerekek között, nagyjából éppolyan szubjektív kritériumok alapján, mint ahogy annak idején az ültetvényesek vásárolták a férfi vagy női rabszolgákat. Környezet-tanulmány nem előzte meg, se nem követte a kihelyezést. Így aztán a jó vagy rossz szerencsén állott, ki milyen környezetbe kényszerül beilleszkedni, emberek, félállatok vagy dúvadak közé.

Először kedvezett a szerencse Gyurkáéknak, hogy aztán annál fájóbban csattanjon rajtuk a csapás. Kozmáéknak hívták azt a gyermektelen házaspárt, amelyik befogadta őket. Harmonikus házasságban éltek, kifogyhatatlan türelemmel egymás iránt. Ugyanilyen türelemmel várták a gyermekáldást, mert azonfelül mindenük megvolt, amire csak vágytak. Saját ház zöldséggel, gyümölcsössel, tágas udvar, egyik szélében a dísznóól, a másikban a baromfi számára elkerített kifutó, ahol a tyúkok naphosszat kaparásztak, a kakas meg ki-düllesztett böggel kukorékkolt.

Sokszor elhatározták, hogy ha már saját gyerek nincs, örökbe fogadnak egyet, hadd legyen kit szeretni. De valami mindig közbejött, ami egy időre elhitette velük, hogy a gyerek útban van. Miután több ízben csalatkoztak, az asszony elment az árvaházba, Gyurkán akadt meg a szeme. Megszólította, a gyerek kedvesen válaszgatott Kozmánénak, anélkül, hogy pontosan tudta volna, mi az értelme annak a kérdésnek például, hogy akarsz-e velem jönni stb. A három évvel idősebb Jancsi mindezt néhány lépésről figyelte. Mikor kiderült, hogy a „velem jönni” nem mást jelent, mint hogy elszakítják őket egymástól, a két gyerek iszonyú jajveszékélésben tört ki.

Kozmáné jólélek volt, de a felelősséget egymaga nem merte vállalni, hazafutott hát tanácskozni az urával. Kozma látni akarta előbb, ki az a két „bajos kis kölyök”, akik olyan gyorsan megejtették a felesége szívét. Mészfehér, puha, meleg tenyerével megsimogatta őket, aztán bólintott, hogy rendben van.

Jancsi már iskolába járt, készségesen elvégzett minden rábízott munkát, nagy hasznát vették hát. A kisebbik fiú ott folytatta, ahol odahaza abbahagyta, játszogatott az udvarban, a kertben, átkukucskált a szomszédba, s úgy lubickolt Kozmáné túlradó szeretetében, mint a fürdőkád helyett használt dézsa langymeleg vizében. Ebben a barátságos házban érte föl, ha nem is ésszel, ahhoz még gyerek volt, de ösztönnel, érzéssel, mekkora veszteséget szenvedett, milyen mostohán bánt vele a sors, amikor megfosztotta szüleitől.

Az árvagyerekeket általában cselédnek, olcsó munkaerőnek vették magukhoz a családok. Kozmáék nem, ők a fiatal életek pezsgését akarták érezni maguk körül, gyermekkacagásokkal szaggatni szét a magány és a hallgatás kárpitjait. Közelebb a nyolcvanhoz, mint a hetvenhez, ezért emlékszik Gyurka ma is úgy a Kozmáéknál töltött évre, mint hosszúra nyúló vendégségre, mely hirtelen szakadt félbe.

Kozmát valamilyen betegség úgyszólván egyik napról a másikra elragadta, az asszony mielőtt vidéki rokonaihoz utazott, visszavitte az árvaházba a két jólöltözött, tiszta, engedelmes, fojtottan sírdogáló fiúcskát. Ugyanúgy búcsúzott tőlük, mint hajdan édesanyjuk, ugyanúgy ígérte, hogy meglátogatja őket és ugyanúgy nem látták többé. Emlékeikben igen, mert az ő arca vetítődött lelkük vásznára, az ő mozdulatait, szavait, simogatásait kívánták vissza, valahányszor mostohára fordult a sorsuk.

Jóformán ki sem szuszogták magukat, Kozmáék szomszédja, Császár, a

vizszerelő jelentkezett az árvaházban a két fiúért. A mesterné évek óta az ágyat nyomta, egyrészt azért volt szükség az árvákra, hogy a beteg asszonyt kiszolgálják, másrészt a gyerekekre bízták a mosogatást, a bevásárlást, a takarítást. Jancsi amellet néha segédkezett a mesternek. A féltékeny asszony nem engedett nőcselédet a házba, a háztartást, jól-rosszul az ágyból irányította. Főzni a szomszédasszony főzött rá, csak levest, mert a szilárd ételt a gyomra nem bírta. „Nem fattyúkra főzök” alapon az árváknak csak a leves szagából jutott. A mester többnyire a klienseivel láttatta el magát, a ritka alkalmak kivételével, amikor otthon evett, a gyerekek hideg kosztot éltek. Meleg ételt, pofont rendszertelenül kaptak. Kozmáék hajléka után, ezt a környezetet elviselhetetlennek érezték. Jancsi panaszkodott az árvaházban, hogy vegyék vissza őket. Haza zavarták.

Szerencséjükre valami mulasztás miatt a feldühödött Császár a nyílt udvaron iszonyúan össze-visszaverte Jancsi bátyámat. Valaki a szomszédok közül följelentette. Kék-vörös-sárga-lila-zöld foltok. Ennyi elég volt, hogy az árvaház közbelépjen.

Császárék után egy elemi iskolai tanító vette magához őket. Hivatalát kifogástalanul látta el, de estéről estére berúgott s ilyenkor meg akarta verni a feleségét. Ez azonban baltát fogott az urára, mire káromkodva átment a másik szobába és a felesége helyett két unokabátyám baját látta el. E kirándulás után ugyancsak följelentés tett pontot.

Újabb állomás, ezúttal egy békésen pipázgató nyugalmazott tanítónál, aki maga volt a megtestesült jóság, felesége, fehérhajú, piros arcú öregasszony úgyszintén. Megesett lányuk két gyereket ökö nevelték. A lány férjhezment állítólag ahhoz, aki elcsábította, mindegy, tény, hogy gyerekestül Pestre költözött, némaság feküdte meg a házat, a magány pókhálói belepték a sarkokat. Az unokák helyébe bátyámék léptek. Szorongva sompolyogtak be a verandáról a szobába, behúzódtak a legsötétebb sarokba és csak a tanítónő hosszas unszolásra merészkedtek elő. Olyan rémülten méregették a haboskávét, mint egy reneszansz udvar fejedelme, aki tudja, hogy az életére törnek.

Alig nyugodtak meg, ami a gyámszülők természetét illeti, alig eszméltek rá, hogy jólelkű emberek közé sodorta őket a sors, máris úrrá lett rajtuk az aggodalom, hogy mi következik ezután, hisz oly valószínűtlen volt, hogy ami van, az folyamatosan tart.

Az ideiglenesség didergése hatalmasodott el sokat próbált s az elkövetkező megpróbáltatások miatt remegő idegeiken. Egész rövid életük azt tanúsította, hogy semmi sem állandó, csak a változás. Rien ne dure que le provisoire — ahogy a francia közmondás tartja. Aki átrágtta magát egy tucat emlékiraton, bátran levonhatja a következtetést, hogy kivétel nélkül mindenki átmeneti korban élt. Ezen érdemes lenne elgondolkodni — a történészeknek.

Az ideiglenesség tudata erőt ad a rossz elviselésére, viszont kilúgozza az örömeiket. Kibírom, mert úgy sem tart sokáig, nem élem magam bele, mert úgyis hamar vége lesz. Az a tény viszont, hogy valaki mindig idegenektől függ, táplálja a türelmetlenséget. Az intézeti gyerekek nem azért nem akarnak tanulni, mert idegenkednek a szellemi erőfeszítéstől, hanem mert a hosszú távra való tervezgetés, egyértelmű a tartós kiszolgáltatottság önkéntes elfogadásával. Az intézeti gyerek szívesebben vállalja a trógerságot azonnal, mint az öt év múlva garantált hajóskapitányságot. Megdermeszti a pusztá kilátás, hogy ami tart, öt évig nem változik. Legfőbb célja, hogy mielőbb önálló legyen.

Bármily jól érezték magukat új nevelőszüleiknél, az árvákat a jövő gond-

ja szorongatta: mi lesz, ha majd . . . Balsejtelveik hamarosan igazolódtak. Egy napon az öreg tanítót halva találták a karosszékekben, pipája az ölébe esett, a parázs egy helyütt kiégett a nadrágját, megpörkölte a bőrét. Az öregasszony miután mindenét pénzzé tette, visszavitte bátyáimat az árvaházba, sűrű könny-hullatások közepette búcsúzott tőlük, azzal, hogy még látják egymást.

Ő sem tért vissza.

Viszonylag hosszú árvaházi tartózkodás után egy napon betelerelték az árvákat az ebédlőbe. Ezúttal már tudták, hogy portékák az embervásáron s hogy a sorsukba ők maguk nem igen tudnak beavatkozni. Lesunyt fejjel, alattomos tekintettel szemlélték a kövér cíviseket, amint méltóságosan lépkedtek, és mustrálták végig egyik-másik gyereket. Többségben az asszonyok voltak, rengő farúak, dagadt hasúak, buggyanó mellűek, de akadt csontvázra szikkadt banya és kicsattanón fiatal menyecske, utóbbiakon megtapadt az idősebb fiúk szeme, szájukon kicsordult a nyál, szemük lázban égett. Noha a tapasztalat megtanította az árvaháziakat arra, hogy a döntő szót jóformán kivétel nélkül az asszony mondja ki, a szemük mégis vissza-visszatért a feketecsizmás, feketeruhás férfiakra, olyan büszkén emelkedtek ki a tömegeből, mint a tyúkok közül a kakas.

A mai lelencek, árvák sorsa sokban a pszichológusok földta tesztéktől függ. Némelyik javító-nevelő intézet növendékei többet tudnak lélektanból, mint egyik másik egyetemi docens s a különféle tesztekre a számukra előnyös magyarázatot adják. A dörzsöltebbek az ujjuk köré csavarják a pszichológust. A század elején nem volt módjukban ilyen rafinált eszközökkel védekezni. Ha olyan valaki vette szemügyre és tapogatta meg őket, aki nem keltett bizalmat bennük, elhúzódtak, dacoskodó pofát vágtak, vagy éppen vicsorogtak.

Ezekhez a fogásokhoz folyamodott két bátyám is. Nagydarab, széles arcú, tompa tekintetű asszony vizsgálgatta őket lustán, valahogyan mégis fenyegetően. Hála utolsó gyámszüleinek a két amúgyis robusztus gyerek, jó húsban volt, Répásné alig nyitott be, a szeme megakadt rajtuk, haladéktalanul hozzájuk sietett. Álmosan, félig tátott szájjal bámulta őket, nem vett tudomást az elutasító mozdulatokról, az ellenséges fintorokról. Mikor Jancsi felé nyúlt, hogy a karját megtapogassa, a gyerek, úgytett, mintha meg akarná marni. Ez sem riasztotta vissza. Sőt álmos tekintetében fény gyúlt, az ujjai karmokként mélyedtek bele a gyerek izmaiba, úgy hogy az felszisszent kinjában. Ekkor elmosolyodott, megsimogatta és egy darab selyemcukrot nyomott a szájába. Ugyanezt tette Gyurkával.

Miután a formaságokat elintézte, magával vitte a gyerekeket Homok utcai házukba, még mindig Debrecenben. A keskeny, hosszú telek Homok utca felőli részén Répásék laktak, a telek másik végében, amely a Nagyerdőre nyílt, másik házban, másik család. Répáséknak — a férfi hajdú a városházán — nem volt gyerekük, a másik házaspárnak két lánya született, Gyurka bátyámékkal nagyjából egykorúak.

Arra, hogy kihez vetette a balsors, másnap délelőtt eszmélt rá Gyurka. Jancsi bátyja iskolába ment, Répás a városházára, kettőjükön kívül senki nem tartózkodott a házban. Reggeli és a tyúkok-csirkék megetetése után, Répásné intett a gyereknek, hogy kövesse a belső szobába. Az ajtót kulcsra zárta, aztán rászólt, hogy vetkőzzék le:

— A nadrágodat is.

Megtapogatta innen-onnan a már formásodó, izmosodó gyerektestet, aztán szólt, hogy öltözzön föl. Mihelyt ez megtörtént, bevezetésképpen lehúzott

három-négy pofont tenyérrel és visszakézről, aztán elővette a férje borotvasziját.

— Ne merj jajgatni! — intette.

Valahányszor Gyurkából mégis kiszakadt egy-egy nyögés, büntetésként azonnal valamelyik érzékenyebb testrészére mért ütés követte. Az idomítás eredményeképpen Gyurka megtanult hangtalanul szenvedni.

Dolga végeztével, Répásné elvetette magát az ágyon, keze a köténye alatt, a fogát csikorgatta, aztán lustán feltápászkodott.

— Ha kérdik, mitől vannak a kék foltok rajtad, azt mondod, hogy verekedtél. Mit csináltál?

— Verekedtem, — rebegte a gyerek.

— Ugy bizony, verekedtél, mert nem férsz a bőrödbe a jó dolgodtól. Mit csináltál? — ismételte meg a kérdést.

— Nem férek a bőrömbe a jó dolgomtól.

Megint lehúzott két-három pofont, aztán előről kezdte a gyakorlatot, és folytatta mindaddig, míg a siker felől bizonyos nem lett.

— Verekedtem, — hangzott a válasz.

Répásné ezúttal elégedetten motyogott valamit, majd lomhán kidöcögött a konyhára ebédet főzni. Étél dolgában jól tartotta a gyerekeket. Nem volt fukar természet, másfelől csak akkor élvezte a verést, ha volt mit ütni. Föltevés, de valószínű.

Hála az iskolának, Jancsival ritkábban szórakozhatott, Gyurka azonban az első évben szertartásszerűen megkapta a napi adagját, kivéve a vásár- és ünnepnapokat. Ilyenkor a férj odahaza tartózkodott s miután napjai abban múltak, hogy másokat kiszolgált, megkívánta, hogy most őt szolgálják ki.

Következő évben Gyurka beiratkozott az első elemibe. Répásné szórakozási alkalmai tehát csökkentek és némi szervezést igényeltek. Ha kedve támadt valamelyik fiú megkínzására, ürügyet kellett kisütnie, hogy a másikat hosszab időre eltávolítsa a háztól, ami tömérdék fejtörésbe került, a fejtörés fölcsigázta, s megkétszerezte ütései erejét.

Az amúgyis szilaj természetű fiúkat a durva bánásmód megvadította. Paradox módon épp elvadulásuk következményeképpen szabadultak ki Répásné karmai közül. Az árvaháziakat a civisgyerekek — akik apjukkal, anyjukkal éltek — rendszeresen csúfolták. Alkalmat adtak rá tehát, hogy amazok, köztük az én két bátyám, ő rajtuk verjék vissza, ha alkalom adódott, ami verést maguk kaptak. Az első súlyosabb incidenst csak azért simították el, mert Gyurka ellenfelét, valamilyen Sanyit a város környékéről, hírhedt verekedőként tartották számon s amikor megtudták, hogy Gyurka a palavesszőjével keresztülszúrta Sanyi tenyerét, a tettért megdorgálták ugyan, Sanyinak viszont azt mondták, hogy csak azt kapta, amit megérdemelt. A baj akkor kezdett súlyosbodni, amikor a gyerekek egy része, betyár romantikából, virtusból bandákba szerveződve lopkodta meg a piaci árusokat.

Ahány csoport, annyi módszer. Nagybátyáim egy idő múlva kettesben dolgoztak. Egyikük magára vonta az árus figyelmét, a másik ezalatt elemelte a kiszemelt gyümölcsöt, kolbászt, gomolyát, ami akadt, amit megkívántak.

Egyszer a piaci árusok egyike megsokallta a veszteséget, csapdát állított. fiai elbújtatta a bódé mögött, ő maga megvárta, míg az előörsül küldött Gyurka odasettenkedett a bódé közelébe és cselképpen úgy tett, mintha valamit el akarna emelni. Hasonló esetben, az árus ijesztésül csak ráordított a gyerekekre, ezúttal azonban a pult fölött kihajolva csak úgy szórta az átkot a menekülő-

lő után. A látszat szerint Jancsi dolga a szokottnál is könnyebbnek ígérkezett. Csakhogy alig nyúlt a pult felé, az árus fiai előrohantak a bódé mögül, és rövid dulakodás után a nyakánál fogva megkötötték Jancsit, egyik fiú fogta a kötel végét a többi ostonnal hajtotta:

— Szaladj, tolvaj! Fuss, tolvaj! Szedd a lábad, tolvaj!

Közben csattogott az ostor. Csattogott még azután is, hogy Jancsi — ereje fogytán — el-elvétette a lépést, tántorgott, s már csak percek kérdése volt, hogy összeesik.

— Mi történik itt? Azonnal oldjátok le a kötelet a gyerekről!

Egy járókelő lépett közbe. A magyarázkodó árust parancsoló gesztussal elnémította. Mindaddig míg Jancsit nem látta biztonságban, a helyszínen maradt.

A jelenetet Gyurka a távolból nézte végig, émelygő gyomorral, meddő dühvel, tehetetlenül. Mert hogyan avatkozhatott volna be ő, a hat esztendőes gyerek, hogyan törhette volna át az árusok és a kíváncsiskodók falát, hogyan ragadhata volna ki a bátyját közülük?

A két gyerek együtt ment vissza a Homok utcai házba. Egyik ellenséges világból a másikba. A kábultan támolgó, összevisszavert nagyobbik fiú és kisebbik zavaros magyarázata a történetekről, pompás alkalmat nyújtott Répás-nének a „bűnös” — mármint Gyurka megfenyítésére.

A piaci események híre viszonylag gyorsan eljutott az árvaházba. Még aznap kiküldtek egy tisztviselőt, elsősorban, hogy utána nézzen Jancsi állapotának, másodsorban, hogy kérdőre vonja Répásékat, miért nem fegyelmezik kellőképpen a gondjaikra bízott gyerekeket. Amikor hosszas dörömbölés után az asszony végre bebocsátotta a lakásba, a tisztviselő másodpercek alatt átlátta a helyzetet és megszilárdult föltevésében, hogy Répásék nem megfelelő gyámszülők. Gyurka arcán még frissen izzottak a pofonok nyomai. A másik következtetés, amit az eseményekből levont, az volt, hogy a két testvér rossz hatással van egymásra, más-más intézetbe kell irányítani őket.

Gyurkát Rákospalotára vitték, a javítóba, Jancsit valahová az ország másik végébe. Mind az egyik, mind a másik végleg magára maradt, előről kellett kezdeni a beilleszkedést ismeretlen arcok, ismeretlen körülmények, ellenséges érzések között.

Gyurka bátyám Jancsiban nem a családot, a családhoz fűződő utolsó szálát látta, a család az ő lelkivilágában olyanszerű képzetként élt, mint a paradicsom, amely nem tudni hol van, de meg lehet és meg kell találni. Ez az álom különféle elemekből tevődött össze, az első gyermekévek egyre szebbnek, csillogóbbnak látszó emlékeiből, édesanyja ígéretéből, hogy visszatér hozzá és visszaviszi abba a paradicsomba, ahonnan a mostoha sors kiragadta. Látta a családot belülről, úgy hogy beletartozónak érezhette magát, Kozmáéknál, a nyugalmazott tanítóéknál, akik szerették, látta a családot ugyancsak belülről, de úgy, hogy ő maga kívül rekedt a körön. A cívisszgyerekek, ha a hadiszerencse ellenük fordult, „haza” menekültek, a család oltalmába, mint valami várba. A mód, ahogyan Jancsit törbe csalták és megverték, új oldaláról mutatta a családot, ezúttal nem mint mentsvárat, hanem mint támadásra szövetkezett csapatot.

E sokféle benyomások egyetlen sóvárgássá egyesültek benne, valami belső hanggá, a család hívó szavává, hogy Jack Londonhoz folyamodjak segítségért. Ez a hívás végigkísérte egész viszontagságos pályáján, és irányította tetteit, hol ebben, hol abban az irányban. A passzív nosztalgiát olykor alkalmazkodási erőfeszítések váltották föl, máskor vad lázadások.

Rákospalotáról rövidesen a soproni árvaházba vezényelték, ahol a gyerekvásárról Hell Antal kefekötő mester vitte magával. Nála — és nem az iskolában — alapozta meg Gyurka további pályafutása egyik szilárd alapját. Két és fél esztendeig dolgozott ennél a mesternél, de nem érezte jól magát sem a családban, sem a szakmában. A családban az asszony miatt, aki ugyan soha egy ujjal nem nyúlt hozzá, az ételt sem sajnálta tőle, de úgy áradt belőle a hidegség, mint egy fűtetlen szobából. A nyughatatlan, kalandokról álmodozó fiút nem elégítette ki a feszült figyelmet igénylő, zárthelyi ülőmunka. Szabad idejében a piacon ödögölt és irigyen szemlélte a véres köpenyben féldisznókat, negyed marhákat cipelő mészáros segédeket. Elhatározta, hogy szakmát változtat.

Ez kis hiján megtörtént, bár nem pontosan úgy, mint szeretete volna, szerencséjére a kísérlet kudarcral végződött. Piaci kódorgásai közben megismerkedett a helybeli vegytisztító vele egykorú fiával. Miki ideges, nyugtalan, kapkodó, elkényeztetett kölyök volt, szülei tömték zsebpénzzel. Hiába, a kölyök valami másra vágyott, nem tudta mire — másra. Gyurkával hamarosan megbarátkozott. Épp búcsú volt, Miki hívására Gyurka vele tartott. A vegytisztító fia befizetett a ringlispilre, a céllövészetre. A sörmérés előtt Gyurka indítványozta, hogy iganak sört.

— Igyunk, de most te fizetsz.

— Én? Nekem egy vasam sincs.

A két fiú egy ideig farkasszemet nézett, Miki szemében csúfondáros gúny, a másikéban ámuló kérdés.

— Neked honnan van pénz?

— Onnan, hogy lopok. Te miért nem lopsz?

— Loptam én is — vágott vissza öntudatosan —, de nem pénzt, hanem kolbászt meg gyümölcsöt.

— Hülyeség. Pénzt kell lopni.

Ez a könnyedén odavetett állítás elgondolkoztatta. Gyurka olyannak ismerte a világ rendjét, hogy enni-inni mindig másoktól kap, ruhát, cipőt, minden egyebet hasonlóképpen. Pénzt csak olyankor látott, ha a mesterné elküldte vásárolni. Többnyire pontosan annyi pénzt adott neki, amennyibe az áru került. Ha véletlenül nem — hazaérkezése után azonnal elszámoltatta, fillérről fillérre. Se alkalm, se ideje nem volt, hogy kísértésbe essék.

Lopásról, rablásról, gyilkosságról hallott, a mai napig azonban ezeket a rendhagyó eseteket nem hozta kapcsolatba a tulajdon környezetével. Az természetes volt, hogy valakik valakiket kirabolnak és aztán megölnek, hogy el ne árulhassák őket, annál kevésbé volt elképzelhető, hogy ő, az inas, benyúljon a mesterné kasszájába. Annál kevésbé, mert a mesterné szigorú volt, fősvény, gyanakvó, szemfüles, amit a mester megkeresett, arra nyomban rátette a kezét és eldugta. Ezen a búcsún tapasztalta első ízben, hogy akinek pénze van, az felülhet a körhintára, akár tizszer, ihat sört, ehet édességet, mindent, amit megkíván. És itt hallotta először, hogy azoktól akiknek van, el lehet venni a pénzt.

Barátja kapott zsebpénzt a szüleitől, külön-külön apjától-anyjától, mivel azonban kevesellte, lopott hozzá. Tünődései közben Gyurka megint a család intézményével találta magát szemközt. Neki azért nincs semmiye, mert elvesztette a családját. Tehát a család a jólét forrása. Másfelől gyanította a különbséget, a Mikire meg az órá váró megtorlás között. Mikit megpofozza az apja,

de utána odahaza marad. Őt viszont pofozás után kirúgnák, mindent előlről kezddhetne, ki tudja hol, kik között. Meglehet, börtönbe zárnák.

Nem érte hát készületlenül Miki javaslata, hogy odaát Ausztriában alakítsanak rablóbandát. Az álmod, hogy mészárosinas lesz, azonnyomban elfelejtette, annnyival izgalmasabbnak ígérkezett ez az igazán kedvére való vállalkozás. A család hívó szava elhalkult, majd elnémult benne.

Miki elmagyarázta, hogy ráunt az apró lopkodásra, neki sok pénzre van szüksége:

— Addig rablunk, amíg annyi össze nem gyűl, hogy Amerikába utazzunk.

Ezek után nem volt más hátra, mint eldönteni, hol legyen a rablóbanda székhelye. A vegytisztító fia térképet hozott, tünődőn, kíváncsin hajoltak fölébe.

— Menjünk Ebenfurthba — javasolta Miki.

— Miért éppen Ebenfurthba?

— Az ottani vegytisztító nagyon gazdag. Apám barátja.

— Akkor nem jó.

— Ja, mert felismer.

Gyurka összeráncolt homlokkal vizsgálódott, ujja ide-oda csúszkált a térkép felületén:

— Szerintem legjobb lesz, ha Grünbachba megyünk.

— Grünbachba? Miért éppen oda?

— Mert az jó hely.

Néhány bátortalan javaslat Neunkirchen és Pinkafeld mellett, Miki földadta: ha Grünbach, legyen Grünbach. Pisztolyokat már vásárolt, másnap megvette a vonatjegyeket.

Öszre járt az idő, hűvös szél fújt, mire megérkeztek, besötétedett. Velük együtt egy csoport bányász szállott ki a sötétségtől övezett állomáson, szótlanul indult el ki-ki a maga házatája felé, mindegyikük kezében Davys lámpa, azzal világították maguk előtt az utat, a lámpák óriási szentjánosbogarakként cikáztak; fények-árnyékok, közéjük szűrődő hangok; az egész valami megfeszíthetetlen értelmű ünnepségnek hatott. Tátott szájjal itták magukba a látványt, mozdulatlanul és tanácstalanul, mert fogalmuk sem volt, mihez kezdjenek. Egy idősebb bányász, aki a többenél kényelmesebben kászálódott le a vonat végéről, megszólította a két nyári ruhában vacogó kölyköt, akiknek a magatartásában az égvilágon semmi nem utalt leendő zsványokra. Megkérdezte tőlük, mi járatban vannak Grünbachon.

— A nagybátyámhoz jöttünk — hazudta a gyorseszű Miki — a pontos címét nem tudjuk, de világosban biztosan megtaláljuk.

Lebukhattak volna. A bányász azonban talán túl öreg, talán túl közönyös, talán csak túl szívélyes volt, nem firtatta, ki az állítólagos rokon, hogy hívják, mivel foglalkozik, csak bólogatott, morgott magában, végül pedig följájlotta a rablójelölteknek, hogy az istállójában meghálhatnak.

A nyomorultak, alig várták, hogy tető legyen a fejük fölött s a dermesztő szél ne csapkodja őket, örömmel fogadták a meghívást. Miután átaludták az éjszakát a gazda teheneinek társaságában, hajnalban elszeleltek, rajta ne kaphassa őket vendéglátójuk a hazugságon.

Mihelyt biztonságban érezték magukat, azon nyomban összevesztek. Miki támadott, a kudarcért a Grünbach mellett kardoskodó Gyurkát okolta.

— Csak egy ilyen ökörnek juthat eszébe Grünbach. Hát lehet itt bandát alapítani?

Gyurka morgott, hogy Ebenfurthban még ennyire sem lehet. Félhangon beszélt, mert átérezte bűnösségét. Csak akkor tért magához, mikor látta, hogy Miki megindul, mint akit ostorral hajtanak.

— Hé? — kiáltott utána. — Hova rohansz?

Amaz válasz helyett gyorsabban nyargalt. Gyurka a nyomában. A vasúti pénztár előtt érte utol. Az már több ízben kiderült, hogy kettőjük közül Gyurka az erősebb. Most, hogy hóna alá szorította a vegytisztító fiának a fejét, az jobbnak látta, ha nem ellenkezik. Megváltotta hát Gyurkának is a jegyet Bécsig. Útközben úgy viselkedett, mintha kitartana cimborája mellett, a bécsi állomáson azonban másodpercek alatt elvegyült a tömeg között, Gyurka egyetlen fillér nélkül maga maradt a nagyvárosban, zsebében a rablásra szánt forinthuszas revolver, amelynek — úgy vélte — itt a városban nem veheti hasznát. Meg azonban mégsem vált tőle.

Szerencséjére, kódorgásai közben a második-harmadik napon, a vásárcsarnokba tévedt. Épp idejében, mert már kopogott a szeme az éhségtől. Ott a segítség fejében, hogy az áruval megrakott taligákat tologatta, cipelt ennek, a sátra felállításában segített amannak, élelemhez jutott. Esténként visszatért a meleg váróterembe s mivel a nap minden szakában számosan várakoztak vonatra, jelenléte nem szűrt szemet senkinek. Lemondott a rablóbanda álmáról, elhatározta viszont, hogy visszatér Sopronba és megkéri mesterét, Hell Antalt, vegye vissza. Csak arra várt, hogy valamennyi tartaléka legyen kenyérből, szalonnából.

Gyalog vágott neki az útnak, egy hűvös, napfényes hajnalon. Különösebb kalandok nélkül múlt az idő. Azaz egyszer kis híján rajtavesztett. Az éjszakát Bádénben egy ligeti padon töltötte, iszonyú didergések között. Ott kapta el a rendőr a fülénél fogva. Rémülten nézett szembe vele, ám abban a pillanatban, hogy a rendőr eleresztette a fülét, villámgyorsan elszaladt. Jó futó volt, a rendőr nem érte utol. A bécsűjhelyi állomás térképének gondos tanulmányozása után úgy döntött, hogy a Fertő tó felől megy Sopronba, a tavat a déli parton kerüli meg, ez az út rövidebbnek látszott, mint az északnak tartó. Szívós gyaloglás és ugyancsak szívós kérdezősködés után végül elérkezett a Fertőhöz. Alighanem más részére, mint tervezte.

Ekkor már-már fulladozott türelmetlenségében. Annak dacára, hogy látta az ingoványt, mégis nekivágott a tónak, hogy átgázoljon a soproni partra. Mire észbekapott, derékig süppedt a lábba, megpróbált hátrálás közben megkapaszkodni valamelyik zsombékban, de minden mozdulatával csak rontott a helyzetén, az ingovány a szó szoros értelmében szívta lefelé. A rémület iszonyú kiáltásban tört ki belőle.

Egyszerre négy felől érkezett segítség, ladikban mind a négy felől, nád-vágók, halászok — mindannyian svábok. Beemelték a csónakba, kieveztek a partra s a lobogó tűz mellé ültették, amely fölött az üstben már rotyogott a halászlé. Egyelőre csak az orrával érzékelte, kinálal elegyedő élvezettel s a nyálát nyelte szaporán. A tűz melege fokozottan átjárta, az alsó ruhája rajta száradozott, a felső a tűz mellé vetve, a didergés már nem vacogtatta a fogait s a hideggel együtt a félelem is eloszlott tagjaiban. Végre megkinálták, farkas-étvágygal evett, csak a félelem fékezte, hogy szálla akad a torkán.

Valamennyit pöntyögött németül, a faggatásra azonban, hogy mi a cso-

dának vágott neki az ingoványos tónak, hova tart, honnan jön, sehogyan sem tudott kielégítő választ adni.

— Aber, áber... — brummogták a svábok hitetlenkedve, egyben elnézőn, mint akiket nem érdekel túlságosan az ügy s hogy semmit sem szedtek ki Gyurkából, abba hagyták a kérdezősködést. Már csak azért is, mert elérkezett a hazatérés ideje.

Gyurka velük tartott, megjátszott magabiztossággal, mintha pontosan tudná hova megy. Nezsider — németül Neusiedel — határában elköszönt megmentőitől, akik jóindulatú közönnyel bocsátották útjára. Halk beszélgetésük beleolvadt a leszálló este homályába. A meséhez, amit gyarló németiséggel közölt a nádvágókkal, halászokkal, hozzátartozott az a fikció, hogy határozott úti célja van. Így aztán mikor a svábok jobb felé fordultak, ő tovább ment az úton és csakhamar a kocsmá előtt találta magát. A földre ült a bejárat közelébe, a kiszűrődő hangok, a kiszűrődő szagok, illatok áramlatában hosszú ideig észrevétlen falatozott, a vizes szalonnához egy-egy falat elázott kenyeret nyelve.

A véletlen játékából ezen az estén épp egy nyugalmazott pesti detektív borozgatott a kocsmában, szeme megakadt a kuporgó gyereken.

— Hát te mit keresel itt?

Válaszul álmos pillantást kapott, a fáradtság zsibbadásán, az álom kódén át, mintegy fátyolon keresztül, Gyurka valami magasat, hatalmasat, fenyegetőt látott maga előtt, az ösztöne futásra késztette, ám mielőtt moccanhatott volna, a detektív elkapta a gallérját s félig a levegőben szembe fordította magával.

Odakünt homály ülte meg az utat, az útmenti fákat, bent a kocsmában még égett a petróleum lámpa.

— Gyere csak, öcskös — mondta a nyomozó — hadd vegyem szemügyre az ábrázatodat.

A nyugalmazott detektív úgy festett, mint ahogy ekkortájt a detektíveket elképzelték, csak egy kissé nagyobbra nőtt s nem kockás zakót viselt, hanem egyszínűt. De ahogy szúrósan nézett, az eltéveszthetetlenül igazolta, hogy valamikor csakugyan a rendőrség kötelékében dolgozott.

— Megszöktél öcskös — állapította meg —, szökevény vagy. Látom a fiziognómiádon, hiába tagadnád. Tehát halljuk, honnan szöktél, miért szöktél?

Néhány vendég még kvaterkázott a kopár, füstszagú ivóban, ezek most kettőjük köré gyűltek, odament maga a kocsmáros is. Mintegy gyűrűbe zárták. Ő a középben, gallérja a nyomozó markában, köröskörül idegenek. Látta, hogy a hazudozás itt mit sem segíthet, hisz az előbb sem hittek neki a halászosok. Az idegei és az izmai még mindig megfeszültek, még mindig ugyanaz a szándék tartotta megszállva: — menekülni, kitörni ebből a körből s rohanni, amíg az erejéből telik. Mint a sarokba szorított vad, kutatta a rést. Aztán hirtelen fölmerült emlékezetében a kép, Jancsi amint, kötél a nyakában, zihálva fut körbe, s a hátán, vállán, combján csattan az ostor szíja. Megértette, vagy megérezte, hogy ez az emberi testekből összetevődő gyűrű, amely egyelőre csak kíváncsi, egyik pillanatról a másikra ellenségessé válhat. Szeme megállapodott a nyomozó arcán.

— Ha az igazat mondod, számíthatsz a segítségemre.

Hitt neki, hitt a hangjának, a tekintetének, bármennyire erőltette amaz a szúrós nézést.

— Sopronból szöktem meg a mesteremtől, Hell Antal kefekötőmestertől.

—Tudtam én, hogy szökevény vagy! Csak rád néztem és mindjárt tudtam! — a nyugalmazott detektív diadalmasan hordozta körbe a tekintetét s minden jelenlévőtől bekaszírozott egy-egy elismerő pillantást.

— Én azt is tudom, hogy lelenc vagy. Azok szoktak megszökni. Vert a mester?

Válaszképpen Gyurka hevesen megrázta a fejét, hogy nem, szó sincs róla.

— Bűdös volt neked a munka, mi? Felelj, öcskös!

— Dolgozni azt szeretek. Tessék megkérdezni a mestert.

— Látom, öcskös, az igazat mondtad.

Még néhány kérdés, aztán a detektív tudtára adta döntését. Aznap este nála alszik, másnap beáll inasnak a sógorához.

Asztalosmester volt a sógor, már fél esztendeje inas nélkül dolgozott, megörült Gyurkának. Eleinte csak alantas munkákat bízott rá, magának a mester-ségnek később engedte a közelébe. Gyurka gyorsan tanult, a mester komolyabban kezdett vele foglalkozni, egyre elégedettebben, sőt egyre lelkesebben, mert az új inas esze úgy fogott, mint a borotva s a kézügyessége sohasem hagyta cserben.

Néhány nap múlva a nyugalmazott nyomozó bekukkantott a sógorához.

— No, hogy szolgál a gyerek?

— Senki sem kívánhat ügyesebb inast — válaszolt Bori Péter asztalos mester.

A nyugalmazott detektív Gyurkát is megkérdezte:

— Köszönöm, jó itt, — hangzott a kurta, de hazug válasz. A mesterrel jól megvolt, az asszony azonban éhezettette, a segéd meg állandóan kötekedett vele. Szökni csak azért nem mert, mivel tartott a nyugalmazott nyomozótól, aki gyakran megfordult Boriéknál.

Aztán elmaradt. Vasárnap vasárnapot követett és csak nem toppant be. Kérdezősködésére a mester elmondta, hogy családi ügyből kifolyólag Nezsíderből Erdélybe költözött.

— És nem is jön vissza?

— Aligha — hangzott a tömör válasz — Lódulj, hozd a kenyeret a péktől.

Menet a pékhez már tudta, hogy annak a kenyérnek a felét nem Boriék fogyasztják el, hanem ő. Ütött a szabadulás órája, szökhet, nem kell attól félnie, hogy a detektív elkapja a nyakát és visszaviszi az asztalos műhelybe, Boriékhoz.

(Folytatjuk)

Szigligeti ősz

Festőnek kellene lennem ahhoz, hogy a szigligeti ősz (még a késő, november végi ősz is ilyen gyönyörű) minden színét észreveggyem. Nemcsak az alkotóház parkja büvöl el, különleges fáival-bokraival, hanem a hegyrekapaszkodó növényzet is. Fentről, felülnézetből, már-már idilli település benyomását kelti a falu újonnan épült (és most épülő), s tegnapi házai az egyformaság látszatát keltik, nyugalmas sorokban rendeződve.

A hegyről (ahol a töredéknyi várrom áll) lejövet mindinkább külön arcuk lesz a házaknak: a főutca – modern, fürdőszobás hajlékaival – maga a jelen, két-háromszáz méterrel mögötte – vályogfalaival, nádtetőivel és hunyorító ablakaival – a tegnapi zsellér-sor bújik meg. Egykori lakóik egy része, a tehetősebbek már átköltöztek a jelenbe. Nincs, ami odakösse őket – még emlékezni sem igen akarnak arra, ami volt...

Esti sétám a tegnapba visz. Odébb – ide hallatszik – szuszog a nádas. Vizszagot hoz a szél. A bokrok közül előtöppan János bácsi is, akit a kocsmában ismertem meg.

— Hová, hová — előzi meg köszönésemet. Csak a balszemét látom, a másikra rácsúszott a sapkája. Ami féltékintetéből „árad”, az orvhalászok sunyiságához hasonlítható. (Mint ahogy hallottam: ma is szívesen bújja a nádasok környékét).

— A partig, meg vissza — válaszoltam.

— Ilyenkor nem érdemes, túl páráos a levegő.

Az egyik irányból is, és a másikból is két idősebb ember ballag felénk. A soványabbik, mintha húzná maga után a vállát. Mindketten megemelik a kalapjukat, aztán szó nélkül tovább mennek.

— Látta ezt a két embert? — hajol egészen közel hozzám János bácsi, jelezve: bizalmas dolgot akar közölni.

— Láttam.

— Tudja kik voltak?

— Honnan tudnám.

— Köszöntek egymásnak.

— Mi ebben a rendkívüli.

— Rögtön megérti — tolja hátra micisapkáját.

Még közelebb áll.

— Aki hamarabb lekapta a fejéről a kalapját (a fiatalok sem tudnák megelőzni a köszönésben) az volt valamikor a birtokos intézője.

— És a másik?

Utána mutat.

— Borbély Gergely, az Eszterháznál zselléreskedett.

Lám előben is találkozik itt a múlt a mával, gondolom. János bácsi arc-vezdüléseimet lesi, változásai megnyugtatók — ami az ő arcán elégtétel formájában jelenik meg. Elégtétel, hogy ismét látta az intézőt, amint előre köszönt...

Indulnék tovább.

— Várjon csak — tart vissza. — Borbély Gergely megfelelne magának.

— Megfelelne? Mire gondol?

— Nem emlékszik, tegnap este a kocsmában olyan ember után érdeklődött, aki a zsellér-soron lakott, s ma saját háza van.

— Persze, persze — mondom.

— Itt lakik, nem messze — mutat a házra . . .

* * *

Amikor benyitok a kapun, Gergely bácsi a kút mellett áll. Éppen vizet merít. Lassú mozdulattal nyúl a vödörért. Vöröses arca csaknem céklavörös a hajladozástól. (Úgy tudom: hetvenhét éves).

— Agyonisten — fogadja üdvözlésemet. Hályogosodásnak indult szemével gyanúsán méreget.

— Hivatalosan?

— Nem.

Nem mozdul.

— Térjen beljebb — mondja nagysokára.

A konyhában ülünk le. Itt van az egész család. A felesége és a menyé libát pucolnak. Friss festékszag terjeng a szűk, nem is annyira szűk, mint inkább túlszűfolt helyiségben.

— Az imént, láttam, találkozott a volt intézővel — elevenítem fel a futólagos köszönést.

— Nyúl Dezsővel? — fordítja felém a fejét.

— A nevét nem tudom.

— Az volt. Úgy híjják.

— Csak köszönő viszonyban van vele?

— Nincs mit mongyak neki.

— Azelőtt sem volt?

— Azelőtt? — emeli meg hangját. — Nem mondhattam neki semmit. Nagy úr volt, nagy ember, s még annál is durvább. Könnyen meglódult a pálca a kezében. Nem is szívelte őt senki.

— Gergely bácsit is bántalmazta?

— Azt próbálta volna meg! Nem álltam volna jól magamért. Világéletemben olyan voltam: tudtam a kötelességemet, engem nem kellett hajkurászni, így hát a durva beszédet sem igen tűrtem el. Az elején, amikor még nem ismertem kivagyiságáról, egy éjjel igencsak rám zörgette az ajtót. A majorban laktam, az alacsony ablakon kezdte a kopogást; úgy tettem, mintha nem lennék otthon. Az ajtót is megdöngette. Kis híján ki nem fordult a sarkából. „Ki az?” — szóltam. „Az atyaúristen” — ordította. Úgy is viselkedett.

— És ma?

— Egészen megszeliült. Mintha az atyaúristen inkább angyalnak képzelné magát. S hozzá hangot is váltott.

— Az „angyalt” sem szívleli?

Felnevet. Akkor nevet így az ember, ha keserű íz érinti a nyelvét. Az unokák úgy néznek rá, s hallgatják, mintha estimatesét mondana, s most érkezne a végéhez, amikor az igazságszolgáltatás következik; a rossz elnyeri a jutalmát, de végül is a szegény embernek megszólal a szíve.

— Inkább sajnálom. Megkapta a sorstól, amit megérdemelt, börtönben is

ült, most a guta kerülgeti, féloldala egyszer már úgymaradt. Csak egyvalami van, ami sehogy sem akar megemésztődni bennem.

— Ne emészd magad annyit miatta, a vérnyomásodnak nem tesz jót — szól közbe a felesége. Gergely bácsi abba az irányba is villant haragjából.

— Hogyne emészténém. Ő megint jobban járt.

— Nyúl Dezső?

— Ő bizony. Szabadulása után elment mezőgazdásznak, s most kapja a nyugdíjat.

— Gergely bácsi nem kapja?

— De nem ám. Nemhogy nyugdíjat, az öregségit sem.

— Miért? — kérdezem, nem sejtve, hogy alig hegedő sebeket kaparok fel.

— Azt mondják, nekem nem jár, mert megmaradtam egyéninek. Biztos így van. Legalább a nagyközségi szövetkezetbe léptem volna be. Ha nem társulások alapon kezdi a gazdálkodást, talán közējük kéreznék. A mostani eszemmel nem sokat töprengenék rajta.

— Most hány hold földje van.

— Két holdacska. Volt ezerkétszáz négyszögöl szőlőm is.

— Mi lett vele?

— Eladtam. Abból vettem ezt a házat. Nem is egészen úgy, a major-beli hajlék árához hozzáadtam, amit a szőlőért kaptam, így kikerekedett annyira, hogy fussa erre a házra.

— Mennyit adott érte.

— Ötvenhéttezret. Nehogy azt higgye, hogy hatvanháromban így mutatott, mint most. Még egyszer annyit hozzá kellett tenni, hogy rendben legyen. Amellett a kőműves munkákat maga a fiam végezte.

Nem kell nagy szakértelem ahhoz, hogy megállapítsam: kívül-belül takaros ház lett belőle. De ez a gondolat csak addig foglalkoztat, míg szemügyre veszem az előszobát, s a belső, nagy szobát, ahová csak akkor telepednek be, ha ünnep van. Inkább az érdekelne, hogy most miből él. A két holdból? Ezt tudakolni feleslegesnek találom, hiszen nemcsak „eléldégl” a nyolc tagú család, gyarapításra is telik...

— Ha nem lenne a fiam, meg a menyem, nem tudnám, mihez kezdenénk az asszonnyal. (Nem mintha ő család nélkül lenne, négy gyereke van.) Mindketten Badacsonyan dolgoznak, a borforgalminál. Nem élünk nagylábon, de nem is szorulunk senkire. S ha cserélni kellene valakivel, vagy visszacserélni az elmúlt esztendőkre, semmiért sem alkudoznék. Aki azt beszéli, hogy azelőtt jobb volt, csak azért teszi, mert jódollgában nem tudja mit mondjon. Akiben egy kicsi szorgalom is szorult, nem kell búsulnia, hogy koldusbotra jut...

A fia is haza érkezik. Kabátját leperdíti vállásáról, s máris készülődik a pincébe. „Milyen bort szeret?” — mondja anélkül, hogy felőlem tudakolózna. Ha már vendég jött, illik megkínálni — itteni szokás szerint, gondolom. „Ne legyen édes” — válaszolom.

Jó bor, szikrázik — állapítom meg szemre. Ízre még jobb. Lehajtjuk az első pohárral. Gergely bácsi lassan issza, gyűjti emlékeit mindarról, ami azelőtt volt.

— Tizenhárom éves koromban már konvenciós cseléd voltam.

— Akkor az mit jelentett?

— Nekem is járt részesedés.

— Itt, Szigligeten?

— Nem, Zalahalápiiban. Szigligetre negyvenegyben kerültem.
— Napszámosnak?
— Nem, kocsisnak.
— A gróf mellé?
— Igen. Eszterházy Pál fogatját hajtottam. De a birtokot nem ő irányította, hanem a korábban meghalt gróf felesége.

— Róla milyen emlékei maradtak?

Újra koccintásra nyújtja poharát. Késlekedő válaszában bizonytalanságot érzek — vajon szabad-e a régi birtokosról jót mondani. Kerülőt tesz:

— Azok között is voltak becsületesek is, meg hét-hájjal megkent gazemberek is. A grófnőről, mégha akarnék sem tudnék rosszat mondani. Ahol csak tudott, segített rajtunk. Ne gondolja, hogy visszasírom. Bármilyen jó volt, amikor az új világba kerültünk, az volt az első gondolatom: ez inkább kedvemre való lesz. Hogy mit hoz, akkor még nem tudtam eligazodni a dolgokban. Egy nap arra ébredtünk, hogy lövöldöznek. Futottunk a kastélyba, ahol most az írók vannak beszállásolva. Hát, mit tesz isten: üresen találjuk. Az éjjel mehetett el a grófnő. „Gazda nélkül maradtunk” — meredtünk egymásra. Estére orosz tisztek költöztek az úriszagot árasztó falak közé. Innen irányították a frontot. Mi meg, hogy ne álljon meg az élet, dolgoztunk tovább. Az oroszok a lefoglalt terményt szétosztották. Egy mázsa búza jutott családonként. Nem volt sok, de kevés se abban az éhínséges világban. És elegendő volt ahhoz, hogy megtartsa reményünket a földosztásig.

— Kevés földet kapott — mondom.

Szemhéja elnehezül. Elfáradhatott.

— A szőlő volt a fontos. Meg az, hogy a magunkéba jártunk dolgozni. Látja: előbb még azt mondogattam: panasz nélkül éltem az uraságban. Most elszóltam magam: azért a magáéba örömet megy a gazda. Mert ugye, még az ember szegény, zsellér-sorsánál tovább nem lát, annyira beletörődik, hogy azt sem veszi észre, másképp is élhetne. Hát ebbe a másképp-be szakadtunk bele, de olyan hirtelen, azt se tudtam, hogy mivel kezdjem a magam uraságát. Azután meg mire megtanultuk volna, örömünk hagyott alább. Pedig a gyűléseken, a rádióban, a filmvászonon mást sem hallottam: mienk itt minden ebben az országban. Néztem a többi friss gazdát: egyik sem úgy mutatkozott a másik előtt, gazdája ennek az országnak. Talán azért, mert elég hamar megsokalták a napsütést. Még talpra sem álltunk, a talaj megindult alattunk.

Szusszanásnyira elhallgat.

— Mielőtt leültünk, kinn az udvaron említette, hogy több magamfajta emberrel beszélgetett riport-ügyben. Bizonyára ők is elmondták — ha már egyformán megsínylettük azt az időt — hogy nekem csak a papagáj-szerep jutott a lesöpört padlások felhánytorgatásában. Így nem is toldanám sokáig a panaszt, csupán annyit tennék hozzá: ha akkor jobban megbecsülik a parasztembert s nem sanyargatják meg annyira, most még előbbre tartana a demokrácia.

— És Gergely bácsi szerint: ma hol tart?

Az „átváltás” időbe telik.

— A gazdagodás irányába.

A fia, István kiüríti a kancsót. Az öreg elsőnek emeli meg a poharát.

— Legalább ők éljenek a tehetősebbek módján — mondja, miközben uno-káira néz.

A présház dícsérete

A hegy: szőlőhegy. Néhány száz méternyi sáv a falu, s a még fennebb húzódó erdős hegyhát között. Pereméről, ahol lakunk, a falun s a falu körüli szőlőkön – szántókon át a Balatonra lát a szem, egyszerre ölelve magához Akarattyától Tihanyig s a tó déli partján túli somogyi dombokig a tájat. A száz-egynéhány ölnyi füves lejtén néhány szilvafa, a telket szegélyező köves mélyútra guggva, tengelyeit pontosan az égtájakhoz igazítva, kettősszárnyú zsalus ajtajával a déli napnak tátva száját, néz a tóra a présház. A legegyszerűbb fajta, mely szinte a táj szorította szükség parancsára úgy nő ki a köves domboldalból, mintha annak szerves hajtása lenne. Az is. Két hosszanti fala méternyire előre áll az oromfal síkjától, a ráboruló nádtetővel így ereszt kínál a szemlélődésre, borkóstolóra odaülőnek, védelmet is eső ellen egyúttal a bentlakónak, vagy az arra tévedőnek. A valamikori parasztközművest, aki felhúzta ezt a $4\frac{1}{2}\times 5$ m-es alapterületű présházat, melynek belsejéből nap-sugár osztású – várostromot álló belső vasszerkezettel ellátott – tölgyfaajtó enged a gazdának és mond nemet a betolakodó lopónak, igazán nem vádolhatni a szimmetria merev alkalmazásával. Nincs egyetlen sarka, mely a derékszög törvényét tisztelné; egyik ajtaja sincs a helyiség felezőtengelyében, de egymáséban sem. Ahány gerendaköz, annyi távolság. S hogy a szabálytalanság törvénye totális legyen, a nyugati falba helyezett új ablak sem került a falhossz felezésének tengelyébe. (Mert azelőtt csak délre pislogott csöpp ablakkal a présház, hátát a pincével a dombnak vetve, arra is gondolván, hogy a bent dolgozónak, vagy iszogatónak hálából illik a tó tükrére is vetni egy pillantást.) Így az ügyefogyott házacská épp ügyefogyottságából húzza a legtöbb hasznot: a naív báját ugyanis, mely a belépőt – nemcsak az elfogult gazdát! – az elragadtatott vigyor, s a spontán kiszökő csodálkozás szinkron öröme készteti.

A házacská persze, az említett guggó jellegét attól kapta, hogy – mint minden jóra való présház – az emelkedő dombba épült bele. Belső hűsét is. Mely a még hűsebb pince és a jóval melegebb külső atmoszféra közé iktatta magát, átmenetként a kifelé jövő boros fők javára. Így a bemenő is fokozatosan akklimatizálódik a borkóstolás szertartásának megfelelő hőmérséklet-hez. Mennyi spontán bölcsesség építető és építő egyetértésében! Mert azt mondanom sem kell, hogy a nádtető – a világ legokosabb és leggazdaságosabb födémanyaga – és a 60–70 cm-es terméskőfalak is kettős szerepre, illetve törvényre utalnak. A követ a hegy, vagyis maga a telek kínálja, a nádat a tó, melynek épp annyi köze van a borhoz, mint a hegynek. Minthogy a tó – ez a gigászi tükör – nyilván a hegyekre is visszaontja, visszaveri a ráhulló napzáró hőértékét. Vagyis: a hegyek lejtje és a tó vízszintje gyűjti össze azt a napmennységet, ami a bor lelkéből csillan – zamatként – vissza. A másik törvény: a nádtető éppúgy szigetel és elzárja a hőtől a pincét, mint a domb öle és az öles kőfalak. És milyen dialektikája a természetnek! Míg szemekbe gyűlik, talaj jóvoltából, napfény és víztükör melegétől, a görcsössé szenvedő

tökék ellenállásán, s sziszegő alkotói kinján át a nedvekből bogyókká mustosodó törvény: napot szí, telhetetlen csecsemőként, minden bogyó, napot a föld-melegéből, kövek sugárzásából, a víz tükröző fényéből, s ősanynap arányszín, duzzadt csecseből. És a föld-kinja, nap-öröme-szülötte bogyókat a fondorlatos elméjű ember kipréseli, nedvüket hordóba zárja. Azután már a hűs törvénye alatt áll a szőlőszemvérből serkedt bor. Hűs pincék, hűs préházak, hűvös föld, hűsítő boltok és nádtetők kimélik a lázzal küzdőt, a forró, forrongó, lázadó bort. Hűvös tenyerüket tartják a borok homlokán, a homlok-domború hordókon. Hűst lehelnek a kőfalak, kőboltok, hűst a pincedomb, alulról a pince földje is. A bor láza lehül, meghiggad. Vajon nem minden termő-lázadó gondolat és szándék példája ez? S nem ezért vágyódik olyan érthető vágyakozással minden valamirevaló ember a borospincék, préházak világába? S nem ez-e minden Robinson védő és biztosító szigete?

Megérkeztünk. A hatméteres pincében ma egyetlen hordó sincs. Legfennebb 2–3 pintesüveg vagy 5 literes demizson bor, ami igazán nincs arányban a pince köbeivel. A préházacska már nemcsak délre pillant csöpp ablakával, nyugat felé is ablakot nyitott, s a földpadlóra vörös cementréteg került, szobává konszolidálva így a húsz négyzetméternyi teret, melynek hátsó jobb sarkába hatalmas cementkád volt beépítve. Ott most a tűzhely húzódik meg, jóval kisebb arányokkal is megelégedve, bár a leszűkült kiterjedést – ha befűtik – a meleg sugárzásával magánál jóval nagyobb kőbökre tágitja. A tűzhely tiszteletes úrnak kereszteltetett, nemcsak, mert zömök testével, s kurta, vastag nyakával – a régi kályhaszemekből felrakott sütőrésszel – egy nyájas, de zsörtölődni látszó falusi református papra emlékeztet, de azért is, mert a jól befűtött sütő a benne elhelyezett krumplikból, mint bibliai textusból a vigasztaló ígét, ontja kifelé a lelket is átmelegítő, drága krumpliillatot, átjárva az ember testét-lelkét úrvacsorai megbékéléssel. Így az elnevezésnek nem is annyira gunyoros, mint elismerő, dicsőítő felhangja van, lévén ez a szép, régi formájú – a préházzal azonos korúnak tetsző – építmény a szoba lelke, vigaszadó melege, táplálékaink létrehozója.

Az egykori préház emberi beavatkozással bár, mégis organikusnak látszó módon vedlett át a bor elkészítésének műhelyéből emberi lakhellyé. Gazdája mindenesetre, s minden esetben kultikus jellegét igekezett megtartani, létrejöttének módozatait az átalakulásban figyelembe venni, fülét igazítva világos és hallható beszédéhez, annyit módolni csak rajt, amennyit a bennlakás szükségessé, az átalakulás elkerülhetlenné tett.

A szükség a legjobb tanítómester. Lévén nemcsak a szűkség, szűkösség, kevés és így a *legfontosabb* a belső vezérlőelve, hanem az *ott-ahol* és *úgy-ahogyan* is. A fellelhető anyag, az anyag szigorú törvénye, e törvény keményen intő marka, pontos, s így a kevés szükségéből következő esztétikuma. Úgy pontosan, ahogy és amiért a földből – vagy patakmederből – kikerülő kő, a talaj és a talaj titkaihoz igazodó tőke, s egy fagyóker, tönk, vagy ág szép: törvénye, szükségé, másíthatatlan parancsai jóvoltából. Vagy kényszeréből. Csak a törvényt ismerő tud tájba illőt, tájjal azonosulót, s annak törvényeivel, fejlődéstörténetével és esztétikumával szinkronban rendeződő házat – az ott-hon-csiga héját – építeni. Mondhatnám így is: végy kezvedbe egy követ, egy kivénhedt tökét, s ha a helyükre – terükbe – tudod, s így helyük által evidenssé is tenni őket, akkor azt is tudod, hogyan építs otthont magadnak. A Balaton zalai-veszprémi hosszán legalábbis. S mindenütt: ahol kő és fa akad a tájban. S ha, festőként, ajánlhatok valamit építetőknek és építőnek: hát *ezt*

a törvényt ajánlom. S azt a kauzalitást, – a törvény megoldásának módozataként – ami által a kő, a fa, vagy akár a zsaluzott beton anyagával esztétikum-má nemesedhet. És – soként, ízesítőként – legalább csipetnyi alázatot; szigorú és tanuló megfigyelését annak, ami az egész környék házaiból, kőfalaiból, pajtáiból, ólaiból, s azok részarányainak viszonyából úgy olvasható le, mint Mózes kőtábláiról isten tíz parancsolata. Melyeknek betartása ugyanis – mint köztudott – üdvösséget, áthágása kárhozatot jelent.

Említettem a tiszteletes úrnak becézett tűzhelyet. Honnan, hányfelől jött ide, s állt össze eredet, rendeltetés, anyagai által, s vált szerves, együttműködésnek látszó részévé az öreg, hússal hűségecs prэшháznak; szívévé szinte, melyből meleg áramlás sugárzik szét a falakba, gerendákba, a bentlakók lelkébe. Hogy oda, a sarokba tűzhely kell, csak oda, azt a belső tér, s a hidegnek hadat üzenő élet sugallta és az utólag épülő, artériális szerepet játszó kemény, mely keményt kívülről húzta fel, a ház út felőli falához támasztva, Pintér Lajos kőműves. S építette fel magát a tűzhelyet is. Formát annak Konecsni György barátom vörösberényi prэшházának tűzhelye, a róla készült színes diakép kinált, ikertestvéreként adoptálva a leendő. Furcsa genézis, mely egy meglevő arculatához kéri kölcsön a habitus szerkezetének mindenegyes elemét, mintha az őseket kése összeszedni, hogy igazoljuk a hiteles utódot. A sütő rész kályhaszeméit – egykori tési kályhások zöldszínű kályháinak szétszóródott maradványait – Csoó Sándor barátom szedegette össze – a vállakkal együtt – dudari padlásokon, ólak táján, ahol is csirkék-tyúkok itatóiként élték nyugdíjas kályhaszem-életüket. A tűzhely ajtaját dr. Balatoni Éva, szülei pásztói padlásáról menekítette. A sütőajtót és a plattni párkányát, a sárgaréz öveset Pintér Lajos szedte fel valami öreg prэшház kacatjai közül, melyek társaságában már az idő korrodáló hatását tűrte megadón; a plattnit Mimike adta, Gulyás Lászlóné, Gulyás Jenő festőművész édesanyja; csak a tűzhely karikáit vásároltam rendes úton-módon, a fürdői vasboltban...

Így vándorolt hát a prэшház sarkába összeállni minta, kályhaszemek, ajtó, sütődob, plattni, hogy rendeltetésüket széthullott darabokból funkcionáló együttessé szervesítve betöltsék és áraszsanak meleget, sülő krumpliillatot és fővő étel-, tea- és kávépárákat. A hófehér fal, az ugyancsak fehérre meszelt alsó építmény (a sütő alatti lyukkal, melyben a bután-gázpalack mutatja a változó idők és váltakozó anyagok jogát, s utal arra, hogy a tiszteletes úr inkább csak télidőben duruzsolja-pattogja láng-beszéd-igéit), a fehérre festett fugákkal, a tűzhely-ajtó rézgömb-fogantyújának, s a plattniparkány réz-övének csillogása, fönt a fehér búbon a mázas csuporral, s a parkányon ülő rézmozsárral úgy illik bele a tér- és idő szabta formákba, mintha a prэшházzal azon egy időben keletkezett volna. Itt tehát sikerült a varázslat: élő szimbiózist teremteni különböző eredetek, helyek, rendeltetések és anyagok között. Jelezvén ezzel azt, hogy a beavatkozó ember is – a prэшház gazdája ezúttal – teremthet szerencsés megoldást, ha kellő alázattal figyel dolgok és anyagok beszédére, intésére, megszívlelvén és követve azt, ami azokban tiszta törvény.

A pincébe a szoba északi falából nyílik, tehát a tiszteletes úr mellett az ajtó. Olyan zárral, mely alkalmas lenne egy vár vagy erőd megívni való, botondi buzogánnyal is dacoló kapujára. A kulcs maga beillik támadó vagy védekező fegyvernek, fejét az erős férfikéz is épp átmarkolja. Persze ez a kulcs is plasztikus forma, igazából szobrászi gondolat. A zár, amelyiknek felnyitására – a szezámm tárulj-i fordulattal – rendeltetett, a két ajtószárnyat belülről (a pince öble felől) biztosító pánttal egy várvédői szándék furfang-

jával készült. S a bort féltő szorongás és előrelátás gyanújával is mindenestre. Mert hisz ki akarna a borral foglalkozóra rátörni, mikor arra éppen rányitni is lehet? Mikor ott a gazda, akadhat-e tolvaj, besurranni kívánó? S mintha csak a gyanút, gondot és gondoskodó óvatosság megmosolyogni való bátorságát cáfolni is akarná: a préház felől kétszárnyú, vaskos és vastag ajtó napsugárorsztású szerkezetével azt a nyájasságot és biztatást jelképezi, mely a szőlő éréséhez szükséges égítetett szimbólumként idézi ide a csigátó pince bejáratára. Komoly, sötétbarnára érett tölgyfából készült; a sugárszerűen szétfutó osztásokat kovácsoltvas szegek pettyezik, mint Van Gogh ecsetnyomai a képet. Az idő már, mint öreg vincellér arcát, megvájta és szép barázdákkal ékesítette. S elnézni ezt a szép arcot, tűnődni rajt olyan kényszer parancsolja, melynek minden belépni vágyó engedelmeskedik.

Szóljak még az öreg gerendákról, melyekben nemcsak a szakálla szákaival tüskés idő lakik, de az idő velejárója, s annak örlője: a szű is. Éjjelente hallani időtrágó percenését, a mutató nélküli óra másodpercketyegését, az állandósult türelem egyenletes metronómját, s mint rajta átindázó cifrázatot, a padláson surranó egerek futását, rágcsálását. Az álomba hulló tudat szívesen figyeli ezeket a – kinti neszekhez, madárfütttyhöz, lopakodó macskák vattalépteihez szervesülő – domesztikált hangfoszlányokat, s magában még szét is tagolja őket: ez a szű, az egérfutam, most megáll, s rág. Mit? A gerendaközköbe, deszkarésekre szorult magvakat, a valamikori szénapadlás fukar ajándékait. Csönd: vándor macska toppan odafönn, s az egérke dermedten megnémul.

A tető megszürkült, itt-ott már bemohásodott milliónyi nádcsoveiben, mint néma orgona sípjában, lapul a szigetelő-sziszegő levegő. Meg az ereszig felérő, szabálytalan rakású kőfal réseibe s a nádtető rejtekeibe fészket vert verébsereg. Kiirtani őket? Ki tudná azt, hiszen ez a szapora, pimasz, igénytelen, s mégis kedves, szürke-barna prolimadárka – külvárosi csibészereg – szétrebben, összeáll, titkos őrszemeket állít minden veszedelem ellen. A fergekkel megtérő anya- vagy apamadár is percekig megül a nádkúpon, vagy a mandulafa száraz ágcsomkján a csőréből kilógó zsákmánnyal, s némi megbizonyosodás után surran, tűnik el olyan hirtelen, hogy sose tudni: az eresz melyik zúgában... Nem: a verébknek éppoly birodalma a nádtető, mint a nádirigónak a nádas, pocoknak a föld belseje, s nekem a táj meg a préház. Mindenesetre szervesebb tartozéka is, mint a ház mellett egyre gyakrabban elporzó autósereg, amelyet éppúgy nem tilthatok el az útról.

S ha leszáll az éjszaka. S az egyre sűrűsödő-táguló világmindenség sötét bársonyköpenyén kipattognak a vándor csillagok. Az erdő felett – még felfelé dermedő rúddal – megérkezik a Göncöl-szekér, felette pár csillag-közzel a felfénylő Sarkcsillag. S hegyekből, tóból, nádasból, földből, lombokból, kövekből, füvek mélyéből cirpelve, sóhajtván, ümmgetve, fütytyentve összeáll a bartóki éjszaka zenéje: a hold záporától fehér fényben világló préház pihenő öreg parasztként ül a távoli tóra dermedve. Száz éve? Mennyi ideje már?

Csönd

1974 szeptember tizenötödikén
vasárnap délután 6 és 7 óra között
akkora csönd szakadt a koraőszi alkonyatba
hogy a három nyárfa álltában elbóbiskolt
szomszédunk tűzfája sóhajtaní is eltelejtett
vityillónk beleroskadtt az újrazöldellő fűbe
én meg csak üldögéltem a kőasztalnál
zsoltárt népdalt fűtyörészve
vörösbort kortyingatva
hogy ne remegjek
attól amitől már éppen ideje lenne télni

Káromló

(Dr. V. L. emlékének)

Nem emberre méretezett,
Prokrusztész-ágy tűzpoklába
nyomorított, istenátka-
életedet,
mellyel áldoztál-adóztál:
holmi varázs, vagy ős-titok,
(miről hittük, hogy nyílnt fog)
szent mágia, ráolvasás,
hebehurgyán-csodaváró
föltámadás,
— ha győzné is,
nem tehetné soha jóvá!

Kerítés

Se cement, se mész, se téglá:
majd-nyaraló majd-árnyéka;
hasig érő gaz a portán,
megbújhat benn a toportyán;
de a dudvát, de a semmit
máris körül kellett venni
szögesdróttal — és nagy okkal:
ne hogy valaki elloppja

Fesztivál

*Ez is kell
az is kell
de ami van sose kell
láti láti kandúrmajor
rezgő nótát énekel*

*Fifüfű
tifütű
aki bárkit kifütyül
láti láti a glosszázó
sanzont firkál jelesül*

*Ekegő
mekegő
akár férfi akár nő
láti láti gitárt pönget
titkárnő és könyvelő*

*Esztivál
fesztivál
fesztiválon Eszti vár
láti láti manőken lesz
bár tavasza messzi már*

*Talárom
tilárom
a holnapot kivárom
láti láti föllépek majd
a háztőmb-fesztiválon*

*Ityegő
tityegő
nem lesz semmi bökkenő
láti láti csak találd ki
mit is adjak majd elő*

Tempózó

*Pamparampampampampam
elmúlt már kétszer húsz
kellene egy jobb státusz
hogya meglesz
a vén tulok
kerít hozzá szimbolumot
Pamparampampampampam*

KÉPZŐMŰVÉSZEK MŰHELYÉBEN

BESZÉLGETÉS SOLTRA ELEMÉRREL

— Halló... Tanárképző főiskola? ... A rajz tanszéken Soltra Elemért keresem...

— Kapcsolom.

— Szervusz Elemér! Lehetséges lenne, hogy valamelyik nap meglátogassak egy órát nálatok?

— Kérlek. Nagyon is lehetséges. Válogathatsz. Kedden nyolctól tizig rajztanítás módszertana; gyakorlati óra. Tiztől tizenegyig elmélet...

Szeptember van, párás, gyöngyházfényű reggel. Kékköpenyes diákok vonulnak iskolába. A Sétátér fáirol politúrozott vadgesztenyék hullnak elem hangos koppanással.

Amíg a főiskola új épületszárnyában a rajz tanszéket keresem, hajdani, gimnazista rajzórám jutnak eszembe. A szépirást meg a „rajz a műalkotások ismeretével” nevű tantárgyat N. Ferenc tanár úr tanította. A Zupi! Vagy ahogy még neveztük: Upmann kapitány! Az egész iskola így hívta. Senkise kérdezte: miért? Gyűrt ráncú arcával a nevét mi is megörököltük. A heti két órát a második emeleti rajzteremben tartotta. Mi maradt meg emlékezetemben? Néhány szó. „Mindenkinnél legyen rajztábla, rajzlap, rajzszeg; körző és vonalzó; ceruza és radír; festék, festékestál, ecset.” Negyven fej hajolt a rajztáblák fölé. A krétával előrajzolt formákat a tábláról a csontszínű papírra másoltuk. Jaj, csak ne fusson a festék a vonalon túl! Csöndben készültek a szimmetrikus virágminták, levélfüzérek. A tanár úr a sorok között sétált. Aki mellett megállt, rossz jel!összerezzen. Kivette a mögötte ülő fiú kezéből a rajztáblát, két kézre fogta, és az előtte ülő fejére koppantott. — Bűdös melák, így kő fösteni? — mondta. Egy-egy rajzóra után félkosárnyi dió nőtt a fejünkön.

A heti két órát egyvégtében tartotta. Szünetben nem engedett ki bennünket. Csak ő vonult át a szertárba. A kulcslyukon egyszer meglestük. Fonott demizsont emelt a szájához.

Évente egyszer, az iskolai színjelőadások idején földerült. Ő készítette a díszleteket, s a munkába a felsősöket is beavatta. A léckeretre szögezett csomagolópapír-falak a rajzterem padlóján heverték. Vödrökből, meszelőkkel boldogan kentük a festéket a papírra.

Emlékszem, már a háború után, felsős koromban egyszer lerajzolt. Talán a télen, diáksapka helyett hordott jókora kucsmám ragadta meg a figyelmét. — Na bűdös melák, állj oda! — mondta, és keze elindult a fekete táblán. Akkor terjedt el a hír, hogy valamikor festőnek készült. Nyolc éven át egyetlen igazi rajzát nem láttuk. Csak a zsinórírás előrajzolt betűit, a stilizált tulipánokat, a kockákat, hasábokat, gúlákat...

A tanszéki munka kereteiről még csöngetés előtt tájékozódok.

— A hallgatók nálunk a rajzot biológiával és földrajzzal párosíthatják — mondja Soltra Elemér tanszékvezető főiskolai docens. — A négy évfolyamon körülbelül százhusz növendékünk van. És ugyanennyi levelező. A gyakorlati foglalkozásokat évfolyamonként általában két hallgatói csoportban tartjuk. A tanszéki munkát hét oktató, egy adminisztrátor és egy hivatalsegéd látja el. A tanárok többsége kiállító művész. És van még a Mari néni...

— Az ki?

— Éppen itt jön...

Vékonycsontú, rebbenékeny, szemüveges kis öregasszony lép a szobába.

— Mikor jöhetek, tanár úr? — kérdezi.

— Délben keresse meg Kelle tanár urat... Majd ő megmondja...

— Évek óta a modellünk — fordul hozzám Soltra, amikor az asszony elmegy. — Készült róla jó pár ezer rajz. A felvételi vizsgákon meg a zárószigorlatokon ő a kötelező téma.

— Négy év alatt milyen tárgyakkal találkoznak itt a hallgatók?

— Van rajzolás-festés, művészettörténet, ábrázoló geometria, betűírás-kompozíció, népművészet és rajztanítás módszertana. Az utóbbi kettőt én adom elő. A neveléstudományi tanszék munkájába is besegítünk. A művészeti nevelésről adunk órákat a pedagógia szakosoknak.

Most tudom meg, hogy a látogatásra kiszemelt órát Soltra Elemér fogja tartani. A harmadik évfolyam egyik csoportja ül a teremben. Tíz lány és egy fiú. (Ez lesz a jövőendő magyar pedagógustársadalomban a nemek aránya?) Sárga függönyök tompítják a reggeli éles fényt. A nyitott ablakok a Pannónia sörgyár gépeinek duruzsolását hozzák a terembe.

Soltra derűs pedagógus arcát figyelem. Minden vízszintes rajta. A homlok ráncai, a szem vágása, a szem sarkából futó ráncok, a nyírt bajusz vonala, az ajkak metszése, a csillogó fogsor. Mindig mosolyog. Nagy szeme olajbarnán csillog. Hangja egyenletesen mély. Mozdulatai frissek, könnyedék. A székek között járkál. Egész óra alatt nem ül le. Teste zömök, izmos. Arca kelek, napraforgóarc. Kezét hátrateszi. Látom, egy kulcscsomót tart az ujjai között. Néha felágaskodik, puha talpán meghintáztatja magát.

Elnézem szétsugárzó derűjét, s az a gyanúm támad, hogy ez a jámbor tanítóarc néha fel is tud robbanni. Ilyenkor az indulat bizonyára összekasza-bolja vonásait, idegei fölborzolódnak, s ha valaki megérinti, talán még szikrázik is a teste. Mosolyra nyíló ajkát nézem, s nem tudom visszafojtani, hogy mosolya mögött ne lánctalpak csikorgását halljam. Ezek a fogak, ha a kinti világban nem találnak táplálékot, akkor az embert magát tépik, cibálják, örlik.

Mindez persze csak a képzelet játéka. A teremben derű, nyugalom, béke honol.

— Maguk tanárok lesznek... Mi az, hogy tanítás? Mi az, hogy nevelés?... Ma valamit rajzolni fogunk, és figyeljék meg önmagukat, amikor rajzolnak... Produkálnak valamit, és közben figyeljék meg, hogy mit produkálnak... Mióta rajzolnak?... És mióta rajzolnak úgy, hogy figyelik is önmagukat? — Csupa kérdő és kijelentő mondat. Örök pedagógiai igazságok. Ha a hallgatóktól nem kap feleletet, önmaga válaszol. Derűje változatlan. — Én egyszer diákkoromban... — mondja, s az addig szemérmesen lehajtott fejek egyszerre fölemelkednek, figyelem ébred a szemekben. — Mondom, egyszer diákkoromban azon vitatkoztunk... — A történet végén fölemeli az ujját:

— Most pedig jól figyeljenek. Az első feladat következik. Rajzoljanak egy falevelet...

Papírlapok kerülnek elő. Megkezdődik a munka.

— Jól lát mindenki? Kik ülnek a legjobb helyen? Egyszer rajzolás közben egy páfránylevél árnyéka nekem is rávetődött a papíromra. Amikor elkészült a rajz, akkor vettem észre, hogy az árnyékot is belekalkuláltam a rajzba... — Megmozdulnak a rajzolószékek, a hallgatók keresik a legkedvezőbb fényviszonyokat.

— Most rajzoljanak ismét egy levelet, de arra gondoljanak, hogy ez a rajz egy biológiai szakkönyv számára készül...

További tíz perc telik el.

— Most pedig rajzoljanak egy levelet művészi szándékkal...

Amikor ez is elkészül, megszólal:

— Hasonlítsák össze a három rajzot, és vonják le a következtetést! Egy nagyon lényeges dologra jöhetnek rá. Ugyanaz volt a téma, mégis különböző eredményekre jutottak. A szándék meghatározza a formát. Mást jelent valamit általában lerajzolni, mást jelent valamit tudományos igénnyel, s megint mást művészi céllal elkészíteni... Gondolataikat munka közben mindig írják a rajz mellé. Ismerik Leonardo lapjait? Rajz, írás, rajz, írás... Ilyenféle gondolkodást szeretnék maguknál is elérni. Amit most csinálnak, az lesz a módszertani tankönyvük... A jövő hétre tanulmányozzák át a szakirodalomból a jelenség és lényeg dialektikáját...

— Végül még egy feladat: hozzák ki és tegyék a padlóra a rajzokat... Egy más munkáját is vessék össze... Nézzék meg jól: a biológiai szakkönyv számára készült rajzok mennyivel jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a művészi céllal készült rajzok! Mi ebből a tanulság?

— Most pedig szünet következik. Azalatt gyűjtsön mindenki néhány falevelet, és a következő órára hozza bel!

Hogyan tudnám összefoglalni benyomásaimat? A tágasság, a szabadság levegője járt a teremben egész órán. A tanár a felfedezés örömét adta meg növendékeinek. Inkább kérdezett, mint kijelentett. Nem akarta a vitás kérdéseket eldönteni. Egyéni fölismerések születtek: csak jó és még jobb válaszok. Önálló munka folyt. Megvalósult az elmélet és gyakorlat egysége. Logikus lépésekben haladtak a gondolkodás menetében. Mintha nem is tanteremben, tanórán, főiskolán, hanem középkori mesterek festőműhelyében töltöttem volna el egy órát.

A korábban megkezdett beszélgetést a szünetben folytatjuk.

— Mi a főiskolai rajztanár-képzés célja? Művészek vagy egyszerű, becsületes rajztanárok nevelése?

— Egy harmadik... Alkotó szemléletű pedagógusokat szeretnénk képezni, akik meglátják és képesek maguk megszerkeszteni tantárgyuk belső összefüggéseit. Az effajta gondolkodás gyakorlata ezen a főiskolán valósul meg az országban elsőnek.

— Tankönyv, jegyzetek?

— Nincs. A rajztanítás módszertanához jelenleg nem állnak rendelkezésre tankönyvek.

— Az órán meglepett, hogy gondolataidat milyen pontosan, nyomdakészen fogalmazod meg. Nem gondoltál arra, hogy az itteni kísérlet eredményeit publikálni kellene?

— A minisztérium mintegy másfél éve létrehozott egy országos vizuális

nevelési csúcsbizottságot, melynek az a feladata, hogy készítse el az új tantervet, és tárja fel a tárggyal kapcsolatos összes problémát. Ebben az általános iskolai munkabizottságot vezetem. Három-négy havonta szoktunk ülésezni. Ami a módszer publikálását illeti: Az egész országban tartok előadásokat. Nyíregyházától Várpalotáig és Székesfehérvártól Dabasig. 1971 novemberében meghívtak Moszkvába. A Szovjet Képzőművészek Szövetsége művészetelméleti bizottságában tartottam előadást. Erre jól föl kellett készülni, össze kellett szedni a gondolataimat. Most arról van szó, hogy írjam meg a hazai főiskolák számára a tantárgypedagógiai tankönyvet. Nagy munka. Negyven év...

— Mi a véleményed a hazai iskolákban jelenleg folyó rajztanításról?

— Mondjam, ne mondjam? Ami van, egy hallatlan nagy káosz. Körülbelül öt éve az általános iskola első osztályában például eltörölték az önálló rajzórákat. Soha ilyen baklövést! A másodiktól a negyedik osztályig mindössze heti egy-egy óra, a negyedikről a nyolcadikig heti két-két óra a rajz. A tanterv elavult. A tanári kézikönyvet Xantus Gyula írta. Amikor elkészült a rajzos tanmenet, a minimumnak szánta. A szakfelügyelet viszont ezt tette meg maximumnak. Ez a baj. Van tanár, aki azért kapott figyelmeztetést, mert a kézikönyvben látható piros köcsögöt késsel festette meg... Ebből a rabszolgaságból a tanárok menekülni akarnak. Nagy részük önállóan szeretne kísérletezni. De nincs senki, aki vezetné őket. A szemléletbeli megalapozatlanság és az előképzettség hiánya miatt aztán kialakul az oktatási formalizmus, terjed a modernkedés.

A bécsi vallás- és oktatásügyi minisztérium által 1849-ben, az Osztrák—Magyar Monarchia területén bevezetett tanterv (Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich. Wien, 1849.) a rajzot a nyolc osztályos (humán) gimnáziumokban — a szépírással, az énekléssel és a testneveléssel együtt — ugyan a szabadon választható tantárgyak közé sorolta (ami annyit jelentett, hogy e tárgyakat ott általában heti két-két órában tanították), a reáliskolákban viszont — mind a négy, három és két osztályos alreáliskolákban, mind a három osztályos főreáliskolában — a rajz tanítását átlag heti öt-hat órában, az utolsó évfolyamban heti hét-nyolc órában írta elő. (A tanterv a rajzot szabadkézi- és vonalrajz tanítására bontotta fel. Az előbb kb. kétharmad, az utóbbi egyharmad részt foglalt el a tananyagban.) Emellett a reáliskola minden osztályában heti két órában a szépírás (Kaligraphie) tanítása is szerepelt. Így a reáliskolákban a rajz és a szépírás oktatása több időt foglalt el, mint az anyanyelv és az idegen nyelv, vagy a földrajz, a történelem és a matematika tanítása együttvéve!

A négyosztályos alreáliskola tantervében (kb. a mai általános iskola felső tagozatának felel meg ez az iskolatípus) a rajzról a következőket olvashatjuk:

„A tantárgy célja: Az ipari irányultságú szabadkézi rajzban való jártasság, tus és színek alkalmazásával. Vonal- és díszítőrajz, az épület- és géprajz előkészületeként. A helyzetrajz első elemei, a helyzettervek megértéséhez.”

Ez a cél a háromosztályos főreáliskolában (ez az iskolatípus a mai szakközépiskolákhoz hasonlítható) a következőkkel egészült ki:

„A tanulók képzése a szabadkézi rajzban való jártasságra, hogy hasson a tanulók izlésére is; a nehézségek áthidalása a vonalrajznál, az árnyékolás, a perspektíva, a vetület szabályai alapján.”

A szabadkézi rajz keretében a tanulók virágokat, díszítőleveleket, állati és emberi alakokat rajzoltak. A gyakorlat kiterjedt „a csupasz körvonalaktól





az árnyalásig... a legegyszerűbb elemektől azok összeállításáig, állandó tekintettel a technikai alkalmazásra". Megismerkedtek az arány kérdésével, az azonos vagy megváltoztatott méretben való rajzolással, a különféle anyagokkal, a kréta, a tus, a szépia használatával, a színek alkalmazásával. Rajzoltak természet után (pl. virágokat) és gipszmodellek felhasználásával (pl. alakokat).

A vonalrajz a tanterv szerint magába foglalta az egyenes vonalak és körök gyakorlását, többféle összeállítását, „ehhez néhány különösen fontos görbe vonal” fölhasználását. A tanulók megismerkedtek az oszloptagok, oszlopsorok, gerendázatok rajzolásával. Gyakorolták ezek ábrázolását körvonalakban, árnyékolással és színesben. Előadások hangzottak el a vetületről, az árnyékolásról és a perspektiváról. A vonalrajzzal való foglalkozás során is mindig a gyakorlati alkalmazás állt előtérben. Gépalkatrészeket rajzoltak körvonalakban és színesben, elkészítették épületek alap-, felülnézet- és keresztmetszet-rajzát.

— Nevezzük a tantárgyat egyszerűen mi is így: rajz. Véleményed szerint ma mi volna az általános iskolai rajztanítás célja?

— Az, hogy vizuálisan képzett emberkéket neveljünk. Ennek az alapjait szerkesszük meg, és rakjuk le az iskolában. A Kodály-módszerrel rokon elképzelés igénye él bennem. Talán nem is módszerről, hanem szemlélődési módról van szó. Ne a rajzolás ügyességi oldalát akarjuk fejleszteni, hanem tanítsunk meg képekben látni, képekben gondolkodni és képekben kifejezni. Ez nem művészképzés. A köznapi ember valóságához való viszonyát alakítsuk, formáljuk. Ez is kultúrát alapozó munka, pontosabban ez a kultúrát alapozó munka. A képi gondolkodás fejlesztése nemcsak a képzőművészeti megfogalmazott képre vonatkozik. A képekben való kifejezés formája lehet a műszaki rajz vagy a térképvázlat is... A vizuális nevelés azért fontos, mert a bennünket érő benyomások közül a kép a legdöntőbb. Az ízekhez, a hőmérséklethez is képek tapadnak. Ami mögött képi élmény van, azt ki se tudod verni az ember fejéből. Világméretű adat, hogy az ismeretek 83⁰/₀-át vizuális úton szerezzük. A bíróságon a szemtanú szava többet ér, mint a fültné.

— Adottság, képesség, tehetség kérdése a rajz, vagy fejleszthető?

— A rajzra, az énekre meg a testnevelésre azt szokták mondani, hogy készségi tantárgyak. Nem igaz. Nincs olyan gyerek, aki ne tudna látni, és ne tudná képekben kifejezni felismeréseit. A vizuális képesség fejleszthető! Azt mondjuk, a munkában jön létre a gondolat. A rajzolás is a megismerés egyik eszköze. A rajzoktatás ebben az értelemben döntő fontosságú... Mit gondolsz, Japánban miért tudják megicsinálni azokat a csodálatosan tökéletes és apró szerkezeteket? A betűírás szépségét életük végéig tanulják a japán emberek. Munka után beülnek a padokba jobban mondva a gyékényre, és betűket festenek. A pontos rajz, a betű esztétikája a megismerés ösztönzője. A két háború közötti gazdasági válságra a japán kormány úgy reagált, hogy kétszeresére emelte az iskolai rajzórák számát. Az intézkedés eredménye az lett, hogy nőtt a termelés... Azt gondolod, egy Martyn-rajz készségi rajz? Maga mesélte, hogy egyszer megpróbált Ingres-papíron rajzolni egy sorozatot. Ez olyan szálkás papír, amire mi csak szénnel szoktunk dolgozni. Ő tollal rajzolt rá. Hát nem akadt el a tollad, Ferenc bátyám? — kérdeztük tőle. Akadozott, akadozott, mondta, de szép is lenne, ha a papír és nem én vezetném a tollat... Vagy nézz meg egy rézkarcot! A vonalak lendülete és harmóniája esztétikumuk alapja. A rézkarc készítését csak ahhoz a munkához lehet hasonlítani, amit a jég tán-

cosok meg a műkorcsolyázók csinálnak a jégen. Mindkettő hosszú, fáradságos, kigyakorolt munka eredménye.

— Osztályozzák a rajzt az iskolában?

— Ne. Ha rajtam állna, minden tantárgyban eltörölném az osztályozást.

— Szereted a gyermekrajzokat?

— Világuk csodavilág. Ugyanakkor nagyon reálisak ezek a rajzok. A gyermeknek a világhoz való viszonyát egyértelműen tükrözik. Megrajzolják a házat, és belerajzolják az asztalt, a széket, az embereket. Azt is, ami a falak miatt nem látható. Ez ne volna realizmus? De azért az iskolában nem tartom követendő igénynek a gyermekrajzok stílusát. Ez ismét felbukkant. Időnként divatba jön. Picassóval értek egyet. A gyermekrajz a gyermeki kor velejárója. Nem a személy tulajdonsága, hanem az életé. Ezért fordul elő, hogy a szobafalat, járdát, füzeteket telerajzoló gyerek később abbahagyja a rajzolást.

— Nem éppen a rossz iskolai rajztanítás szoktatja le őket a rajzolásról?

— A rajztanítás sok téves nézettel van tele. De az is tévedés, hogy a gyereket hagyjuk magára, hagyjuk rajzolni, ne nyúljunk hozzá. A kutatók többsége különbséget tesz ars és artistikus között. A gyermekrajz artistikus, de nem ars. Az ars minden korban valami magasrendű. Művelőjének teljes élettapasztalatát foglalja magába. Szent dolog. A gyermekkorban megnyilvánuló hajlamot transzponálni, átmenteni kellene. A hatodik osztályban általában hanyatlás, visszafordulás következik be a gyerekeknél. Éppen ezen gyötörődünk! Az egész szisztémánk ennek a problémának megoldására épül. Hogy a törést valamiképpen kiküszöböljük.

— A pszichológia nem tudna segítséget adni ebben a munkában?

— A fejlődéslélektan adatai csak részben használhatók. A korábbi felmérések nem olyan viszonyok között születtek, mint amiben ma nevelünk. Mivel hiányoznak a legfrissebb adatok, kísérleteink igen időigényesek. A pszichológus munkáját is jóformán nekünk kell elvégezni... A matematikai nevelés mai problémái és felismerései is azt bizonyítják, hogy nem a gyerek szerint nevelünk. Felnöttes fejvel kitalálunk egy fokozati rendszert, s ebben akarjuk a gyereket belegyömöszölni. A hivatalos rajzoktatás például a perspektivikus ábrázolást lebontotta nehézségi fokokra, s ezeket a fokokat az ötödiktől a nyolcadik osztályig mint összefüggő feladatsort tette meg. Ez a szimplifikálás és egysíkúság igen megbosszulja magát. Tegyük fel: a gyerek nyolcadikban nagy nehezen eljut a perspektivikus ábrázolásig, azt sejti, hogy az ábrázolás csúcsára jutott, aztán elmegy egy kiállításra, és ott lát egy mai, nem a vonaltávlalt törvényei szerint szerkesztett képet. Persze hogy azt gondolja, ez a festő nem tud festeni. A szintvonalas térképről a számítógép tökéletesen leolvassa és előállítja egy táj perspektivikus képét. Ezt csinálja a gép. Hát ez kell nekünk is? A gépies munkát kényszerítsük rá a gyerekekre?

— Természet után vagy emlékezet után rajzoljon a gyerek?

— Is, is. A kreatív gyerek, az önmagát és környezetét alakító ember az ideálom. Ne másoljon, ne „lerajzoljon”, hanem önmagát adja. Az emlékezetből való rajz igen fonos, a fantázia megmozgatásának egyik formája. De tudok-e emlékezetből rajzolni, ha előtte nincsenek konkrét ismereteim? Tehát a természet megfigyelése, a modell utáni rajzolás is alapvetően fontos.

— Mi a véleményed az elő- vagy alárajzolásról, arról, hogy geometriai formákból kiindulva rajzoljon a gyerek?

— Helytelenitem. Egyrészt nem lehet mindent geometriai formába foglalni. Másrészt a rajztanítás célja nem lehet az, hogy „megkönnyítse” a raj-

zolást. Nem helyes az úgynevezett befoglaló formából kiinduló rajzolás. Sema-
tizmust eredményez. Belülről, a tárgy belső szerkezetéből kell kiindulni . . .
Van kollégám — nem pécsi —, aki a rajztanítás módszertanában a gyorsasá-
got tekinti értéknek. Kimutatta, hogy amíg egy egységnyi idő alatt általában
három kutyát rajzolnak le a gyerekek, az ő módszere szerint a gyerekek kilenc
és fél kutyát tudnak lerajzolni. S ezt száz akcióból lemért tudományos ered-
ménynek merete még nevezni!

— És a törlőgumi használatáról mi a véleményed?

— Hallhattad az órán, mit mondtam az összkomfortos ceruzáról, aminek
a végébe a radír is be van építve . . . Nem kell. Ha kiradírozom az előző vona-
lat, akkor megszűnik a lehetőség, hogy viszonyítani tudjak, és a viszonylat
alapján javítsak. Szabad egymás mellé több vonalat is húzni.

— És szabad a gyerekeknek színes ceruzát, ecsetet is használni?

— Az eszközök között nem állítok fel hierarchikus rendet. Buta dolog
az a sorrend, ami azt kívánja, hogy először grafit ceruzával rajzoljuk meg a
körvonalakat, a befoglaló formát, aztán színezzük ki a rajzot, aztán árnyékol-
junk, s csak a legvégén fessünk. Minden gyerek azt az eszközt használhassa
az iskolában, amit korábban megszokott, amivel ki tudja magát fejezni. Ha
színes ceruza akadt először a kezébe, akkor színes ceruzával, ha ecset, akkor
ecsettel. Láhattad az órán: itt sem kötöm meg, hogy mivel rajzoljanak. Ce-
ruzával, golyóstollal egyaránt dolgozhatnak.

— Roppant érdekes, amit mondasz. Tudod, hogy nemrég ugyanezekről
a kérdésekről gondolataiddal meglepően rokon eszméket egy 1906-os Kincses
Kalendáriumban olvastam?

Látom, meghökkent. Csak nem csúfolódom?

— Bocsáss meg . . . Nem azért említem ezt a cikket, hogy konzervativiz-
mussal vádoljalak. Ami abban az 1906-os írásban olyan újszerűnek és modern-
nek hat, nagyrészt még ma is megvalósításra vár.

Részletek ismeretlen szerző Gyermekrajzok c. írásából. Kincses Kalendá-
rium. A gyakorlati élet általános útmutatója. 1906. Budapest. Rákosi Jenő Bu-
dapesti Hírlap Újságvállalat Kiadása. 384—393 p. A tizoldalas cikket 23 ere-
deti gyermekrajz illusztrálja.

„Abban a korban, mikor a gyermeknek még sem a beszéde, sem az írása
nem eléggé kifejező, megvan benne az istenadta tehetség, hogy a legnaivabb
technikával, egy szál palavesszővel a tábláján, vagy egy talált széndarabbal a
falon cselekvő kedvének áldoz, és lelke kincseit láthatóvá teszi . . .

Ki győzné a gyermeki fantázia gazdag tárháza mellett, rendre elsorolni
az ő kifejező képességének minden egyéb témánál való fokozatait . . . Egészen
kis, óvóiskolába való gyermekek olyan kapcsolásokat tesznek meg rajzaikban,
hogy egész történetet illusztrálnak egynéhány vonással. Természetesen úgy
tesz a gyermek, mint a jó vitéz, ha rövid a kardja, megtoldja egynéhány lépés-
sel. Ha valamit nem tud kifejezni, akkor olyan lényegtelen dolgon, hogy pél-
dául a ház falai nem átlátszók, túlteszi magát, és a házba belerajzolja a családi
jeleneteket, és a folyóba belerajzolja a halakat . . .

Elterjedt a meggyőződés a tanítók és az iskolai hatóságok körében, hogy
az iskolában csak az a jó, ami a gyermeknek is kedvére van, tanulni csak az
tanul, aki maga is jószántából és jókedvvel foglalkozik a maga dolgával. A
szaktudós rendszere semmit sem számít az iskolában; ott csak egy rendszer
jöhet számításba: a gyermek természete, az ő lelki struktúrája, az ő fantáziája,

pajkossága, az ő beszélő és cselekvő kedve. Ezeket a tehetségeket épp oly tiszteletben kell tartania az iskolának, mint ahogyan a kertész alkalmazkodik az egyes virágok százféle természetéhez. Kontár tanító az, aki a gyermeki lélek kedvességeit kegyetlen kézzel akarja lenyesegetni, de annál nagyobb művész, aki a csirában jelentkező tehetségeket naiv formájukban fölismeri és azokat nagyra neveli.

Igy történt, hogy pár év alatt nemcsak a ponthálózatos rajzfüzetek kerültek lomtárba, de egyúttal a geometriai rajzból kiinduló vaskalapos módszer is. A fővárosi népiskolákban meghonosodott új irány beférkőzött a többi iskola-fajták körébe is, és ma már nincs az az iskola, ahol hatása érezhető ne lenne.

Az új rendszer szerint főcél a gyermeket a természet megfigyelésére és a természet után való rajzolásra szoktatni... Emellett persze megmaradt az emlékezet után való rajz is... az emlékezet utáni rajz edzi meg a gyermek rajzbeli kifejező képességét. Rövid szemlélet után emlékezetből lerajzolni a gyermekek mindenféle egyszerű formájú szerszámot, és szabad a gyermeknek utcai tapasztalatait is megrajzolni... minden alárajzolás nélkül egyenesen ecsettel, színfoltokban...

Az egykor nevezetes szerepet játszó törlőgumi is letűnt a látóhatárról, mert a gyermek könnyed ceruzavezetéssel dolgozik, és nem törekszik afféle gondosan kinyalt mintarajzokra, többet ad a minél nagyobb számú gyakorlatra és a jellegzetes kifejezésre."

És tegyük a cikk mellé egy másik idézetet!

Előszó Tahi-Tóth Nándor A kis rajzoló c. könyvéhez. A könyvet hatéves kortól tizenkét éves korú gyermekek számára a Minerva Kiadó bocsátotta közre, 1963 táján, több mint félszázaddal a Kincses Kalendárium idézett cikke után. Tahi-Tóth könyve húszszer példányban jelent meg.

„Kedves Ceruzás Pajtásom!

Amikor leteszed magad elé a tiszta papírt meg a ceruzát, hogy e könyvben levő minták alapján könnyen megtanulj rajzolni, szeretném Neked egyszerűbbé tenni a munkát. Ezért néhány jó tanácsot adok. Ha ezeket megfogadod, meglásd, sok örömöd telik a rajzolásban.

1. A ceruzádat hegyezd ki jól, mert tompa ceruzával csak a rajzlapot kaparod fel.

2. Könnyedén fogd a ceruzát. A jó rajzolásnak ez az egyik lefontosabb feltétele.

3. Először halványan, grafitceruzával vázold fel a rajzod befoglaló formáját, azaz a rajz legszélső vonalát.

4. Ha végeztél a befoglaló forma rajzával, hozzáfoghatsz a belső vonalak rajzolásához, de még ezt is halványan végezd.

5. Amikor meggyőződted, hogy helyesen vázoltad fel az ábrát, és a belső vonalak is megfelelnek az arányoknak, térjél rá a határozott, vastag vonalak kihúzására. Itt már használhatod a különböző színű ceruzákat.

6. Ha elkészültél a kihúzással, az árnyékolás van hátra, amit a megfelelő színű ceruzával szintén könnyű kézzel végezzél. Ha sötétebb hatást akarsz elérni, kissé nyomd meg a ceruzádat."

Másnap délután Soltra Elemér lakásán folytatjuk a beszélgetést. Nem nagyméretű, de barátságos szobában ülünk. A falakat néhány szép, mértéktartóan elhelyezett kép díszíti. Hátát a kandallónak veti, mintha fázna. Arca fá-

radt, magára maradt. „Nincs játékban.” Árnyékok botorkálnak keresztül rajta. Egy elsőéves hallgató, hóna alatt a fölvételi alkalmával készített rajzokkal. Egy szuszogó levelező hallgató az indexével. Egy kolléga a jegyzeteivel. Csupa „tan”-nal kezdődő szó jut eszembe: tanszék, tanóra, tanterv, tanmenet. Kérdetelenül is sejtem, hogy ma délelőtt is tanított, tanszéki értekezletet tartott vagy vizsgáztatott.

„Bálint Jóska festőből rajztanár lett s attól fogva ecsetet kezébe nem vett, csak poharat — mindig csak poharat. S a rajzórák alatt kiütést kapott az iszonyattól. De egyszer meglestem: a Bodrog partján másfél órán át figyelt egy hangyabolyt — arcán az üdvözültek mosolya ragyogott. Lakásán egyik képét megcsodáltam: a Királyhegy fölött három nap süttött — száz pengőért nekem adta, legalább tízszer annyit ért. Később megszorultam, tovább adtam, szintén egy százasért. Megtudta, szörnyen megharagudott rám. Kőcsmában békültünk ki — egész éjjel ittunk és végül megcsókoltuk egymást. Meghívott magához, mert már záróra volt. A lakásán kihozta képeit a pókhálóból, piszokból — odaállította őket köröskörül a falhoz: „Válassz! amelyiket akarod. De ingyen. Ez ajándék. Tovább nem adható.”

Képes Géza: Egy festő emlékezete. Részlet. Élet és Irodalom, 1974. szeptember 7.

A számomra legszorongatóbb kérdést próbálom megfogalmazni:

— Aki fest és tanít, hogyan tudja összeegyeztetni magában a kétféle tevékenységet? Nem fenyeget a veszély, hogy mint tanárnak mindig más bőrébe kell bújni? Kialakulhat így a művész egyéni, önálló stílusa?

— Egész eddigi életemet iskolában töltöttem. Vagy mint diák, vagy mint tanár. Nekem mindig csöngettek . . . Csurgói diák voltam, amikor egy este belestem egyik tanárom ablakán. Ott ült a lefüggönyözött szobában, a lámpa alatt, karosszékeben, és olvasott . . . Ilyen békés életet szeretnék magamnak én is, gondoltam akkor . . . Hát ennek már vége . . . Aki csak a festésnek élhet, el se tudja képzelni, mekkora erőfeszítés kell az iskola után, este odaállni a vászon elé . . . Martyn sokat ostromozott bennünket: ti nem dolgoztok, nem festetek eleget. Nem kicsinyelte le a tanítást, de azt mondta: szervezzétek meg jobban a munkátokat. Eljárt a Zsolnay gyárba porcelántárgyakat készíteni. Korongozás, festés, égetés. Ugyanabban a ritmusban, ahogy az üzemben szokták. Hát egyszer azt mondja: Szép ez a munka, de tudjátok, amikor hazamegyek, nem izlik a rajzolás . . . Így vagyunk mi is, . . . Van egy elképzelés a társadalomban meg a kultúra felelős vezetőiben: a művész tele van heppel, nehéz velük tárgyalni, mindig azt akarják, hogy nekik legyen igazuk, és főként várják, várják a pályázatokat, a megbízásokat. Általánosságban sincs így, de egészen külön figura a művész-tanár vagy tanár-művész. Társadalmi-állami kötelességüket ők bőségesen leróják, általában jó tanárok, ugyanakkor művészi tevékenységet is folytatnak, s ezt a társadalom ugyanúgy elvárja tőlük, mint a független művészekről. A nem pedagógus művész anyagilag mindenképpen elkötelezett. A pedagógus művész viszont anyagilag nincs elkötelezve, nem szorul rá megbízásokra, van fizetése. Meg nem is igen vesznek tőle képet. Neki csak az ideje kevés, hogy művészi tevékenységet folytasson. Van, amikor művészi elképzelése tud találkozni a ritkán adódó megbízással, van, amikor nem. Pécs nem Hódmezővásárhely. Az itt élő képzőművészek kilencvenkilenc százaléka tanár. Ők, őszintén szólva, a nemes amatőrizmus hangulatában végezhetik művészi tevékenységüket.

- Látsz megoldást?
- Igen. Ha nem általában hirdetnek pályázatokat és ösztöndíjakat. Ma a lektorátus osztja szét a megbízásokat. Ilyen esetben nem biztos, hogy a fölkinált lehetőség és a művészt foglalkoztató probléma találkozik egymással. De ha egyénenként keresnék meg a művészeket, és azt mondaná a mecénás: nézd, itt van ez a fal, kellene ide egy kép, fessd meg, akkor közvetlen és gyümölcsöző lehetne a megbízó és a megbízott között a kapcsolat. Ebben az esetben a tanár-művészek elkötelezettek lennének anyagilag is... Hej, de sok képet vettek meg eddig nálunk, amit később nem tudtak hova tenni!
- Szomorúságot érzek a szavadban...
- Nem vagyok szomorú! Tanári fizetésemből eddig még jutott festékre. Igaz, évek óta nem adtam el egyetlen képet. 72-ben csaknem húsz év anyagából mintegy hatvan képet állítottam ki. Ezen a kiállításon se vásárolt senki. Ezt persze kritikának is föl lehet fogni... Hogy tudniillik nem kellene ezek a képek senkinek.
- Ki állapítja meg a képek árát?
- Bonyolult kérdés. Mondjuk egyszerűen így: a zsüri.
- Előfordult már, hogy ugyanazt a képet két zsüri különbözőképp árazta?
- De mennyire! Kelle Sanyinak egyik képe az egyik kiállításon tizenkét, a másikon hatezer forintért szerepelt.
- Jobb eset, ha előbb árazzák hat, aztán tizenkét ezer forintra...
- Viszonyítás kérdése...
- Miért? Te elfogadnád a hatot is?
- El. Mit ér nekem, ha az egyik helyen tizenkettőért a falon marad a kép, de a másik helyen megveszik hatért? Ha meg vagyok szorulva, odaadom. Élni kell! Vásznat, festéket kell vennem... A kiállítási ár mindig reprezentatív ár. Van, akit ezzel ütnek agyon. Jó magasra srófolják, és senki nem veszi meg a képet. Van, aki viszont abban éli ki önértékelését, hogy azt mondja: az én képetem ilyen meg ilyen magasra árazták.
- Képcsarnoki vásárlásra se küldesz képet?
- Négyszáz éve nem. Az elméleti munka nagyon igénybe vesz. Aztán az elmúlt hat évben szigorú festői programot végeztem. A színek adta lehetőségeket tanulmányoztam. Egyszerű motívum adódott ehhez: a repülőút élménye.
- Mi volt a legmagasabb összeg, amit képért kaptál?
- Megbízásos alapon festettem egy bányász témájú képet. Régen volt... Tizenötezer forintot kaptam érte. Szép pénz volt!
- És mi volt a legkisebb összeg?
- Annyit beszélünk az árakról. Lényeges? Ha kérdezted, felelek: Kétszáz. Egy-két akvarellért. Ez egy igen kedves történet... A Leőwey gimnáziumban történt. Egy balatoni nyár terméséből vásároltak a kollégák. Eredeti „zsűrített” áruk ezer forinton felül volt.
- Ajándékoztál már képet?
- Igen. A megyei tanácsnak, 1957-ben. A Janus Pannonius Múzeumnak is... Még a Siketnéma Intézetnek is... Kértek, adtam.
- Tudod, hogy hol vannak a képeid? Például amit a tanácsnak adtál?
- Nem tudom. Egyszer utána néztem, de nem találtam. Nem tudom, hogy hol van az a kép, amit kérdezel. Eltűnt a szemem elől.
- Közben Soltra felesége is bejött a szobába, aztán szinte észrevétlenül ki is

ment. Csak a jóféle ízek maradtak utána az asztalon: füstölt sajt, szőlő, cseresznyepálinka. A falatozás, a koccintás személyessé oldja a beszélgetést.

— Mondjál valamit, Elemér, a szülőhelyedről.

— Jákó! Somogy megye földrajzi közepe. Egy kicsi kis falu. Egész gyerekoromat ott töltöttem. Apám ott volt tanító. Első nyilvános kiállításomat is ott rendeztem. Már főiskolás voltam, és az egyik nyáron az összes rajzaimat ki-rajkszögeztem a jákói iskola fekete tábláira... Mire emlékszem még? Nagy, poros udvar, játszótér, zsúptetős istálló, nagy veteményeskert, lefelé csorgó hosszú utakkal, szélén ribizlibokrok, szőlő, lugas, a kert végében mogyoróbo-korsor, a kertben nagyfejű káposzták, mák, kukorica, amit időnként az öcsém-mel nekünk is kellett kapálnunk... Meleg nyári esték és a csillagok...

— Kinek a növendéke voltál a főiskolán?

— Kandó Lászlónak. Mit tudnék róla mondani? Hallatlan reprezentatív, szélesvállú, elegánsan öltözködő úr volt. Különleges cigarettát szívott, DKW autón járt, és komoly összeköttetésekkel rendelkezett a felső körökben. Velem jó, mondhatnám bizalmas viszonyban volt. Így adódott, hogy egy alkalommal egy ív papírt tett elém. Fiatskám, tudod mi ez? kérdezte. Egy bead-vány volt. A főiskola epreskerti tömbjének egyik hivatalsegédje arra kér, hogy pártoljam a kérését. Segítsem hozzá, hogy a megüresedett országos ítéletvég-rehajtói státuszt elnyerje. Hát mit szólsz ehhez? fordult hozzám, széttárta kar-jait. Ez az ember őrizte nekünk eddig a kaput!

— Hiszel a barátságban?

— Tudom, azt kellene mondanom: természetesen, igen. Talán így is van. Rossz barátságnak tartom azt, ami csak támasz, kihasználható valami. Azon-ban nem voltak az életemben olyan barátságok sem, amelyek meghatározó mó-don előrelendíthettek volna. A festőmunkában mindig egyedül álltam. Ha kí-vülállók úgyis érezhették, hogy valaki talán befolyásol, a problémámat mindig magamnak kellett megoldani. Egy-egy vélemény persze ösztönözhet a mun-kában, és erre is adódott példa elég. De az állvány előtt mindig egyedül érez-tem magam, és ugyanezt érzem az elméleti munkában is.

— Mióta élsz Pécsen?

— 51 óta.

— Mi a véleményed a város képzőművészeti életéről?

— Egy kicsit bonyolult kérdés. De vállalom. Benne élek, érdekem is, hogy beszéljek róla. Öszintén, de természetesen szubjektíven. A város történetében, ahogy én ismerem, ilyen kedvező helyzet még soha nem volt a tehetségek dol-gában. Idősebb, tapasztaltabb is, fiatal, száguldani kész is jó arányban van. És nem költöznek el! Egy-két kiváló művész másutt is akad az országban. De itt van egy olyan középhad, nevezzük így, melynek egy-egy tagja bárhol a vi-déken eminensnek számítana. A fővárosban is. Van alapunk, hogy ezt mond-juk. Összemértük az erőnket országon belül és kívül, Jugoszláviától Finnor-százig. Nem kell szégyenkeznie Pécsnek, ami a tehetség állományát illeti.

— Más művészi ágakban elég nagy az áramlás. Véleményed szerint a festők miért maradnak itt?

— Csalódott embert Pesten is lehet eleget találni... De az a formavilág, színvilág, azok a világítási effektusok, amik itt vannak, csak a Mecsek déli lejtőjén találhatók meg. Meggyőződése, ez köti ide az embereket. És még valami: itt tudunk és akarunk harmonikusan beilleszkedni az adott társadalmi viszonyok közé.

— Lehetségekről, a tehetség állományáról beszéltél...

— Egyet tudok nagyon komolyan és egyértelműen mondani. Egy város vezetői mindenkor történelmileg felelősek a városban kialakult helyzetért, az adott lehetőségek kihasználásáért, a tehetséggel történő helyes gazdálkodásért is. Nagyszerű dolog a Csontváry Múzeum, a Modern Képtár, de nem fedheti el azt a felelősséget, ami az élő és jelen többséggel való gazdálkodás kapcsán fölbukkan.

Érzem, megint visszakanyarodunk a gondokhoz. Derűsebb dolgokról szeretnék beszélgetni. Közbevágók:

— Melyik a legkedvesebb képed?

— Melyik? Mindegyik, amikor készül a legkedvesebb... Mégis, volt egy képem, amire szívesen emlékezem. Tányérfestő, ez volt a címe. Kissé folklorisztikus téma. Egy parasztlány tányért fest a korongja mellett. Atlósan épült kép, a falak nem középen ül, meleg színek, finom barnák, aransárgák, melegsürke háttér előtt. 1954-ben vagy 55-ben készült. Akkori szemléletem komplex kifejezése volt. A Műcsarnokban is kiállították.

— Most hol van? Megnézhetném?

— Elpusztult. A Magyar—Szovjet Baráti Társaság székházába került. 56-ban az épület kiégett, és a kép elpusztult.

A beszélgetés elején úgy éreztem, hogy Soltra Elemér ma délután fáradt. Most azt látom, szomorú.

— Volna még valami, amit fontosnak tartanál ebben a beszélgetésben elmondani?

— Fontosnak? Igyunk egyet. Talán ez volna most a legfontosabb.

Megkérem, hogy mutassa meg még a műtermét.

Félemelettel feljebb megyünk. Egyetlen festmény van az állványon. A bekeretezett, sorba rakott vásznak falnak fordulva alszanak.

— Ezt nézd meg inkább — mondja, és egy furcsa szerkezetre mutat. — Mit gondolsz, mi ez?

Mintha egy kályhakürtökből és egy fogorvosi fúrógépből összeeszkábált, minden irányban mozgatható, forgatható masina előtt állnék.

— Nem tudom.

— Messzelátó...

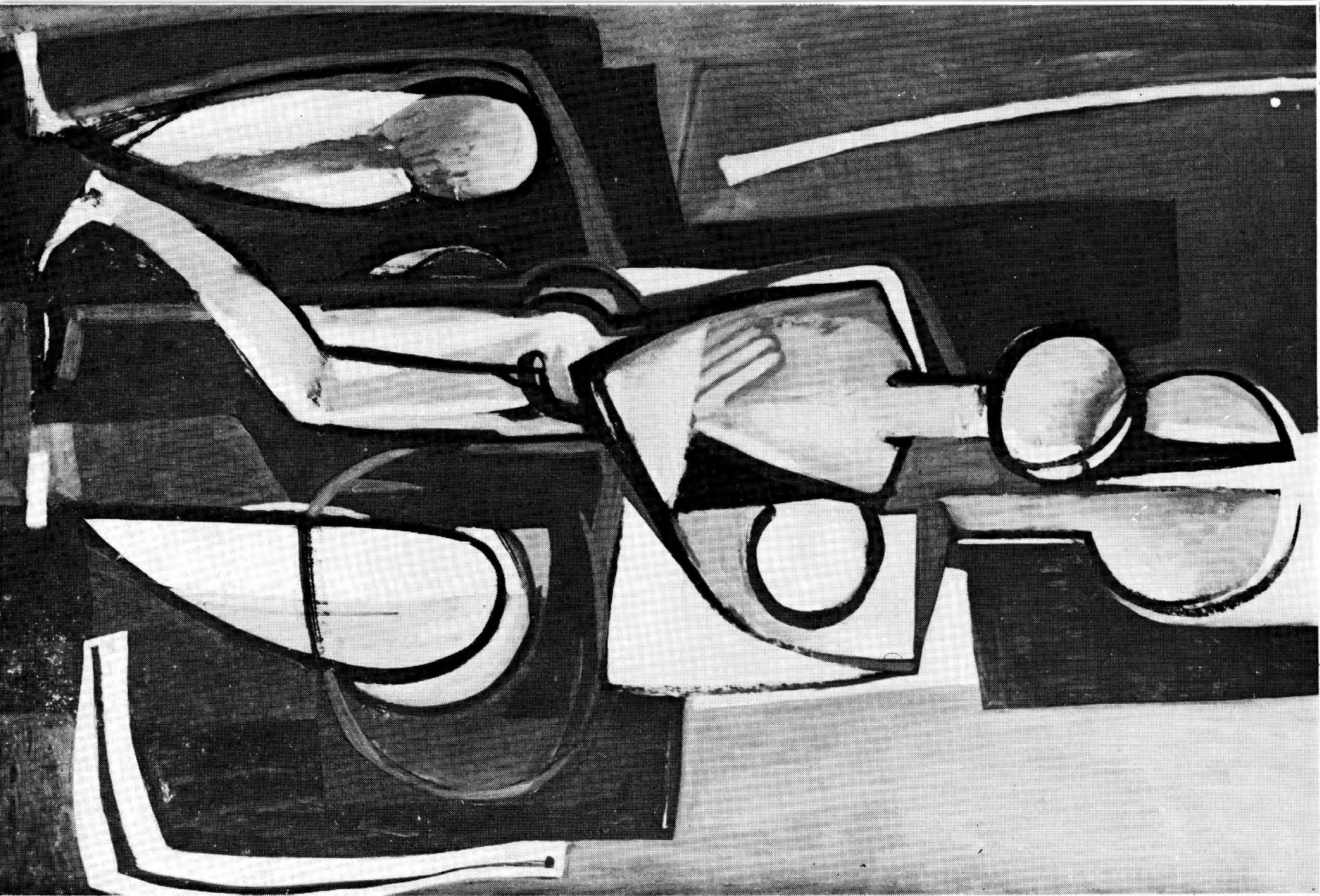
Nem merem megkérdezni, mit keres egy messzelátó egy festőművész műtermében.

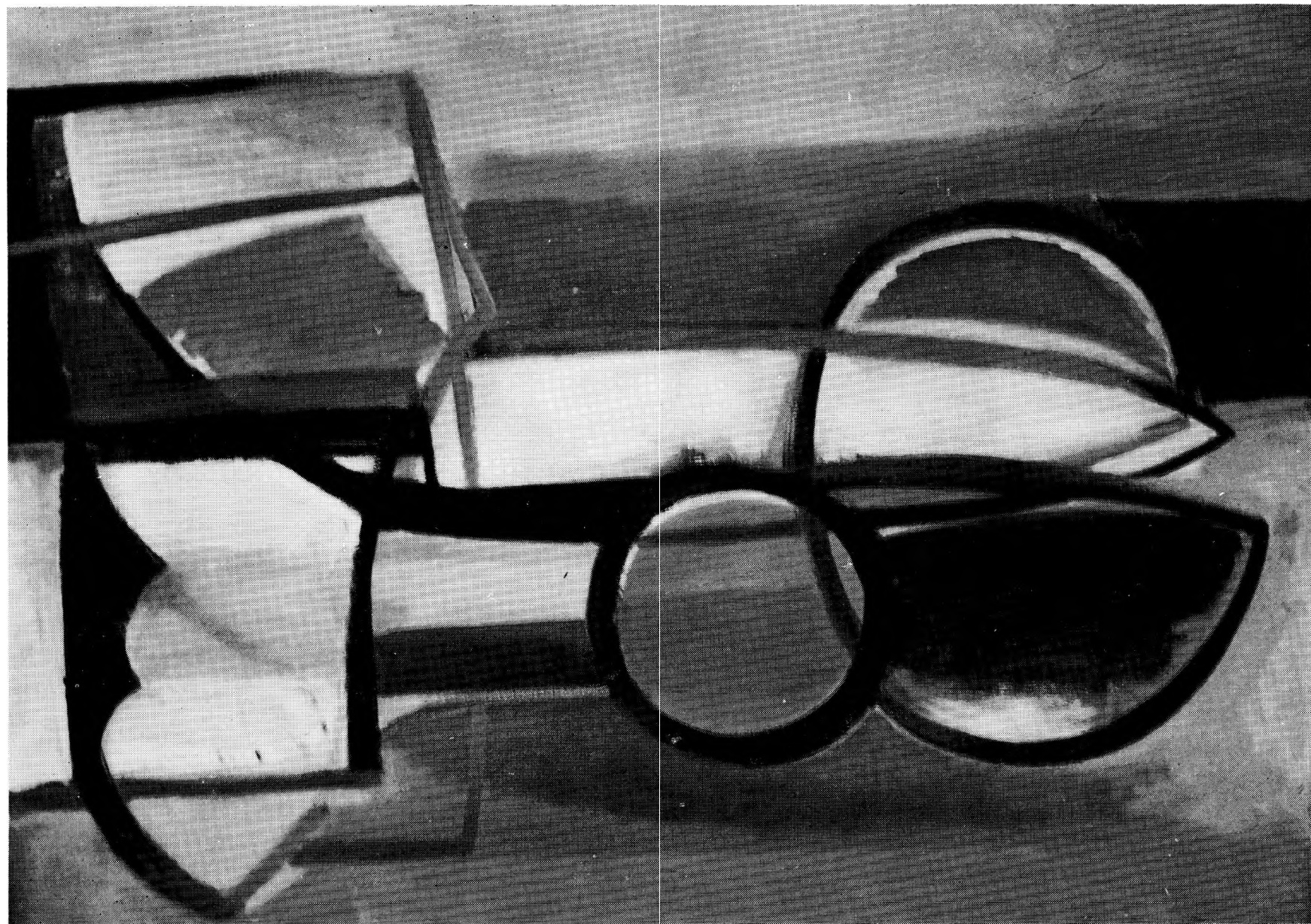
— Ez a hobbim — mondja Soltra. — Én csináltam. Az optikai részét is. A száztól a háromszázszoros nagyításig tudok vele eljutni. Nézz bele. Ez a Misa tetői tévé-torony. Ezek meg a Kodály Zoltán utcai házak...

Kivilágított konyhákba, fürdőszobákba, éléskamrákba látok.

— Te meglesed az emberek titkait — mondom.

— A csillagokra érdemes igazán figyelni... — mondja a festő, és a messzelátó csövét a csillagos égre irányozza.





HÁRMAS UTAK A CSONGOR ÉS TÜNDEBEN

I.

Vörösmarty különös remeke egyre inkább divatba jön. Egyfelől Peter Brook nagy sikere a *Szentivánéji álom* új fölfogású bemutatásával, másfelől a magyar dráma iránt évek óta mélyülő érdeklődés sok színházi szakember és irodalmár figyelmét irányította a *Csongor és Tünde* felé. A „titok” megfejtésére tett kísérletek közül néhány már színpadra is került, s a veszprémi előadás jelentős sikert aratott.

A *Csongor és Tünde* „titka” már Kölcseyt foglalkoztatta, aki elsőnek ismerte föl, hogy remekművet olvasott. Más kortársak nem nagyon tudtak mit kezdeni Vörösmarty művével, még legközelebbi barátai sem értették szándékát. A meg nem értésen sem Gyulai nevezetes *Vörösmarty életrajza*, sem Paulay Ede 1879-es bemutatója a Nemzeti Színházban, nem tudott változtatni. A századforduló modern költői fedezték föl először, hogy – Babitsot idézve: – „Vörösmartyt nem ismerik – jóformán senki sem ismeri, még az írók sem.” Ezzel egy időben állapította meg Lukács György, hogy a *Csongor és Tünde* a magyar drámairodalom legnagyobb teljesítménye, de részletes elemzéssel, akárcsak Kölcsey, ő is adósunk maradt.

Ma már Babits, Szerb Antal, Horváth János, Barta János, Tóth Dezső, Szauder József, Horváth Károly és mások megvilágításában lényegesen másként látjuk Vörösmarty egész költészetét; de még mindig élnek – különösen a *Csongor és Tünde* – vel kapcsolatban élnek – annak az idealizáló és egyszerűsítő beállításnak a következményei, ahogy a kiegyezés kora a nagy költő személyiségét és életművét fölfogta és népszerűsítette. Ennek következményeit a *Csongor és Tünde* színpadi élete is erősen magán viseli. Tegyük gyorsan hozzá: a színházak feladatát különösen nehézre teszi, hogy a dráma szembeötlő hiányossága Vörösmarty színpadi ismereteinek hiánya, a gyakorlati dramaturgiában való járatlansága.

Nem is térhetünk ki a kérdés elől, miért éppen drámai formában írta meg a költő adott mondanivalóját? Toldy 1828. szeptember 20-án Bajzához írt leveléből tudjuk, hogy Vörösmarty Tündér Ilona történetének földolgozásával eredetileg eposz sorozatát akarta folytatni. A drámai megformálás lehetősége nyilván akkor merült föl, amikor rádöbbsent, hogy a lírai mondanivalóban feszülő – az ellentmondások bonyolult rendszerét faggató – kérdései drámai erőteret kívánnak. Rá kell azonban mutatnunk egy másik tényező három bokrára is: a dráma volt a romantika legtöbbre becsült műfaja; a hazai közvélemény eredeti magyar színművektől várta a „játékszíni mozgalom” – s ezzel a nemzeti kultúra – föllendítéséért vívott harc sikerét; végül pedig ez a műfaj kecsgetetett leginkább megélhetési lehetőséget biztosító haszonnal is.

A mondanivaló lírai jellegéből fakad Csongor jellemének és szerepének első sajátossága: a drámairodalom valamennyi jelentős hőse többé-kevésbé meghatározott célt akar elérni (szerelmet, hatalmat, dicsőséget, sikert, de mindenképpen *eredményt*), az ő vágyai viszont a dráma kezdetén meghatározatlanok. Mindvégig elsősorban *belső* – tudati – küzdelmet vív vágyaival, kétségeivel és tapasztalataival; olyan küzdelmet, amit végül nem ő, hanem egy külső tényező – Tünde szerelme – által *megteremtett* lehetőség dönt el. Nagyszerű művészi megoldás, hogy mire Csongor idáig eljut, a drámai választások „hármasságának” sorozatával kellett szembe néznie. Ne feledjük ezt, de előbb nézzünk szembe azzal, hogy Csongorral először egy *eredmény*-

telenül végződött vándorút végén találkozunk, amikor ugyanoda jutott vissza, ahonnan elindult: szülei kertjébe. (A kert egyébként a dráma szimbólumrendszerében a ház, azaz az otthon, a „haza” része; állapota – virágzó vagy elvadult volta – a „gazda” munkájának, törődésének függvénye; és ezen keresztül *más*, mint a vándorlások színtere, a külső *világ*.)

Csongor így szólal meg első monológjában: „Minden országot bejártam, / Minden messze tartományt, / S a ki álmaimban él, / A dicsőt, az égi szépet / Semmi földön nem találtam”. Itt még nem tudjuk, hogy első vándorútjának kudarca a *konkrét* cél hiányában rejlik, sőt az sem egészen egyértelmű, hogy a „dicső”, az „égi szép” megtalálásának álma szerelmi vágyát fejezi ki. Figyelmesen olvasva a következőket – a költő életrajzának, alapvető emberi és művészi gondjainak ismeretében – föl kell fedoznünk ebben az első monológban lírai vallomását a költészet születéséről. Csongor úgy érzi magát, „mint elkapott levél, / Kit süvöltve hord a szél”. Kiszolgáltatottsága azonban következmény: a lelkében élő nyugtalan és nem konkretizált vágyé, amely kihajtotta a kert védettségéből és az ismeretlen fölfedezésére csábította. A monológ végén már világos, hogy álmainak megfogalmazatlan tárgya több, mint amennyi a legnagyobb szerelmi fogalmába is beleférhetne. A költő szükségesszerűen egyszerűsít, amikor ezt a *mindenre* kiterjedő vágyat a szerelem jelképebe öszezegezi, s a valóság határai között – reálisan – elérhetetlennek látszó tündér királylány személyében „tárgyasítja”, testesíti meg. Előterbe kerül a mesei közeg, s ezen belül a kiindulópont – itt úgy látszik: – a csoda. (Később majd megtudjuk, hogy a csoda egyik eleme, az „életfa” Tünde alkotásának eredménye, maga a kopár domb pedig az életfenntartó folyamat, a nemzés következtében született.)

A csoda, amiről majd kiderül, hogy valóságos emberi tevékenységhez és természeti jelenségekhez hasonlóan jött létre, itt a korlátozott lehetőségű valósággal szemben a korlátlan lehetőségek álomvilága. A valóságban a kopár lényege a teremketlenség, az álom világában a kopár területen „élet, fény és gazdagság” terem. Nagyon fontos ebben a sorrend is, hiszen a dráma legmélyén az élet és halál kérdésével kell a hősöknek szembenézniük. Az élet, fény és gazdagság a kopár, élettelen és sötét szimbolikájának ellentéte. Az alkotás és kifejezési vágytól fűtött Vörösmarty a szerelmet választja a költészet születésének szimbólumául, mert a szerelem ugyanúgy megmagyarázhatatlan csoda, és „titka” ugyanúgy kimondhatatlan, mint a költészeté; s lényege is azonos: az egyéniség tovább adásának, a teremtésnek, az alkotásnak a vágya. „Minek nevezzem őt” – teszi föl a költő a romantika még Petőfi híres szerelmes versében is visszhangzó nagy kérdését. Ez a kor döbönt rá arra – költőileg és filozófiailag egyaránt –, hogy az érzelmi és tudati világ számos jelenségét csak többé-kevésbé találó hasonlatokkal lehet kifejezni (kommunikálni), de az érzékszervekkel fölfogható valóság egyetlen részletével, mozzanatával sem lehet azonosítani. A fiatal Vörösmarty legnagyobb gondja, hogyan tudja a nyelv segítségével megragadni a megfoghatatlant, leírhatatlant, a közvetlen formában érzékelhetetlent. Hogyan lehet elvont gondolatokból és érzelmekből konkrét költői képeket teremteni úgy, hogy ezek a képek önmagukban megkapóak, lenyűgözőek, hiteles erejűek legyenek, de többet is jelentenek, a valóság mélyebb összefüggéseit is ki tudják fejezni: behatoljanak a nemzeti, társadalmi és emberi lét rejtelseibe. Ekkor művészileg túl van már azon az illúzión, hogy időben és térben az *itt és most*tól elszakadva, a távoli „előidőkbe” és az ugyancsak távoli „őshazába” helyezve a cselekményt, szabadon fogalmazhatja meg mondanivalóját. A *Zalán futásával* kezdődő eposz-sorozatra, főleg a *Tündérvölgyre*, A *délszigetre* gondolva, hangsúlyoznunk kell, hogy nem csak és nem elsősorban a cenzúra vagy szemérem (Etelka) korlátozta szabadságra gondolunk, hanem egy mélyebb konfliktusra, amely a romantikus kor *minden* felfedezésére, *minden* költői kifejezésére ösztönző általános, konkretizálhatatlan és sok mozzanatában a valóságtól való elszakadásra csábító vágya és Vörösmarty személyes társadalmi-politikai elkötelezettsége között feszül. Nem véletlen, hogy éppen a *Csongor és Tünde*ben fogalmazza meg ars poeticaszerű vallomását:

Földben állasz mély gyököddel,
Égbe nyúlsz magas fejeddel,
S rajtad csillagok teremnek...

E sorok ugyan közvetlenül a csodálatos aranyalma-fára vonatkoznak, de semmi kétségünk sem lehet, hogy átvitt értelemben a költészetről és magáról a költőről szólnak.

Az sem véletlen, hogy idézet éppen három sor, hanem a dráma alapvető tagolásának felel meg. A hármas út kérdése alapvetően izgatta Vörösmartyt, a *Csongor és Tünde* első fogalmazványán többször megpróbálta lerajzolni. Máshol is megfigyelhetjük, mennyit foglalkoztatta az a kérdés, hogy az élet nem minden jelensége állítható alá- és fölérendeltségi viszonyba, noha már pusztán azzal, hogy két szót egymás után mondunk ki, tartalmuk között fontossági sorrendet állítunk föl. Egyik léfás hangvételű levelében úgy segít ezen, hogy egyformán szeretett két barátja nevét nem egymás után, hanem kör alakban írja le. E játék példájára alkotta meg a hármas út képét, vagyis egy olyan elágazását, ahol minden választható út középsőnek látszik, tehát nem tudni, melyik vezet célba, ha – Horatius tanítása alapján – a középső a „biztos út”. A drámai választás ősi jelképét fejezte ki ezzel. Míg azonban Oedipus a hármas útnál végzetesen rosszul választ azáltal, hogy nem ismeri föl s megöli tulajdon apját; Csongor csak mérlegeli a választási lehetőségeket, s a cselekményt nem döntései, hanem részben mulasztásai (nem használja ki, nem találja, majd átalussza szerelmi beteljesülés lehetőségeit), részben pedig újabb fölfedezésekre ösztönző vágyai viszik előre. Ha Oedipus csak szemlélője föl nem ismert apja meggyilkolásának, az adott drámai konfliktus nem alakul ki. Ez a szemlélő magatartás azonban ott lehetetlen, mivel Sophoklés elképzelése szerint mindkét hős ugyanazon a térbeli síkon mozog, s összeütközésük kikerülhetetlen. Vörösmarty viszont egy másik képzeletbeli síkon juttatja el Csongort a hármas út „csúcspontjára”, az elágazáshoz, csak így lehetséges ugyanis, hogy mindhárom út ismeretlenként tárul föl előtte. (Jellemzően Vörösmarty fogalmi – és nem térbeli – képzeletére, egyszerűen mellőzte azt a kérdést, hogyan jut Csongor az elágazáshoz és hogyan megy tovább.) A hármas tagolásnak megfelelően egyik síkon helyezkedik el az a térbelileg megjelenített hármas út, ahol Csongor a Vándorokkal találkozik; a másikon vándorol ő maga; a harmadikon pedig a jelképes hármas utak sorozatát ismerhetjük föl, ahol az élet és létezés különböző kérdései kínálják föl Csongornak a megismerés és választás lehetőségét. A cselekménynek ez a különböző síkokon játszása tereli intellektuális útra a drámát, s egyúttal ez teszi rendkívül nehézé színpadi megjelenítését.

Az idézett ars poetica „hármas útja” egyszerűbb, drámaibb. Kiinduló pontja: „Földben állasz mély gyököddel”, vagyis az elkötelezettség a hazához és a valósághoz. A következő sorban a romantikus szárnyalás vágyát, a magasra törést fogalmazza meg, majd a termésre, az alkotásra helyezi a hangsúlyt. A konfliktus itt „hármas”, azaz kétszeresen összetett: az alkotó képzelet szárnyalásának és a mondanivaló valósághoz kötöttségének; illetve a valóság sokszorosan összetett ellentmondás-rendszerének és a fogalmi gondolkodás absztraháló, majd a nyelvi kifejezés tovább egyszerűsítő tendenciájának összeegyeztethetlenségéről van szó. A *Csongor és Tünde* írójának alapvető gondja, hogy hiába keresett eposzaihoz (és szóban forgó művéhez) időtlen és lényegében képzelet szülte színtereket, a valóság tárgyi és emberi viszonylataitól nem tudta magát függetleníteni. Az emberi sors és létezés őt izgató kérdéseihez mindenképpen konkrét környezetet, leírásokat, megjelenítéseket kellett választania. Ez a konkrétság pedig meghatározott logikai rendet követel meg, s ebbe sem a képzelet, sem nyelvi fantázia csapongásai nem férnek bele. Márpedig a beszéd és gondolkodás absztraháló-egyszerűsítő tendenciáját így nem lehet megoldani. Olyan műformát keresett tehát, amelyben az asszociációk szabadon áramló sodrában az ellentmondások jelzése lehetővé válik, a képzelet szabadon szárnyalhat, a fa magasba nyúlhat és csillag-termést hozhat. Csodálatos művészi lelemény, ahogy ezt a *Csongor és Tünde*-ben megvalósítja, s ezzel összhangban ad hangsúlyt alaptételének: „Földben állasz mély gyököddel...”

Csongor a korlátlan szabadság állapotában járja a világot, szüleihez, otthonához fűződő viszonya jelek szerint elvesztette jelentőségét; semmiféle emberi kapcsolat nem köti, sem személyes, sem társadalmi, sem nemzeti; s mozgási szabadsága nem függ meghatározott céloktól, eszméktől, eszményektől, sőt gondolkodását befolyásoló tapasztalatoktól sem. „Ifjú hős”, aki mindent, a teljességet akarja, – az „égi szép” ennek csak csúcspontja. A különböző hármasutak tanulságai láttán döbben rá vándorlásai céltalanságára, álmai elérhetetlenségére, a tér és idő korlátainak leküzdhetetlenségére.

Első monológjának legfontosabb tényezője, mennyire éhezi a csodát és a szépet. A kettő közé egyenlőségjelet is tesz, s a „virágzó tündérfa” alatt a harmónia tökéletesnek látszik. Legalább Csongor számára, aki az álmok világából érkezett, s nem veszi észre, hogy a tökély feltétele a rossz (itt: Mirigy) megköthetősége. Kivételes drámai pillanat ez: itt a végzetes hármas út, amit fentebb elhallgattunk, mert következménye csak áttételesen érvényesül a mondanivaló kibontásában. Csongor itt sem követ el tragikus bűnt, jellemének és meggyőződésének megfelelően vét súlyos hibát. Álmodozó idealista, és ezt használja ki a megköthetett rossz. Az öreg, tapasztalt Mirigy mély emberismerettel tudja, milyen álmokat kell Csongorban táplálnia ahhoz, hogy elkövesse következményekkel nem számoló tettét: kiszabadítsa a tehetetlenségre kárhoztatottság állapotából, megszabadítsa láncaitól. Csongor azonban csak kárt okoz, nem végzetes hibát követ el, mert Mirigy hatalma a rossz erők fölött távolról sem korlátlan. A legnagyobb akadályokat nem is ő, hanem az eleve adott helyzet és Csongor bizonytalansága állítja a szerelmi beteljesülés útjába. Csongor tettének következménye a dráma végső kimenetele szempontjából pozitív: fontosabb tanulságokhoz juttatja a hőst, mint akár a Vándorok.

A Vörösmarty-filológia régi kérdése, miért „hálálja” meg Csongor „jó tettét” Mirigy feneketlen gyűlölettel? Mondhatnánk: gonoszságból, az emberben rejlő rossz-akat megtestesítőjeként. Vörösmarty válasza azonban ezúttal is árnyaltabb. Mirigy – „Nénje tán a vén időnek” – öreg. Az öregség pedig mindannak ellentétét jelenti, ami Csongor (és Tünde) lényege. Csongor fiatal, szép, szerelemre, teremtésre alkalmas és egyéniségéből, származásából adódóan egyaránt szabad. Az öreg Mirigy rút, kiszikkadt, kiábrándult, álmodozásra, szerelemre egyaránt képtelen, szolgálja tönkrement testének, az almatlanságnak, éhségnek, szomjúságnak, terméketlenségnek, fájdalomnak; és szolgálja Csongor – egyébként szerepet nem játszó – családjának is. Mi kell még, hogy gyűlölje ifjú urát, akinek mindene megvan, ami neki hiányzik? (Érdekes adalék a dráma társadalmi színekéhez, hogy Mirigy Balga és Ilma szintje fölött helyezkedik el a társadalmi ranglétrán; azaz kiemelkedett az egyszerű paraszti sorsból, már nem a néppel azonos. Kiemelkedésének titka az erkölcstelenség, hiszen nyilvánvaló foglalkozása a kerítés. Ő az a „tisztos özvegy” – és erről a szende Tünde is tud!!! –, akinek faluszéli háza titkos találkahelyül szolgál.)

Mirigy rögtön kétségbe vonja Csongor álmainak harmóniáját, s a rossz, a bűn, a szörnyűségek bugyrait tárja föl előtte. Rádöbbsenti Csongort, hogy a csoda is szépből és rútból összeszőtt, mint minden a világon. Még az sem biztos, hogy az a magasztos szféra, amit a nap és csillagok jelképeznek, egyben erkölcsös is; meglehet, hogy éppen valamelyik csaló tettük bosszújaként született a rossz. S itt Mirigy gonoszságának társadalmi konfliktusra utaló magyarázata: a bosszú, – persze nem személyre, hanem osztályra szólóan! Később ugyanis megtudjuk, hogy a fennkölt gondolkodású ifjú hős *úr* voltából adódó természetességgel követ el súlyos erkölcsi vétségnek számító csalást és lopást, ha önző érdeke úgy kívánja. Amikor Balgával együtt találkoznak az örökségükön veszekedő „ördögfiakkal”, a szolgálja *úrként* ajánlja döntőbírónak Csongort. Duzzogh ugyan eleve föltételezi az úrról, hogy nem igazságot, hanem gaszágot oszt és el akarja lopni örökségüket, az ajánlatot naivul mégis elfogadják. Most hagyjuk figyelmen kívül, hogy az örökösöknek is egy háromágú problémával kell megküzdniük, a három részből álló örökség ugyanis csak egy kéz-

ben hatékony. Csongor képzeletét Balga gyűjtja föl, figyelmezteti, hogy az örökség segítségével elérheti álmai célját, Tündérhont. És Csongor nem habozik: megcsalja, meglopja a jóhiszemű „barna szolgákat”. Célját persze nem tudja megvalósítani, mert az örökösök működésbe hozzák az „ellencsodát”; s az álmodozó porba hull a magasból. Itt azonban arra akarjuk fölhívni a figyelmet, hogy ez az erkölcstelen tette teszi Mirigy (a rossz) szövetségesévé az „ördögfiakat”. Ilyen apró mozzanatokból, szójátéknak látszó utalásokból, játéknak látszó ötletekből áll össze Vörösmarty társadalomkritikai képe, s azoknak a tanulságoknak a rendszere, amelyekkel Csongor útja során találkozunk.

Külön lélektani tanulmányt érdemelne annak érzékeltetése, hogyan tudatosodnak a hallott szavak, észlelt benyomások Csongor tudatában. Mirigy például rögtön az elején figyelmezteti, hogy a tiszta szépség, harmónia nem létezik, a fehér rózsába undorító bogár fészkel be magát, a tejbe légy kerül, a szűz havat aszott bogó rúttítja el és így tovább. Csongor megborzong ugyan, de elhessegeti ennek átgondolását, inkább álmait kívánja tovább hallani. Mirigy az elérhetetlennel, a valóságfölöttivel, az „égi széppel”, az „aranyhajú lány” szerelmével csalsa lépre, s Csongor azt sem veszi észre, hogy a kínált álomkép lényege az, hogy *tündér*, azaz a korabeli szóhasználat szerint eltűnő, múlandó vagy talán meg sem fogható káprázat. Hiába is próbálja Mirigy kijózanítani, kiábrándítani, a valóságban, az életben rejlő szörnyűségekre rádobbanteni, Csongor értetlenül – mert nem akarja még megérteni – hallgatja szavait arról, hogy az élet nem olyan, mint az ő álmai, nem „szép regé”. Ami itt következik, az csak az asszociációkon alapuló földidéző módszer következtében tűnik vízióknak, valójában a mindennapi életben gyakran előforduló – reális – borzalom, s szerepe a drámába az, hogy érzékeltesse azoknak a tanulságoknak egyik fontos rétegét, amelyeknek tudatában Csongor Tünde otthonát, házat, kertjét választja. Mirigy képsoraiiban a házat – a meleg, biztonságos otthont – gyújtogatók semmisítik meg, emberek, akik embertelenül rombolnak, pusztítanak, noha ugyanúgy „esznek, isznak, alku-doznak”, mint bárki más, azaz olyanok, mint mi. A borzongató éjszaka, amelynek titkot tartó langy melegében a legszebb érzés, a szerelem terem, s amely magába fogadja a szerelmeseket; ugyanakkor a gyász jelképe és menedéke a bűn titkainak, a gyilkosnak, tolvajnak. A titok és bűn gondolatsora vezet a legborzalmasabb emberi tettek egyikének elkövetőjéhez, a gyermekgyilkos anyához. A költői képeket valóságos szómágia idézi föl, hangulatuk egyre borzalmasabbra vált át, s megjelenítésük hatását hangok idézése fokozza. Sárkányok sóhajtanak, bagoly huhog, majd e titokzatos, rossz sejtelmű hangokat a bölömbika borzongató bömbölése követi. Eddig a sorig a képek és hangok hangulatának mélyebb logikáját elfedi a szavakkal fölkellett költői varázs, értelmünk csak itt döbben rá, hogy az emberi létezés legvisszataszítóbb rétegébe jutottunk. Első olvasásra ebben a hangulati előkészítésben még elcsúszhat a „S bömböl a bölömbika” sor értelme, amire aztán a következők döbbenetes ironiája figyelmeztet: „S a szűzek legjobbika / Most fiát megy eltemetni.” Az élet legszörnyűbb csapásai közé tartozik gyermekünk végső elvesztése. De akinek fia van, az – sem fiziológiailag, sem erkölcsileg – nem szűz, még kevésbé a szűzek legjobbika. A mondat abszurditását teljes egészében a hozzátett befejező megállapítás csapja ki – mint kazein a sajtot – a maga mellbevágó tömörségével. A kissé bőbeszédű, széles alapozású bevezetés után végsőkéig egyszerűsített nyelvi formában kifejezett közlés hívja föl a figyelmet az egész emberi létezés legnagyobb ellentmondására: „Ölni, aztán eltemetni”. Még a lehetséges igekötő is hiányzik a szörnyű bűnt jelölő ige elől. Itt értjük meg, hogy az értelmetlennel látszó „S bömböl a bölömbika” sorra a hangsúlyozó zeneiség kedvéért van szüksége a költőnek. A kötőszó után következő alliteráló zöngés „b” hangok a mély „ö”-ket emelik ki, s ettől az egész sor olyan hangzást kap, mintha a gondolat legmélyebb rétegéből zengene föl – a megelőző és következő sorok keményebben, szikárabban hangzó közegébe. A borzalmak után a közhasznú szűzek szöveg egy tisztább réteg reményét villantja föl, sőt halványan utal a Csongornak ígért szerelemre is. Utána ezt a motívumot a „legjobbika” szó nyílt „e” hangzója még kiemeli, fölfelé lendíti. Az ismétlődő, kétszótagos tisztarím pedig az egész sornak erősebb hangsúlyt biztosít. Csakhogy ez a tisztarím mélyen ironikus, mivel a rímelő

bölömbika és legjobbika szavakból a bika képét hívja elő. Vagyis miközben várokozásunk a szűzre figyel, a rím segítségével a szexualitás kap hangsúlyt, sőt nyomatékosan ez zárja a sort. E művészi fogás értelmét a következő sor adja, amikor kiderül, hogy a szűz és bika képének egymás mellé „vágása” egyáltalán nem a véletlen játéka: a szexualitás és ezen belül a hímség szerepét jelzi a tragédia létrejöttében. Mert itt még úgy látszik, hogy a szintaktikailag zárt mondat az egyik leghumánusabb, csak az emberre jellemző cselekvés, a temetés tényének közlésével zárja a fiát elvesztő anya tragédiáját. Ezt a tragikumot persze semmit sem csökkent, hogy leányanyáról van szó! A mondat végén azonban nem pont, hanem vessző található, s az utána következő közlésben a tragédia önnön ellentétébe csap át: az áldozatról kiderül, hogy gyilkos, sőt saját fiának gyilkosa. A temetés mélyen emberi funkciója is elhalványodik a bűn rejtegetésének erkölcsstelen szándéka mellett. Ugyanaz, aki ölt és elrejtí bünének bizonyítékát, együttal temet is. Az emberi viselkedés két ellentétes oldala jelenik ebben meg, szorosan összefonódva. Végül a hosszú szóismétléses rím főnévi igeneves alakja, azaz nyelvtani személytelensége az egész gondolatort kinyitja, a konkrétumot általános tanulsággal kínálja.

Tudjuk persze, hogy nem csupán a korabeli rémdrámák borzolták föl a nézők idegeit, de az élet és képzelet szörnységei a romantika rangos alkotásaiban – így például Heinrich von Kleist műveiben vagy Shelley *Cenciek* című drámájában – is helyet kaptak. De utalhatunk az irodalomtörténet távolabbi fejezeteire, a népköltészet számos véres epizódjára, vagy Shakespeare drámáira. (Gondoljunk csak a *Macbeth*-re!) Vörösmarty leginkább az utóbbi módszeréhez hasonlóan alkalmazza a borzalmat: a legeszményibb harmóniát a legszörnűbb diszharmónia követi, hogy érzékelteni tudja az emberi élet ellentmondásait. Csongor az „égi szépről” álmodik, és a „földalatti” – vagy a Shakespeare-filológia szóhasználatával élve: ember alatti – rúttal találja szembe magát. Ebben a világban az ember állati ösztönei uralkodnak, az éhség, szomjúság és nemiség. Az állati szintre süllyedt „ördögfiak” fölfalják Mirigy rókává (állattá) változtatott lányát, akit anyja az ember-sors veszélyeitől akart az átváltoztatással megmenteni. De ennek a mozzanatnak a tragikus eleme nem kap hangsúlyt, csak hátráttartja Mirigy tervét, amely Csongor állati ösztöneinek fölkelésére épül. A „bika” szerepét szánja neki a fentebb megidézett „szerelmi” történet első szakaszában: igaz szerelem, értelmes szerelem nélkül kellene elcsábíttatnia egy erkölcsstelen nőtől, Ledéttől. Amint tudjuk, ez a terv nem sikerül, de nem azért, mert Csongor legyőzte állati ösztöneit, hanem pusztán annak a véletlen szeszélyének köszönhetően, amely Balgát vezette a bukott nő karjaiba.

Nem térhetünk ki azelől, hogy rámutassunk a nagyra becsült Horváth János alapvető tévedésére: Csongor és Tünde drámája semmiképpen sem „hó fehér”, tetszelen, fennkölt, légi szerelmi történet. Amint már utaltunk rá, az első színhely terheesség eredményeként született, s a történetet lényegében az indítja el, hogy Tünde fölláttatja Csongor kertjében az életfát. Ezen a fán – Mirigy szerint – úgy duzzadoznak az aranyalmák, mint „szűz emlői bimbók”. A szűz és bika tragikus történetének földidézése folytatja az erotikus utalások hosszú sorát, míg Ilma – már-már trágár célzasként – a tehéncaipást választja saját és a szamárfejét Balga cimeréül. Egyrészt közismert, milyen szerepe van a tehén láthatóan nagy nemiszervének és általában a „tehénységnek” a népképzeletben; továbbá Apuleius óta az is nyilvánvaló, hogy a szamár sem csak a butaságáról nevezetes, hanem legalább ennyire rendkívül nagy himtagjáról és különleges szexuális képességéről. Másrészt az is világos, hogy Ilma és Balga állandó éhsége – amely kapcsolatba hozza őket az ugyancsak örökké éhes, félállat „ördögfiakkal” – nem csak ételre, itatra, de egymás kívánására is vonatkozik. Az előbbieket belátásához persze le kell mondanunk Gyulai idealizált Vörösmarty-képéről, s azt a Vörösmartyt kell megismernünk, akinek épp a *Csongor és Tünde* keletkezésének időszakában a legfontosabb tevékenységét közeli barátai, Kisfaludy Károly és Stettner (Zádor) György egyaránt így jelölik meg: „káromkodik”.

Balgának és Ilmának is szerepe van abban, hogy Csongor (és Tünde) megismerje az ember állati ösztöneit. De a „sovány föld szabója” és felesége arra is rádöbbsenhetik az ifjú hóst, hogy állandó éhségük és szomjúságuk forrása a szegénység.

Itt – sajnos – csak feltételes módot használhatunk, mert Balga ugyan elég szemléletesen elmagyarázza nyomorú sorsát urának, de Csongor bizony ennek ellenére csak úgy viselkedik, ahogy a korban szokás volt: ha minden másban bizonytalan is, parancsolni határozottan tud, a fizetéssel könnyedén adós marad, de annál szigorúbban büntet; használja Balga segítségét, de a pácban habozás nélkül benne hagyja. Balga szerepe a szolgálé és a mindennapi gondokba ragadt emberé. Nem akarja, de nem is tudja követni Csongor merész szárnyalását, és semmi kétségünk nem lehet, hogy emberi mértékkel az utóbbit kell nagyobbra értékelnünk, mert ez a történelem hajtóereje. A dráma logikájában azonban van Balgának egy harmadik szerepe is: akár csak Ilma Tündének, ő Csongornak bizonyítja be, hogy természetes jókedvvel el lehet viselni az élet legszörnyűbb gondjait is, ki lehet igazodni a mindennapok zűrzavarában pusztán természetes ötletességgel. Mélységes ironia van abban, hogy ő, akitől a pesszimizmus a legtávolabb áll, első találkozásukkor öngyilkossági tervéről beszél Csongornak. Az ironiát az hívja elő, hogy neki valóban lenne ilyen kétségbeesett tette oka, ellentétben urával, aki tapasztalatok helyett filozofálással kergeti magát a kétségbeesés szélére. Nem szabad azonban azt hinni, hogy Balga gyakorlatias magatartása eszményivé magasztosul, végül is ő, aki a tapasztalatok embere, s akinek képzelete csak állati ösztöneit – éhségét, szomjúságát, nemiségét – szolgálja, nevetségesebb módon válik káprázatok áldozatává uránál. Balga nem is tudja megnyerni saját életfölfogásának Csongort, de nagy szerepe van kijózanításában. Átvitt értelemben sem tudja megnyerni urát osztályhelyzetének megértésére. Csongor viselkedésében egy átmeneti kor helyét kereső osztályának bizonytalansága nyilvánul meg. Ebben a bizonytalanságban azonban van már egy biztos elem: az ifjú hős, a nemes úr már nem származását tartja a legfontosabbnak. Keresi helyét a világban, s amikor a Fejedelem lenézésével találkozik, nem fejedelmi őseire hivatkozik, hanem határozott *polgári* öntudattal így érvel:

Nem por, ha ember, olyan mint te vagy,
Vagy inkább ember és por mint te vagy.

Csongor már akkor sem mentes kétségektől, amikor – Ilma útmutatása nyomán – föllép a hármassá és ott a három allegorikus figurával találkozik. Kétségei célja konkrétizálásával erősödnek meg. Ez a konkrétság azonban itt még csak jelképes. Az ismeretlen tökély, a teljes harmónia, a *minden* megszerzésének vágyát már meg tudja nevezni, de hogy a „Tündérhon” fogalma *mit* jelent, *hol* található, *hogyan* érhető el, azt nem tudja; de elérhetetlenségét, megfoghatatlanságát, „tündér”, azaz káprázat voltát sem látta még be. Olyan három „Vándorral” találkozik most, akik szemellenzós makacssággal hisznek saját céljaikban, útjuk helyes irányában és önmagukban. Az általuk elérhető sikerben Csongor sem kételkedik, csak éppen kevésnek találja, mert azt már tudja, hogy sem a vagyon, sem a hatalom, sem a tudás nem mindenható, álmai totalitás óhajához képest ezek a célok csak partikulárisak. „Pénn kell-e? izzadj; járj utána s lesz. – / Tőlem csak annak jut, ki dolgozik” – mondja a Kalmár, s Csongor nem kételkedik a polgári munka hasznosságában, de nem fogadja el a *minden* megvásárolhatóságának gondolatát, amit lehetetlennek tart, s ezért mondja: „Más az, mit kérek”. A gögös fejedelem meg sem kísérti: nem akar részes lenni emberek rabságra „fűzésében”; az elnyomáson alapuló hatalom gondolatát a legkövetkezetesebben utasítja el. Annál jobban reménykedik a szellem hatalmában, a tudományban, de a Tudós – híven mechanikus materialista fölfogásához – az Erővel és Ésszel csak az anyagi világot akarja megismerni – az Élet (és halál) teljesége helyett. Föl kell figyelni arra is, hogy az allegorikus figurák elutasított ajánlatának célja mindhárom esetben az individuumhoz kötött, az egyént szolgálja és így csak az egyéni lét határáig terjed.

Amikor Csongor vándorútja végén újból találkozik a három Vándorral, saját kiábrándultságának, megrázó tapasztalatainak fényében látja őket *visszatérni* oda, ahonnan elindultak. Almaikban, reményeikben, hitükben csalódott vándor-társai *ellenkező* irányba mennek most, mint először, allegoriájuk jelentése is ellenkező tanulságokat szolgált meg. Ennek lényege, hogy Csongorénál szűkebb céljuk valóban *elérhető* volt, de a *minden* megszerzéséről való lemondás egyben magában hordja

a bukás lehetőségét. (Csak a *teljesség* birtokában uralkodhatunk minden – ellenünk irányuló – rosszon.) Bukásuk nem lepi meg Csongort, aki ekkor már tudja, hogy a való életben mindennek két oldala van: szép és rút, fölemelő és borzasztó, siker és kudarc. Láta az elérhető célok fényes oldalát, most meg kell ismernie a történet sötét tapasztalatait. Nem is ő, hanem a mélyebb tanulságokat figyelmen kívül hagyó, csak a pillanatnyival törődő Balga kommentálja a kínált tanulságokat. „Búmat nagyítók” – mondja Csongor lemondóan, s nem rázza meg túlságosan, hogy „Koldus a gazdagság, a hatalom / Leszállt fokáról”. Megrendítőbb a Tudós sorsa, mert abban – korábbi reményeiből kiindulva – jobban saját helyzetére ismer: „Tudás határát érni láttatott, / Most túl azon, kétségek tengerében, / Mint veszendő sajka hanyatlik, / S kormányon ész helyett a dőreség, / Csillagokra nem tekintve, céltalan / Áll habok között, melyek elnyelendik, / S a rá agyargó szörnyeken mosolyg.” Az értelem, saját legfontosabb fegyvere vallott itt kudarcot, s ő maga is a kétségek tengerében hanyódik – céltalan; nem csoda, hogy megretten a fölfordult harmónia legmélyén „agyargó” szörnytől, a tébolytól. Így sóhajt:

El innen a magánynak rejtekébe,

El, a hol ember nem hagyott nyomot.

Mélységes pesszimizmusának oka, hogy ekkorra már összes álmai szétfoszlottak. Először – az örödgfiak varázsszereinek eltulajdonítása után – a tér és idő korlátainak legyőzhetőségére vonatkozó álmából bukott alá. Majd megismeri a rossz álmokat. Gonosz varázslat alatt alszik, amikor cselekednie kellene, birtokba venni Tündét, aki ezért teremtette meg újabb találkozásuk lehetőségét. Érzékszálódásai megtanítják arra is, hogy álom és káprázat között különbséget tegyen: először összetéveszti szolgájával Kurrahot (és ennek köszönheti az altató-varázslatot), majd ugyanígy összetéveszti Tündével azt a „valódi” szellemalakot, aki éppen a hármas út vidékén útvesztőbe csalja. Miután nem ismerte föl Balga hús-vér alakját, most Tünde helyett hajszol egy „igazi tündért”, azaz testetlen – eltűnő – szerelmest. Ez a mesék világában is káprázat-jellegű tünemény döbbsenti rá romantikus álmai elérhetetlenségére és kényszeríti, hogy belássa: ő aki a *mindent*, a végtelent vágyott elérni, sehová nem jutott:

A hangya futkos, apró léptei
 Alig mutatnak járást és halad;
 Nagy távolról, gátak ellenére
 Fáradva és mozogva hon terem;
 Földhöz ragadtan mász a vak csiga,
 De a természet válhatatlanul
 Hátára tette biztos hajlakát,
 Mikor kívánja, hon van, s elpihen:
 Elérhetetlen vágy az emberé,
 Elérhetetlen, tündér, csalfa cél!
 S miért az olthatatlan szomj, miért
 Rejtékeny álom, csalfa jóslatok,
 S remény vezérrel eltűrt hosszas út,
 Ha, a hol kezdtem, vége ott legyen,
 Bizonytalanság csalfa közepén?

Íme Csongor vándorútjának legmélyebb pontja, ahonnan az állati lét – sőt azon belül a hangya-lét, csiga-lét – is többet ígérőnek látszik az ember-sorsnál. Látszik csupán, mert ez a történetnek nem végpontja, csak egyik állomása – hármas útja –, s Csongor tovább megy. Innen jut korábban idézett állomásához, ahol az emberektől távoli magány útját választja a „hármasból”, s így jut az elvadult kertbe. Mindez egy ilyen bonyolult utalásrendszerű – mondhatnánk: raffinált fölépítésű – műalkotásban azt jelenti, hogy a fenti gondolatok nem véglegesen elfogadott álláspontot jelentenek. Nem is pont van az idézet végén, hanem kérdőjel!

Ismét emlékeztetnünk kell a dráma következetesen érvényesített hármas tagolására. Ennek megfelelően láttuk az elérhető, de ellentmondásos értékű célok sík-

jának utolsó állomását, a Vándorokkal való találkozását; később pedig látni fogjuk a megtalált harmadik utat, a tézis és antitézis szintézisét. Itt most az álmokkal való leszámolás utolsó eseményénél vagyunk, amikor bebizonyosodott, hogy az álmok és káprázatok hajszolása nem vezet célhoz, a szárnyaló elbukik, a vándor pedig oda jut vissza, ahonnan elindult; ahogy az utolsó sor kérdése megfogalmazza: „a hol kezdetem, vége ott legyen, / Bizonytalanság csalfa közepén?” „Rejtékeny álom és csalfa jóslatok” juttatták ide vissza. Nekik köszönheti, hogy kételkednie kell „olthatatlan szomja” értelmességében, s elérhetetlennek kell minősítenie az ember vágyát, „tündér, csalfa céljait”.

Ekkor már jobban ismerjük a végtelen *minden* elérésének „csalfa és tündér” célját. Tudjuk, hogy bele kell értenünk a szerelmet, Tündét és Tündérhont. Ennél többet Vörösmarty eddig nem konkretizált, itt azonban félreérthetetlenül megjelöli a nagy cél két leglényegesebb összetevőjét. A hangya- és csiga-létet két közös tényező emeli az ember-sors fölé: mindkettő mozog, halad, előre jut és mindkettőnek van háza, otthona – tágabb értelemben: hazája. A reformkor két alap gondolatánál vagyunk: haladás és haza tűzi majd Vörösmarty nemzedéke politikai zászlajára. Csongor azért nem tudja ezt világosabban megfogalmazni, mert a haladás az 1820-as évek végén még nem konkrét program, csak a jelen tűrhetetlen mozdulatlanságából való szabadulás vágya; a haza fogalma pedig összerosódik az otthonéval. A dráma gondolatrendszerében inkább, – sőt majdnem kizárólag – az utóbbin van a hangsúly. Már nem a nemesi patriotizmusról és még nem a nemzeti függetlenségről van itt szó, hanem egy természetes emberi igényről, a – Csongor által is megkóstolt – kiszolgáltatottság előli menedékről.

A történet kezdetén a magányos „ifjú hős” emberekkel kerül kapcsolatba (és fél-állatokkal), ellenségeket és szövetségeseket szerez, megismeri az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, azaz az adott közösségi létformát. Álmaiban csalódva, az elérhetőt keveselve határozza el, hogy kivonul a társadalomból, a magányt választja. Belép az elvadult, gondozatlanul hagyott kertbe, s kiábrándultan, csalódottan a paszszivitás (semmittevés) szabadságában reménykedik utolsó mentsvárként. Mi ekkor már tudjuk a nemtők – Dürrenmatt Babilonban leszállt angyalának lelkendezéséhez hasonló – elragadtatásából, hogy a Csongor mulasztásából „otthontalanná” vált kertben is rengeteg szépség fedezhető föl; ő azonban ezekkel nem törődik. Legszívesebben az előbb idézett játékos lények példáját követné, akik a rút, a borzasztó elől egyszerűen elmenekülnek.

Ekkor fosztják meg az ördögfiak szabadsága utolsó illúziójától: a mozgás lehetőségétől és úri fennsőbbsege tudatától. Megkötözik, mégpedig „szolga kezek”, sőt mi azt is tudjuk, hogy az ördögfiak a szolgák rendjében is legalul helyezkednek el. (Eredetileg cigány gyerekeket képzelt el a költő, s nem világos, hogy vásott gyerekek vagy fél-állati lények lettek végül a drámában.) A most megismert megaláztatottság és kiszolgáltatottság érzete az utolsó „tanulság”, amihez vándorútján hozzájut. Már csak a teljes fizikai megsemmisülés marad hátra, s Csongor számára, ki *mindent* feladott, a halál is megváltás lenne. Ez a helyzet azonban már Tünde beavatkozásának eredménye, s kifejezetten megpróbáltatás jellegű annak érdekében, hogy megértesse a férfivel a következőkben fölkinált választás távlatát – és korlátait.

III.

Sokatmondó, hogy Vörösmarty eredeti elképzelésében – ahogy a kortársak egyöntetűen tudták – Tündér Ilonáról akart írni. Szándékát a Csongor tudatába táplált lírai mondanivaló fontossága némileg módosította, de egészen nem változtatta meg. A dráma cselekvő hőse Tünde. Az ő előre elhatározott kezdeményező cselekedete indítja -s indokolja a történetet. Céltudatosan állítja föl Csongor kertjében az aranyalmát termő „életfát”, s nagyon gyakorlatiasan olyan szolgát fogad magának, aki hozzásegíti választottja jobb megismeréséhez, hiszen környezetébe tartozott, régről

ismeri. A céltalanul bolyongó Csongor lelkében csak akkor támad szerelem, amikor *véletlenül* rábukkan a „csodafára”, s a szabadulni vágyó Mirigy ebbe az irányba tereli szertelenül csapongó képzeletét. Tünde az első találkozástól rögtön szerelmük beteljesülését várja, Csongor azonban tétovázik, nem használja ki az alkalmat. Ekkor még csak a „tündér” földöntúli szépsége és elérhetetlenségének varázsa vonzza, hűsvér alakjával annyira nem törődik, hogy a következő találkozásuk alkalmával meg sem ismeri. A rontás (egy hajfűrtjének elrablása) közvetlenül Tünde ellen irányul, s miközben Csongor álmait kergeti (és a megismerés vándorútját járja) Tünde tesz újabb és újabb erőfeszítéseket, hogy az egymásra találás alkalmát megteremtse. Szembeszáll a rossz erők elválasztó mesterkedéseivel, és legyőzi a gyakorlati élet nehézségeit – nagyrészt Ilma segítségével. Közben Tünde is tapasztalatokat szerez az élet – a földi élet – iskolájában, s mondhatjuk sok tekintetben jobb tanítványnak bizonyul Csongornál. Igaz, jobban rá van utalva, de jobban is bízik Ilma hűségében, mint Csongor Balgáében. Ennek következtében jobban meg is érti, és a megértés segítségével találja meg adott pillanatban a legjobb hangot az „ördögfiakkal” is. Ugyanazok az alsóbb rendű szolgálk, akik Csongor ellen föllázadtak, a rosszal szövetségtek, azonnal készek mellé állni az emberi hang és igazságos fizetség reményében. Így készíti elő Tünde ember-környezetét az otthon teremtes feladatához.

Szauder József a drámai idő kérdéséről elmélkedve helyesen határozza meg Csongor vándorlásainak időtartamát egy kozmikus napban. Ez a kozmikus nap foglalja magában Csongor álmát a végtelen tér és idő legyőzéséről. A tér szabadság korlátozó tényezőjének leküzdésére tulajdonítja el az „ördögfiak” örökségét – hiába. A tér koordinátáján még csak előre sem jut: ő is és a többi vándorok is mindig oda jutnak vissza, ahonnan elindultak. Tünde az egyetlen kivétel: ő célba jut. A múltó idő – míg hisz álmai megvalósíthatóságában – Csongornak kevesebb gondot okoz; kétségbeesésében pedig egyenesen vonzónak tartja a végső elmúlást. Az idő legyőzéséért Tünde száll harcba. Téves elképzelés, hogy Vörösmarty átvette a népképzeletben élő hiedelmet a tündérek *örök* életéről. Az Éj monológja semmi kétséget sem hagy, hogy a *sötét* és *semmi* távlatából a tündér-lét és ember-sors között mindössze annyi a különbség, hogy az egyik rövidebb (órákban mérhető), a másik hosszabb (évszázadokra terjed). A végtelen filozófiai álláspontjáról az utóbbi ugyanúgy az időbeli szabadság korlátozottságát jelenti, mint az emberi élet határai, a születés és halál. Tünde az idő múlandóságával eleve tisztában van. Ide vezethető vissza türelmetlensége, ezért sürgeti célja elérését, ezért akarja minél előbb megvalósítani szerelmének beteljesítését. Mirigy rosszakaratú mesterkedéseinél ijesztőbb *sorsa* –; az, hogy kifogyott az időből, ezért léte – különösen lánya elvesztése után – értelmetlenné, céltalanná, gonosszá vált.

Téves az az elképzelés is, hogy Tünde *förládozza* tündér voltát a földi szerelemért. Ellenkezőleg: a szerelemben találja meg az örök élet ígérését, az idő legyőzésének egyetlen lehetőségét.

Szerelme konkrét, egy meghatározott individuumra irányul. Csongort kívánja társul, neki akar otthont és az elvadult kert művelésével tevékenységi lehetőséget teremteni. Az időben korlátozott individuális létnek – állati ösztönök mélybe húzó erejétől és a szárnyaló képzelet, megismerő nyugtalanság, belátó értelem fölemelő energiájától – az élet és valóság ellentmondásaitól korlátozott közegében akarja őt a választási szabadság titkára rávezetni. Teljes személyiségével és minden energiájával őt akarja szolgálni; végső soron mégis eszköznek tekinti: a megtermékenyüléshez van reá szüksége. Az élet tovább adásához. Tünde ezzel kilép a lét partikuláris értelmezéséből, s Életnek az egyéni túli, az emberi nemben megvalósuló létezését tekinti.

Az Életnek ez az értelmezése ad neki – és nem Csongornak, aki ezt ekkor még nem bírta el – erőt, hogy szembenézzen az Éj pesszimista világmagyarázatával. Az Éj monológjában – fő vonásokban – Vörösmarty összefoglalja mindazt, amit kora a világ keletkezéséről és benne az emberiség sorsáról (történelméről) tudott. Gondolatmenetében fölismerhetjük a felvilágosodás szellemét és Kant filozófiájának hatását. A sötét „összemiből” indul ki, s az ember megjelenésében azt emeli ki, hogy „*lelke fényfolyam*”, amelyben a nagy mindenség tükröződik. A tudattal rendelkező em-

bernek ez a szembeállítás a sötét semmi nihiljével, a dráma alapkérdését, a lét-nem-lét konfliktusát emeli ki. A világ keletkezése a cselekmény legfontosabb kérdésére utal: az *Éj szülte* gyermekül. S ennek a megszületett világnak a mozdulatlan semmivel ellentétben a mozgás, a folyamat a lényege: „Meggyszűnt a régi alvó nyugalom: / A test megindult, tett az új erő, / S tettekkel és mozgással gazdagon / Megnépesült a puszta tér s idő...”

A szüléssel, mozgással, tettekkel benépesült világ alkotásai ugyan mind múltandók: „A szép világ borzongva hamvad el; / És a hol kedve volt, ott vége lesz: / Sötét és semmi lesznek / *En* leszek...” Az egyes szám első személy használata adja a kulcsot Tünde dacos lázadásának megértéséhez: az *Éj* individuális világképével ő az élet kollektív folyamatába vetett hitét állítja szembe. Rettentő a fenyegetés: „Olyan sötétte teszek, mint az árny”, de a halál csak az egyént fenyegeti, a pusztulás az egyedi alkotást. Tünde reményét az *Éj* egy korábbi – és csak az idő végtelenségében fenyegetett – kijelentésére alapozza: „Az ember lön és folytatná fáját / A jámbort, csalfát, gyilkost és dicsőt”. Ezt, az emberfaj folytatásában rá váró szerepet vállalja Tünde – a mondat második felének ellentmondásaival együtt.

Az egyik út céltalan, mert a végtelen elérhetetlen, a szabadság filozófiailag térben és időben, gyakorlatilag az anyagi és társadalmi kötöttségek hálózatában, az élet, a valóság ellentmondásainak bonyolult rendszerében korlátozott, a romantikus álmok tehát megvalósíthatatlanok. A másik út értelmetlen, mert fölkinált sikerei múltandók, alkotásai elpusztulnak s míg visszaér kiindulópontjához – mert ez sem vezet sehová – a fölös küzdelmek, megpróbáltatások föllírik a vállalkozó szellemet. Tünde megjelenése előtt a harmadik választható útnak a romantika divatos életérzése: a magányba menekülés és halál-vágy látszik. A bűvös körből azonban, ahonnan nem lehet előbbre jutni (haladni), ez nem vezet ki. A *minden* és *semmi* szélsőségeinek vonzásában vergődő romantikus hős megoldhatatlan dilemmához jutott. Ugyanahhoz a kudarchoz, ugyanabba a zsákutcába, ahová a *Tündérvölgy* és *A délsziget* költője. Ebben a helyzetben pedig drámai ellentmondásként jelentkezik az önmegismerés és valóság felfedezés Széchenyi hirdetete programja – Csongor esetében: a vándorutak tanulságának lényege: önmagában a testiség és szellemiség, a világban a lehetőség és lehetetlenség, a filozófiában a tér és idő törvényeinek kitapasztalása.

Az utolsó jelenetben színre lépő Tünde sem ugyanaz az „arany hajú tündérlány”, akivel az első jelenetben megismerkedtünk: a maga vándorútján – nem kis mértékben Ilma hatására – ő is megváltozott. Az életfolyamat jelentőségének filozófiai fölismerése után megtanulta a biológiai lét gyakorlatát is. Amikor megkötötteni Csongort, már személyiségének teljes tartalmával készen áll a szerelem befogadására. Az *érett* helyzetben szerelmesének megkönnyíti a fölismerést, hogy a korlátlan szabadságról le kell mondania, s az elérhetetlen *valaki* helyett, konkrétan őt kell választania. A szerelem konkrét céljának fölismerése érleli meg Csongorban a tanulságokat, s ezért – miután Tünde biztosítja *korlátozott* szabadságát – önként és tudatosan választja a fölkinált ember-sorsot – minden ellentmondásával. Vállalja a biológiai fajfenntartást szolgáló „állati ösztönöket”, hogy megvalósíthassa az ember egyetlen – folyamatban tartósan – önmagán túlmutató képességét, megtalálja az „én” számára elérhetetlen végtelent az emberi nem kollektivitásában. Végső soron tehát nem mond le a végtelenbe húzó vágyról, sem a teremtés óhajáról, sem önmaga megvalósításáról, csak éppen leszáll a földre – a gondozásra váró kertbe, Tünde otthonába –, s vállalja az élet, az emberi viszonylatok természetes kötöttségeit. A romantikus költő földben áll mély gyökérzetével, s a Marx előtti filozófia egyik eszmei csúcspontját fogalmazza meg ezzel.

A *Csongor és Tünde* elemzését az teszi különösen nehézé, hogy minden mozzanata, minden utalása csak önmaga ellentétével egységben érvényes: a szép a rúttal, fiatalság az öregséggel, a szárnyaló álom a pusztulást, bünt, szörnyűségeket hordozó valósággal, a fennkölt a fennköltség ironikus paródiájával, a finomkodás a kirobbanó – verbő jókedvvel együtt és így tovább. Ezeknek az ellentétek összekötéséből áll a dráma alapvető struktúrája. Ennek megfelelően követik egymást – Shakespeare drámaépítkezési elveinek megfelelően – a különböző hangulati töltésű elemek. (Ami-

kor az első jelenetsor végén Csongor vágyai a legmagasabbra szárnyalnak, akkor lépnek színre a maguk prózai gondjaival – éhségükkel és veszekedésükkel – az „ördögfiak”, s a fennkölt hangot játékos komédia követi; az Éj pesszimizmusa, Csongor mély keserűségére, az elvadult kert látványára a nemtők vidám játéka, optimista szépség-hite felel stb.) Az ellentétrendszer magva a négy főszereplő egymásba tükröződése, ellentéte és összetartozása; egyfelől a szexualitás síkjain Csongor és Tünde, Balga és Ilma – másfelől a társadalomkritika síkján a két úr és két szolgálviszonylatában.

Tudjuk, a romantikus dráma alapja a szélsőségekben gondolkodás. Vörösmarty zseniális költői szabadsággal rejti képekbe, utalásokba sokrétű mondanivalóját, de az ellentéteket szigorú logikai rendbe fogja össze, mivel végső mondanivalójában éppen a romantikát tagadja: lemondhatja hőstét a szélsőségekről, átvezeti az individuális életszemléletből a kollektivitásba és megtanítja, hogy olyanak ismerje meg az életet és valóságot, amilyen, vagyis ne álmaitól, hanem értelmével fölfogott tapasztalataitól vezettesse magát.

A *Csongor és Tünde* Vörösmarty első igazán nagy, soha fölül nem múlt műve. Legnagyobb gondolati költeményeiben az itt fölvetett gondolatokat fogalmazza újra és gondolja tovább a változó élet, változó helyzet változó kérdéseire igazodva. Örök vesztesége drámairodalmunknak, hogy nem csupán hatástalan maradt a korabeli színművek szerzőire, de visszhangtalansága a költő kedvét is elvette a megkezdett út folytatásától.



Négy szonett

(JÉKELY ZOLTÁNNAK ÉS EVELYN WAUGH-NAK)

*Elbúcsúztál-e, mondd, Aloysiustól,
elbúcsúztál-e végül, mondd, Sebestyén?
Afrikában, azt tudjuk, mit keresél...
De hogy egy ily kismedve-fajta pusztul...?*

*Vannak nekem e-társim, csapatostul;
mégis feledhetetlennek nevezném,
ahogy megismertem, egy villa kertjén,
az Otthagyottat: persze, könyvlapokról.*

*De Alacsonyom, akit biztosít, hogy
még egy játékká-bűvölt medve-formát
sem hagyat holtom által a világra,*

*eljátszott Vele, fenyő alatt s itt-ott...
Ott mindenki összedörgölte orrát;
Sebestyén gondolt Aloysiusára.*

AHOL SZERZŐ TIZENNÉGY SORON ÁT „AZONOSULNI”
KÉNYTELEN EGY TÉMÁJÁVAL; S MÁRIS ALIG ÉR FEL VALAMIT

*Most megpróbálok alacsonyról írni.
Nem „Alacsony”-ról! Hanem épp azért, mert
rőla írni merészeltem, a gépem
jól „felpolcolják” barátaim: Így ni,*

*(ezzel a rimmal „rajtolok”), kibírni!
biztatnak még; „Alacsony is ekképpen...”
(Hogy mindent így csinál! mert nem növésben
— nemcsak úgy! — alacsony, de: kényszeríti*

*minden, hogy felkapaszkodnia kelljen...)
(S hogy nem csupán „mit sem tehet ez ellen”,
de... szóval hogy ezért ő: „Alacsony”.*

*Ezért ő:ő.) S ha már „éltem” nevével,
tudjam is, kiével... Hisz ő se szégyell
engem! (S most gépem „lepolcolhatom”).*

AHOL SZERZŐ HAGYJA, HOGY „EGY RÉGI TRÜKKEL”
RÁSZEDJÉK; AZ AJÁNLATTEVŐ HANGJÁNAK SOSEM TUD ELLENÁLLNI

„Most tedd a legjobb helyzetbe a géped”,
kér kis barátom. (S ilyet még sosem kért!)
Meg is teszem. (S gyorsan! mert beirat még
... szóval, ahol a medvéfélések

„iskolázódnak”...) (Van ily tanintézet!)
„Most választhatsz”, így szól, „két – kettő vagy két –
lehetőség közt. Bár, sajnos, mindenképp
te döntesz.” Ezt hogy érti, („Ezt hogy érted?”)

kérdem. És ekkor régi panasz
hangzik el: hogy mindig én mondom azt,
ami elhangzik... („Tőled van, medvéstől,

minden... Ami nem is minden!”) Hogy ezt ő
mondja! aki épp két lehetőségéről...
„Az mindig van! Választhatsz: két vagy kettő.”

(35)

Kis Barátom, épp most loptam neked
egy... nos, egy könyvből egy szép „Ne menj még”-et,
ezt mondja valaki a... vendégének;
s minek magyarázzam el a helyet.

De ha egy rossz a másik rossz helyett...:
— s mert a „titokkal” végül még megsértlek —:
erre te máris azt mondod, hogy: „Értlek”;
s én: „Jó lenne valami egyebet

tenni, nem mindig kettőspontokat.”
Szóval, eddig úgy nem mondtunk sokat,
ahogy... nos, ott, az olyan helyeken

némulnak el az elváló barátok
— de most ne sírj, az árt a koaláknak! —...
Majd akkor „Ne menj még”: ezt mondd nekem.

ARCKÉPVÁZLAT SÖTÉR ISTVÁNROL

A halála előtti hetekben B. Nagy László megint a régi lendülettel dolgozott, meddő hónapok után ismét kedvét találta az irodalomtörténeti munkában, s nagy energiával fogott hozzá, hogy néhány adósságát törlessze. Könyvet szándékozott írni egyik mesteréről, Németh Lászlóról, a Kortársaink sorozat alkalmas formát kínált neki: a kismonográfia műtája objektív mérlegelésre, a pálya végigkövetésére készítette, de nem tagadta meg tőle azt a szubjektivitást sem, amelyet – éppen itt olvasható tanulmányában is – a magyar esszé egyik sajátosságának tartott. Elővette régi jegyzeteit, átírta és kibővítette a pályakezdést bemutató fejezeteket, s el is készült mintegy hetven oldallal, a teljes kézirat egynegyedével. Újult erővel vett rész A magyar irodalom története a felszabadulás után című kézikönyv munkálataiban is, 1973 februárjában Szigligetre vonult el, hogy megírja a Sötér Istvánról szóló portrét. Az arcképvázlatot márciusban azonnal adta át kollégáinak, hogy még tovább akar dolgozni rajta, a szöveget nem tartja véglegesnek és hosszan sorolta, mi mindent kellene még jobban megírnia. B. Nagy László nagyon igényes volt önmagával szemben, nem sajnálta a fáradságot, némelyik tanulmányát kétszer foglalmazta, az első változatot csupán piszkozatnak, nyersanyagnak tekintette, amiből majd a második, a végleges kézirat megszületik. A Sötér Istvánról készített portrévázlattal is elégedetlenkedett, különösen a szépirót tárgyaló oldalakat érezte hiányosnak, elnagyoltnak; ígérte, hogy nemsokára hozzá a gondolatait hívebben tükröző dolgozatot. Erre nem került, nem kerülhetett sor; több nagyobb lélegzetű tanulmányra nem futotta erejéből. Egy-két hiánya ellenére, ez a befejezetlen írás is jellemzően tárja elénk B. Nagy elemző módszerét és az életmű összefüggéseire rátapintó érzékenységet. Közreadásával nemcsak szerzőjének emlékét idézzük, mostani közlését időszerűvé teszi az is, hogy Sötér Istvánnak nemrég új regénye jelent meg, s az érdeklődő olvasó Az elveszett bárány világának fölfejtéséhez kaphat megvilágító szempontokat az író felszabadulás utáni pályaszakaszának sokoldalú értelmezéséből.

A szövegen semmit nem változtattunk, mindössze egy-két gépelési hibát kellett javítanunk.

BÉLÁDI MIKLÓS

*

Sötér István pályáját – kivált a felszabadulás utáni működését – nehéz, ha ugyan nem lehetetlen máshonnan szemlélnünk, mint arról a kilátópontról, ahová a hatvanas évtizedben eljutott. Művekben jelölve: a *Bűnbeesés* című regény új változata (1961), a *Nemzet és haladás* korszakmonográfiája (1963), valamint az *Eötvös-monográfia* ugyancsak átdolgozott második kiadása (1967) felől. Ide kapcsolódnak még az *Édenkert* (1960) válogatott elbeszélései, melyekből azonban csak a címadó

írás az évtized termése; *Az ember és műve* (1971) szintén a hatvanas években íródott irodalomelméleti és irodalomtörténeti tanulmányai, valamint esszéirői és kritikus munkásságának az egész életműből válogatott gyűjteménye, a *Tisztuló tükrök* (1963). Aligha véletlen, hogy az első három műből kettő átdolgozás; éspedig olyannyira a lényegét érintő, hogy bizvást tekinthetjük őket ugyanazon téma új megközelítésének. De a *Nemzet és haladás* egész koncepcióját s egyes részeit összevetve a tárgykörbe vágó korábbi írásokkal, az új megközelítés itt is megnyilvánul. Ha a *Tisztuló tükrök* a kritikust és esszéistát, a két monográfia pedig az irodalomtörténetst reprezentálja, úgy *Az ember és műve* az irodalomelmélet általános problémái iránt való növekvő érdeklődésre, s az irodalomtörténeti kutatás térben-időben valók kitágítására vall.

E művekből egyszersem mind sajátos — a műnemi határokon átütő — kölcsönviszonylat rajzolódik ki. A szépirónak bizonyára az *Eötvös-monográfia* első változata (1952), illetve a témával összefüggő problémák továbbgondolása adhatta a fő indítást, szemléleti pontot, hogy a *Bűnbeesés* 1941–45 közt alkotott első verzióját (megjelent: 1948) újraalkossa; míg viszont a *Nemzet és haladás*ban világosan fölismerhető a törekvés az ötvenes évek irodalomtörténeti munkásságának revíziójára. E nagyszabású munka pedig az *Eötvös-monográfia* átdolgozásához vezet. Másrészt *Az ember és műve* irodalomtudományi anyagát — s részben a *Nemzet és haladás* koncepcióját és fölépítését is —, a személyes érdeklődés és érdekeltség erővonalait Sötér első nagy pályafordulatából, a marxizmussal való találkozásának időszakából (1946–49) eredeztethetjük, melynek esszéista termésében látszólagos töredezettségük, egyes elvi megoldatlanságaik mögött is szintetizáló igény munkál s az *esszéista* Sötér legjellemzőbb s tán legjelentősebb produkcióit viszi tovább sokágú s a legváltozatosabb tematikájú irodalomtudományi munkásságába.

Eképpen a hatvanas évek teljesítménye minden mezőnyben nemcsak emeltebb szintet, a szemlélet és metodika megszilárdulását, szisztematikusabb alapozását jelenti, de ugyanilyen nyomatékkal *visszatekintés* is: a pálya folytonosságának, már az induláskor leütött s vissza-visszatérő motivumainak szintetikus kifejlését és e szintézis új területekre történő továbbvitelét. Mert bármiképp alakult is Sötér irodalomszemlélete, vizsgálati módszere és terminológiája a közbülső évtizedben, s bármilyen arányeltolódások következtek is be a szépiró, az esszéista és az irodalomtudós műnemi érdeklődésében: indulásának élményvilágától, témáitól elszakadni nem tudott és nyilván nem is akart. Érdeklődésének szálait továbbszöni s nem elvágni kívánta. A marxizmus vállalása az ő szemében nem szakítást, hanem a korábbi idők őt leginkább foglalkoztató problémakörének és hozamának más minőségbe való átlendítését jelentette. Nem véletlenül hangsúlyozza több helyütt is a „megszüntette megörzés” elvét, a marxizmus szintetizáló igényét a művelődés korábbi fázisaival s örökségével kapcsolatban.

Ez az újragondolással párosult ragaszkodás szinte egyedülálló az ő nemzedékében s talán abban rejlik legfőbb magyarázata, hogy egyéniségének kiforrása, beérése csaknem egybeesett a marxizmussal való, élményszerű találkozásával. A hatvanas évek kilátópontjáról életművének nemcsak belső indokoltsága s koronként látnis következetessége világosul meg, de művészi és irodalomtudományi jelentősége is. Indulása alapján Sötért az „esszéisták nemzedékének” második hullámához kapcsoljuk. A mából nézve viszont szembeszökő tény, hogy az esszéista iskolából szinte egyedül ő vitte át az esszét — a kísérletet — módszeres irodalomelméleti kutatásokba és irodalomtörténeti összefoglalásokba. Ebben ismét a marxista szemlélet esszenciális jelentőségét véljük fölismerni. Ám ez önmagában még nem magyarázza az esszé műnemi határain való átlépést, hiszen az esszét — mely a magyar irodalomban sajátos, más nyelvektől elütő jelentésű: a tárgy szubjektív-szépirői megközelítését értjük rajta — marxista szemlélettel is lehet írni, amint a marxizmus közvetve vagy

közvetlenül csaknem minden esszéistánkra hatott, még azokra is, akik vitáztak a marxizmussal. Másrészt a módszeres, tudományos megközelítésre nem-marxista szemlélet alapján is sok példát sorolhatnánk. Például az induló Sötér egykori vitapartnerét s bizonyos értelemben mesterét, Halász Gábort, akihez alkatiilag oly sok rokonvonás fűzi. Kétségtelen, hogy az „esszéisták” közt Halász Gábor volt a leginkább tudósalkat; mártírhálála akadályozta meg, hogy tudományos érdeklődése betetőződhessék. Öröke a folytatókra maradt. A fasizmust túlélők közül csak Bóka Lászlóban élt a Sötéréhez hasonló igény; de a korai halál az ő ilyen irányú törekvéseit is befejezetlenül hagyta. Amellett Bóka irodalomtörténész munkásságát nem hatotta át oly elementárisan a marxizmus, mint Sötérét: a szó jó értelmében vett rögtönzés életművének elmellőzhetetlen sajátja, mely még a marxista szemlélet mellett is a „játékosság” kitartóbb – ám az irodalomtörténet mezejében inkább látványos, mint termékeny „módszere” – hívének mutatja, mint a játékosság programját a 40-es években oly elszántan hirdető Sötért. Még ennél is demonstratívabb Sötér kapcsolata a Szerb Antal-i életműhöz. Indulásakor éppúgy polémiaiba keveredik az intellektuális révületekből a valósághoz közelítő s e révületek vészterhes következményeit megsejítő idősebb pályatárssal, amint vitába keveredett Halász Gáborral is. E viták lényegét a *Magyar irodalom története* 6. kötete pontosan közvetíti. (93–96 old.) Éppen Sötér lesz aztán a csodálója Szerb Antal „csodaelméletének”. Ez szépirói munkáin – így a *Bűnbeesés* első változatán – csakúgy nyomot hagyott, mint programmatikus esszéiben. Ezzel szemben az 1954-ben írt *A magyar romantika* című tanulmány meglehetősen kemény bírálattal illeti Szerb Antal irodalomtörténeti koncepcióját (*Romantika és realizmus*, 1956; 14–15 old.). Mivel ennek nem a korrekciójára, hanem bővebb kifejtésére került sor a Szerb-féle Magyar irodalomtörténet új kiadásának előszavában (1958; *Tisztuló tükrök* 415. old.), ezt az álláspontot kell mérvadónak tekintenünk, annál is inkább, mert Szerb elbájoló regénnyé nőtt és stilizált irodalomtörténetének koncepcionális és tárgyi hibáival annak idején a marxizmustól távoleső irodalomtörténészek is szembefordultak. A mi szempontunkból természetesen az a fontos, hogy a Sötér-életmű létrejöttében, még inkább az „esszéizmusnak” átfogó irodalomtudományi szintézissé lendítésében a marxizmus alapvető szerepét kimutasuk. Különböző Sötér még *Az ember és műve* szigorúan tudományos igényű tanulmányait is „kísérleteknek” nevezi a könyv előszavában, visszatérve az esszé eredeti jelentéséhez, egyszersmind azt is jelezve, hogy a végérvényesség kétes dicsőségére a szemlélet s a megközelítésmód változásával sem kíván igényt tartani.

Sötér irodalomtudósi áttörésének kulcsát így abban lelhetjük, hogy munkásságát nemcsak szemléleti tényezőként, de metodikailag is szervesült tudásként járta át a marxizmus; jelesül azok a kísérletek, amelyek az esztétikum marxista posztulálására, s az irodalomtörténeti kutatás komplex módszertanának kidolgozására irányultak. E napjainkban is tartó folyamatnak Sötér nemcsak a letisztult eredményeit használta föl, de egyik legaktívabb alakítója is. *Az ember és műve* idevágó tanulmányai – a könyv anyagának nagyobbik része – felől nézve csökken a jelentősége a marxista esztétika egyik legnagyobb reprezentánsával, Lukács Györggyel a negyvenes évek végefelé lezajlott vitájának. A 6. kötet e vitára vonatkozó megállapítása, miszerint itt „a Halász Gáborral folytatott vita fő tételei kapnak új értelmet”, módosításra, legalábbis kiegészítésre szorul, mert implicite az irodalompolitikus és kritikus Lukács akkori álláspontjának közvetett igazolását jelenti, hiszen e fejezet szerint maga Sötér volt, aki emlékirásában Halász Gábornak adott igazat. Valójában Sötér később már vitázott Halász Gábor „tabló-elméletével”, a Lukácsal folytatott polémiaiban pedig a helyzet még bonyolultabb. Egyrészt, mivel az akkori idők Sötérjének írásaiiban már ott munkál a marxizmusnak legalább az igénye, másrészt Lukács kritikai

állásfoglalása, kivált a „negyedik nemzedék” lírájával szemben helytelennek bizonyult. Sőtér, aki „in statu nascendi” lehetett tanúja a modern magyar költészet kibontakozásának, ismerősebb volt a tárgyában, mint a hosszú emigrációból nem sokkal korábban hazatért Lukács. E vitának azonban mégsem csak a tárgyismeret fázis-eltolódásai miatt fakadt hosszú évekre szóló következménye. Sőtér marxizmusa ekkor még ugyan csöppet sem következetes, ám Lukács realizmus-konceptiójának akkori merevsége miatt visszabilen az igazság mérlege. A két fél voltaképp egy malomban örül; a lukácsi példa – az életmű és nem a szócsata – segíti Sótért a megtartó értékek továbbviteléért folytatott harcában. Éppen e pillanatban áll a marxista szemléletű szintézis küszöbén: jelesül a *Mikszáth időszemlélete* című tanulmányában (1949; *Tisztuló tükrök*, 23. old.), amint a *Bűnbeesés* szürrealista stílromantikája és bölceleti eklekticizmusa mögött is ott lappang a radikális társadalmi kritika.

Amde az is kétségtelen, hogy a korabeli marxista irodalomszemlélet – pontosabban: a dogmatizmus antimarxista eltorzítása – Sótért is bizonyos kitérőkre kényszerítette. Sok a rabulisztika abban, ahogy mintaképeit, vagy kutatásainak modelljeit a realizmus kategóriája alá vonja. Így lesz nemcsak *A falu jegyzője* Eötvöséből, de Jókaiból is realista író, akinek „realizmusában” különös mód az *Aranyember* jelenti a legtávolabbi pontot, ameddig szerzője elérhetett, s így esik éppen a *Rab Ráby* a realizmus szegélyvidékére, mivel ez már a dualizmus rendszerének föltétel nélkül behódolt Jókai alkotása. (*Jókai útja*, 1954; *Jókai pályatordulata*, 1955. A *Romantika és realizmus* kötetben, 365–549 old.) Nem nehéz itt a műelemzés egyoldalúan ideológikus módszerének hatását kimutatni. A *Rab Ráby* esztétikailag problematikus „nem-realista” voltát a Ráby Mátyás eredeti memoárjával való összevetés volna hivatva bizonyítani. Még csak föl sem merül, hogy Ráby emlékezete is csalhatott, arról nem is szólva, hogy egy műalkotás realizmusa nem a tárgyi hitelen múlik. Igaz, Jókai főhősének egy-egy ellenfelét is idealizálja, de ez írói módszeréből éppúgy következik, mint ellentmondásos álláspontjából a jozefinizmus nemesi ellenzékével kapcsolatban. Jókai-képének későbbi módosulására maga Sőtér is utal a *Nemzet és haladás*-ban, legalábbis egy szintre emeli a két, korábban szembeállított regényt. (Id. mű, 574–575 old.)

Sokkal fontosabb azonban, hogy Sőtér az ötvenes években is makacsul ragaszkodik a hagyományokat továbbvivő és szintetizáló igényéhez, még ha e törekvéseibe olykor a „pánrealizmus” szelleme is beszüremlik. Erre vall, hogy az első adandó alkalommal visszatér egyik ifjúkori ideáljához, Krúdyhoz. (1954: *Romantika és realizmus*, 573 l.) Jellemző a Krúdy-kép módosulása: a 49-ben írt, már idézett Mikszáth-tanulmányban Krúdyról az áll, hogy „az elmaradottságnak is megvan a maga kifinomultsága; gondoljunk Krúdyra, akiben Mikszáth finomságai tovább érnek. S hogy mennyire csak *ugyanannak* az anyagnak továbbéréséről van szó, azt megérthetjük, ha Krúdy legkésőbbi, tehát Mikszáthtól külsőségeiben a *leginkább eltávolodott* korszakának valamelyik novelláját összehasonlítjuk Mikszáth *legjellegzetesebb* írásainak valamelyikével. Mintha egyazon zenei motívum végsőig hajszolt változatait hallanánk... Krúdy a variáns, a kádencia mesterének bizonyul...” (*Tisztuló tükrök*, 25. old.) Kiemelések a szerzőtől, a kontextus a „csak” és a „végsőig hajszolt” szavak kiemelését indukálja. Ha visszafelé tekintünk: a *Játék és valóság* (1946) irodalomszemléletében és „expressis verbis” egyaránt Krúdy iránti föltétlen hódolatot találjuk, míg a Mikszáth időszemléletében nemcsak eltávolodást, de a szürrealizmus és az irracionális bölceletek kalandjából kilábaló Sőtér önmagával folytatott vitáját is; az 54-es Krúdy-portré s a későbbi ráutalások e prózai költészet föltétlen megbecsülésére vallanak, függetlenül attól, hogy Krúdy a realizmus osztályába sorolható-e vagy sem.

E változásokban nem a szemlélet és frazeológia alakulását akarjuk elsősorban

demonstrálni, hanem a *szintézis igényét*. Az irodalomtörténész Sötér rendkívül kiterjedt munkásságában a példák száma tetszés szerint lenne gyarapítható. Témaváltásai, logikája azonban a felszabadulást követő pályafordulat s rejtettebb módon a pályakezdés problémakörének kivételesen szívós továbbélését bizonyítják. Sötér maga is hangsúlyozza, hogy munkássága voltaképp *keresés*: a korszerű marxista irodalom-eszményé. Nem véletlen, hogy erre a legnyomatékosabban éppen a nagy szintéziseit követően, *Az ember és műve* bevezetőjében utal, alapkövetelményként hangsúlyozva az újragondolást. (Id. mű, 8. old.) Pedig e könyv „kísérletei” már csillagászati távolságban vannak az esszéista iskola szépírói-szubjektív gondolatfutamaitól. Erre éppúgy példa lehet *A másik természet* című irodalomelméleti írás, mely ismét komplex szintézisbe kapcsolja a marxista irodalomtudomány eltérő iskoláit –, mint *A teremtés vesztese* Katona József-portréja, mely ismét „visszakapcsolás” a *Nemzet és haladás* problémaköréhez, illetve e könyv kérdésfölvetéseinek és Sötér irodalomtörténeti munkásságának kiterjesztése a felvilágosodás, reformkor és romantika eleddig még homályban maradt nyomvonalai felé. A Világos utáni magyar irodalmi gondolkodás, amint az a korszakmonográfiából kirajzolódik, nemcsak forrásait, de fényét is részben innen nyeri; szemléleti pontja a felvilágosodás és Petőfi plebejus-republikánus forradalmisága, mely viszont Katona, Kisfaludy Károly és Csokonai művében lel elődökre. Utóbbiról a *Nemzet és haladás* nyomatékka idézi Arany levelét: „olyan vadzseni, aki nem tartozott éppen a *tudatlanok közé*.” Ez önmagában is cáfolja Gyulai Pál megállapítását a költő „ösztönös” népiességét illetően.

Az előzőekben már említés történt a terminológiai változásokról. Ezek ugyan alárendelt jelentőségűeknek látszanak, mégis jó mutatói Sötér irodalomszemlélete alakulásának. A *Játék és valóság* sokat idézett, napjainkban is elgondolkoztató passzusa: „a valóság nem mindig és nem föltétlenül jelenvaló; ami körülöttem történik, ami körülvesz, még ridegségében, kegyetlen tárgyiasságában sem mindig a ‚valóság’, hanem annak talán valami csökevény, lappangó, halódó vagy átmeneti állapota.” E tanulmány a szürrealizmus és realizmus határmezsgyéjén mutatja Sötért; a kötet maga viszont arra vall, hogy szerzője magyar viszonylatban „inadekvátnak”, sőt lehetetlennek tartotta – a múltat illetően mindenesetre – a realista próza kibontakozását, sőt a már idézett Mikszáth-tanulmányban nyíltan ki is jelenti: „Magyarországon igen soká a regényírói tehetetlenség olyan példáit láthatjuk, mintha valami űrben élne az alkotó – mintha körülötte a világ megragadhatatlan, szétbonthatatlan tömbbé változnék, valahányszor az ábrázolás feladatára vállalkozik... hasztalan keresi a magyar valóságban azokat a jegyeket, melyek megragadására példával szolgálhatnak mintaképei.” (*Tisztuló tükrök*, 25. old.) E gondolatmenet több szempontból érdekes: egyrészt Sötér nyilvánvalóan a maga szépírói alkotómódszerét is védi és igazolja, másrészt szintúgy megvan a mára való átsugárzása. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a *Tisztuló tükrök* 1965-ös keltezésű bevezetése. „Balzac ma már ott válik csüggesztő olvasmánnyá, ahol szociográfiai adattárat nyújtott. Az a hiedelem, hogy a lélek problematikája, a tudatfolyamok képe mellékes a társadalmi mondanivaló mellett: sokat ártott magának a szocialista irodalomnak is.” Később ismét vizsaszatér legjellemzőbb gondolata: „gondolkodásunkban az új szakaszok nem semmisítik meg szükségképp a régieket; emezekben amazok is bennfoglaltatnak.” E megállapítások *Az ember és műve* klasszicizmus-elemzésében válik pozitív irodalomtudományi programmá, míg másrészt a realizmus tágabb értelmezésére hívnak föl nagy nyomatékka. Ami azonban a terminológiát illeti, a negyvenes évek második felén Sötér még a fogalmak megfordítására hajlik: az az igazi realizmus, amelyik szembe fordul a valóság „csökevény-állapotával”, „nem-valóság”-voltával, maibb, de ide illebb szóval: az abszurditásával. A Mikszáth-tanulmányban még Eötvös és Kemény

áll szemben a realizmus úttörőjeként Jókaival és Mikszáthtal, bár a későbbi időkre vonatkozóan a móríci útban is lehetőknek látja a modern realista regény kialakulását. Ez magyarázza Sötér tematikai érdeklődésének kitágulását, áthangolódását az ötvenes években, de nem a terminológiai probléma mögött sejtethető tisztázatlanságot. A romantika és realizmus nyugtalanító átcsapódásai a *Nemzet és haladás* korszakmonográfiájában kezdenek föloldódni. Itt a szerző Jókai és Mikszáth „realizmussal elegy romantikájáról” s Kemény „romantikus ihletéséről” beszél. Ez már gyümölcsözőbb meghatározás, mert nemcsak az említett írók tárgyyszerű vizsgálatát könnyíti meg, de elméleti szempontból is általánosítható: „Tiszta stílusok és módszerek ebben a korban éppoly kevésbé fordulnak elő, mint más korszakokban.” (Id. mű, 720 old.) E tétel igazát – stílustipológiai érvénykörben – *Az ember és műve két irodalomelméleti tanulmánya (Az irodalomtudomány dilemmája, 1970; s a már említett A 'másik' természet. 1967–70)* mellett a Korszakok és irányzatok ciklusa bizonyítja majd be. Sötér a szigorú szabályrendű klasszicizmust is sokféle irányzat és az egyes nemzeti irodalmak közti fáziseltolódás egymásba játszásának látja – igen helyesen –, míg a terminológiai kérdést a realizmus fogalmának kettős természetével – stílustipológiai index s egyszersmind az esztétikai adekváció stílustól független mértéke – véli áthidalni. E megoldás Sötért ugyanabban a sajátos középhelyzetben mutatja, mint a 40–50-es évek fordulóján, ám mondanunk sem kell, hogy emeltebb s meg-alapozottabb szinten. Minden bizonnyal fölfedezés számba megy az „anekdótikus”, illetve „genrerealizmus” meghatározása Jókai és Mikszáth művészetével kapcsolatban, a *Nemzet és haladásban*. Az is kétségtelen, hogy a genre jelentős – habár mindinkább csökkenő – szerepet játszik Petőfi költészetében is, de azzal a lényeges eltéréssel, hogy elvi-esztétikai különbség van az 1846 utáni Petőfi-zsánerek és Jókai vagy Mikszáth ugyancsak eltérő funkciójú anekdótizmusa között. Petőfi *átült* a zsánereken, olyannyira, hogy ez életkép költészetében már valósággal formabontás. Ám a *Nemzet és haladás*, bár mértéke Petőfiből ered, nem látszik általánosítani e nagyon lényeges különbséget. Pedig csak ezzel válhatnék teljessé Sötérnek az az elgondolkodtató telitalálata, hogy „Petőfinek a próza terén végrehajtott reformja csaknem vetekszik a költői nyelvben végrehajtott reformjának a jelentőségével.” (Id. mű, 727 old.) Sötér azt is bebizonyítja, hogy sem Gyulai Pál, sem Jókai stílusa nem jöhetett volna létre Petőfi stílusforradalma nélkül, s ezzel a Petőfi-próza jelentősége még inkább megnövekszik. Petőfihez különben később is visszatér, némileg módosítva korábbi meghatározását. (*Az új Petőfi-kép, 1970*) A költő népiességéről és romantikájáról szólva megállapítja, hogy „magasfokú lírai realizmust valósít meg. A visszatükrözés valódisága (ami a filozófiailag-esztétikailag felfogott realizmus lényege) éppúgy jellemzi népköltészeti, mint romantikus fogantatású költeményeit.” (*Az ember és műve, 217 old.*) Itt már elvállik, amit a *Nemzet és haladásban* a „realizmussal elegy romantika” jegyében összevonni igyekezett. E nagyszabású mű azonban a terminológiai következetlenségektől mintegy függetlenül az egész Világos utáni korszak úttörő jelentőségű összefogása, melybe Sötér szerencsés kézzel építi be nemcsak a tulajdon stúdiumait, de a korábbi kutatás részeredményeit s modern irodalomtörténet forrásanyagát és értékeléseit is, e korszak legjelentősebb képviselőiről és szellemi képéről. A teljesítmény jelentősége éppen abban áll, hogy a gyakorta el-lentmondó, vagy épp kölcsönösen irreleváns értékeléseket impozáns bizonyító anyaggal fedezett, egységes modellbe fogta. Gyümölcsözőnek bizonyult Sötérnek az a korábbi keletű (1949-es) „munkahipotézise” is, mely a Világos utáni korszakot a reformkori föllendülés és a forradalom fényéből szemléli. Ez a viszonyítás a Sötér-pályán vörös fonalként húzódik végig. Hiteltérdemlőn bizonyítja – anélkül, hogy a Világos utáni kor irodalmát sommásan süllyedésként fogná föl –, hogy irodalmunk

jelesei Világost követően fokozatosan „kizökkentek az időből”, prózájukban a múlt vált sajátos „jelenné”, a reformkor nekibuzdulásai, köznemesi „virtusa” élesebb fénybe kerül, míg a kortársi valóságra csak ábrándos utópiákkal tudnak felelni, miként Jókai, vagy anekdótikus „különcösséggel”, miként Mikszáth. E bizonyított jelenség a *Nemzet és haladás* korpét ismét a 40-es évek Sötérének gondolatköréhez kapcsolja, s a visszautalás e mozzanata a klasszicizmusról írt későbbi tanulmányban is ott lelhető.

E visszautalások nyomán világos, hogy az irodalomtudós érdeklődését és kutatásait rejtett hálózat fűzi össze a szépirodalmi munkásságával. Sötér szépirodalmi pályáját a szürrealizmusból szokás eredeztetni. Ez kétségtelenül igaz a pályakezdő írásokra, ám a *Fellegjárás* (1939) már igen moderált formája a szürrealizmusnak, s a *Templomrabló* pedig, a szürrealista ábrázolásmódot hajlamán messze túlmenően, sőt annak ellentmondva erőlteti. Megtörtént vele az az éppen nem példátlan eset, hogy kommentátorai hitelt adtak a programadó esszéiben meghirdetett szürrealista tendenciáknak, a szerző pedig hitelt adott annak, amit róla a kritikák mondtak. Az ő szürrealizmusa meglehetősen nosztalgikus természetű; inkább irodalmi hatás, mintsem a természetéből fakadó. Valójában mi sem áll távolabb tőle, mint a makacsul kergetett révület; sokkal inkább természete az a „latinos világosság”, amit Németh László *Utolsó kísértetéről* szólva tromfként kivág. Hogy a szürrealizmus világába próbálta vetni magát, abban éppúgy szerepet játszott a történelmi fölfordulás és az értékek általános anarchiája is, mely épp eszmélésekor hágott tetőpontjára, mint a Szerb Antal és mások által hirdetett „csodakultusz” is, – amit mellesleg maga Szerb sem tudott meggyőző felvilágosítással sűríteni.

Sötér e nosztalgiájában szépirodalmi egyéniségének titka rejlik. „Legnagyobb ösztönzéseimet nem magától az élettől, hanem a művektől szoktam elnyerni” – olvasható e figyelemre méltó vallomás a *Bűnbeesés* egyik főhősének szájába adva. Az első változat semmi kétséget sem hagy abban a tekintetben, hogy e regényalak jellemzésében az önportré szándéka is ott feszül. Az új változat ugyan határozott kritikával távolítja el érzelmeinktől e hőst, – s ebben lehetetlen nem látnunk írói önkritikát is – ám a vallomás személyes jellegét az egész életmű bizonyítja. „Soká tűnődtem rajta, nem vérszegény, másodlagos, élettől elvonatkoztatott természet jele ez. *De legjobb lelkiismeretem szerint mondhatom neked, hogy az, amit a könyvektől, a zenétől, a művésztől vártam és kaptam, mindig az élet izgalmak ereje volt.*” Az új változat még inkább kiemeli e megállapítást, azzal, hogy más reflexiókat kegyetlenül elhagy. (Az idézett szövegrész az első változat 141–142-ik lapján, az átdolgozás 345. lapján található; kiemelés tőlem, B. N. L.) Ugyancsak ő írja Eötvösről, azt a nemcsak igaz, de önmagára is jellemző közbevetést, hogy „írói alkotói munkájának nem központi szerepén... nem kell szükségképpen *másodlagos* szerepet értenünk. (*Nemzet és haladás* 722. old., a szerző kiemelése)

A szépirodalmi Sötérnek mindenképp gondja volt a közvetettség, jóllehet a művésztől nyert élményeknek legfőbb a jellege, de nem az értéke különbözik a közvetlen tapasztalástól. A kérdés sosem az eredet, hanem az intenzitás. Ám a művekből sugárzó kép mégis bizonyos távolságot, szigetelő közeget is jelent, mely az „élet izgalmát és erejét” nemcsak átvilágítja, de félmúlt-jellegénél fogva – hiszen egy *korábbi* élet általánosított tapasztalata – a jelennel való közvetlen kapcsolatot meg is nehezíti. A *Fellegjárás* hőseit mégsem a zárt filozófus-milió, hanem a valóságos eszmei vákuum, a kiútatlanság sodorja esztelen játékaikba. Mindez a pályakezdő novellákban magának az írónak bölcséleti bizonytalanságával, tájékozódásának kuszaságával s az irracionálisizmus különféle áramlatainak való gyanútlan kiszolgáltatottságával súlyosbodik. Ezek a tendenciák talán egy töről fakadnak, de irányultságuk kölcsönösen

kizárja, vagy legalábbis semlegesíti a másikat. Az induló Sötér nem veszi észre az interferencia e sajátosságos, nem erősítő, hanem megsemmisítő tüneményét. Így kerül egymás mellé a claudeli neokatolicizmus a gide-i morális szkepticizmussal s a nietzschei eredetű önedzéssel, a „doppelgänger-motívum” az ésszel nem motiválható tettekkel, lélektani „rövidzáratokkal”. Ám a *Tenyérjós* már kiüt e kísérleti írásokból: szorongatóan találó kép a sikeres, mégis létbizonytalanságban élő orvos-sarlátánról, a siker rabjáról és megszálottjáról.

A *Fellegjárás*, de kivált a *Kisértet* (1945) mögött már vérre menőbb küzdelem sejlik föl. E fél évtized írói termésében – beleértve az ekkor született *Bűnbeesés* első változatát is – sajátos egymásmellettiségnek lehetünk tanúi. Ekkor veti magát Sötér az angol romantika nagy példa-művébe; Brontë *Üvöltő szelekje* valóban olyan irodalmi élmény, melynek intenzitása nemcsak Sötér fordításában lesz fordítás-irodalmunk klasszikusává, de az egész pályán átsugárzik s mintegy magyarázatul szolgál Sötérnek a romantika iránt való fölfokozott érdeklődéséhez. Az „időn-kívüliség” Sötér-i érzése, amit később a magyar romantikával kapcsolatban mutat ki, e történeti pillanatban gyökérik, amikor a magyar valóság irracionalitásához különös rimmal szolgál a kísértet-regények eszközeit is oly vad indulatú természetességgel megidéző Brontë-könyv. Hogy ez mennyire így van, nemcsak a *Bűnbeesés* utalásai bizonyítják, példaként emlegetve Heatchcliffnek, az *Üvöltő szelek* tébolyodottan túlvilági szerelmét, de a *Kisértet* című Sötér-kisregény, a címével éppúgy, mint a tárgyával. E művet azonban semmiképpen helyezhetjük sem a szürrealizmus térfelére, de az irracionalizmus irányzataival sem párhuzamosíthatjuk. Éppen ellenkezőleg: e kisregény leszámolás, éspedig a kegyetlenebb, gyilkosan tragikomikus fajtaból. Hőse, egy kótyagos német filozopter, valami rossz tréfa nyomán Charles Bovarynak képzeletét. Az „irodalmi betegség” kórrajza, amikor életünket önkénytelenül is irodalmi minták szerint kezdjük élni. Ábrázolása is higgadt, tömör, szűkszavú; az ál-Bovary tébolyát az író már kívülről figyeli, s nyomát sem lelhetjük az induló írások révetegségének. Valójában már itt az a kritika, mely két évtized múlva, a *Bűnbeesés* új változatában, eltávolítja magától a regény főhősének nosztalgiáit.

Sötér e kemény hangja mellett azonban, mely az *Ezerkilencszázharminchat*ban (1949) a *Budai átkelésben* (1946) hasonló biztonsággal szól, párhuzamosan tovább él, illetve újratamad bizonyos révültség, alkalmasint a szürrealizmus programszerű igazolásának szándéka miatt. Igaz, az előző írásokban is él például az „action gratuite” eszközeivel, de az ingyenes tett fordított csattanójú, a leírás pedig szintén távolságtartó, s az *Ezerkilencszázharminchat* fasiszta merénylőjének tudatvilága is úgy megidéző erejű, hogy az alkotó tudatának s a történelmi valóságnak ellenpontjával kerül valóságos dimenziójába. Ez azonban már más közeg. A *Hídszakadás* (1948) lázas bolyongását is hitelesíti a téma: nem a vár pince-labirintjében, de a világból kiesett hős meghasonlott tudatában járunk, ám itt a szürrealizmus ábrázolástechnikájával az irracionális szemlélet bizonyos maradványai is visszaszüremlenek.

Volta képp ez teszi a *Bűnbeesés* első változatát is problematikussá. Bár anyagában több a fiktiiv elem, eredete felől nézve Márai *Vallomásainak*, Remenyik *Bűntudatának*, Grandpierre *Tegnapjának* vonulatához kapcsolódik: az önmagunkkal szembeesítő memoir-irodalom habosabb-légesebb föltarajlása – a polgári lét helyett a polgári-értelmiségi tudatállapot változásainak kivetítése. Művészi problematikussága nem is innen ered. Leginkább szembeszökő tünete a túlírtág: akár a cselekvések, akár a reflexiók, tudatfolyamok oly aprólékosan részletező leírása, melyet nem fedez a regényhősök súlya és jelentősége a mű szerkezetén belül. A másik föltűnő jelenség, hogy a szürrealista technika merő külsőség. Ha a regényről lehántjuk, egy klasszicista mintázatú mű példásan feszes architektúrája bomlik ki. S ezzel együtt: távolabbi

ihletés meghatározó volta. A freudista eredetű – s íróilag is módfelett másodlagos – szimbolika valósággal kicsapódik, mint fölösleges és félrevezető szál ezzel az architektúrával szembeesítve.

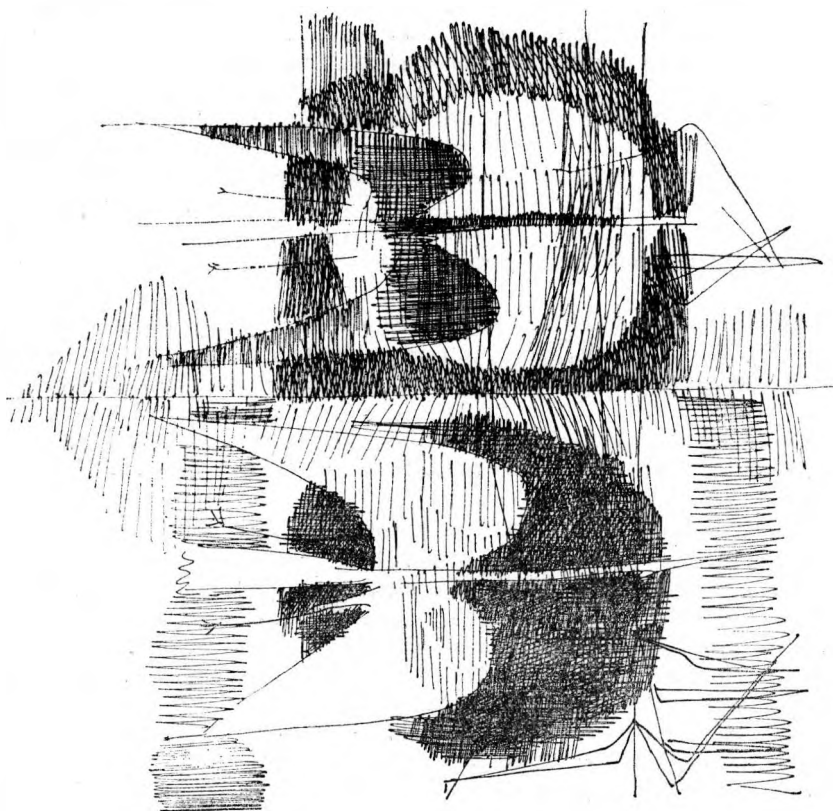
Hogy az utóbbi homályban maradt, kritikai irodalmunk egyik rejtélye, melyre csak részben magyarázat a szürrealista technika túlbujánzó stukkó-diszitménye. Hiszen már az első változatban Sötér maga utal határozottan és többször is valóságos mintáira: a regény voltaképpen szervező elve, viszonylat-mintája a „Karthausi-motivum”, mely az első változatban is többször visszatér. Nem egyszerűen irodalmi élmény ez, hanem Sötér ama meggyőződésének művészi fölhasználása, hogy a Karthausi író Eötvös helyzete, tudata valami módon mélységesen rokon a *Bünbeesés* várbeli patricius-ifjainak válságával, kiút-keresésével, pontosabban: a kiúttalanságukkal. A második változat ezt még nyomatékosabbá teszi azzal, hogy a regénybeli család a Rosty vezetéknévet kapja: Eötvös felesége volt Rosty lány. A *Bünbeesés* első változatában is világosan fölismerhető nemcsak a szerkezetben, de sajnos, világfájdalmas érzélgősségekben is a Karthausi-minta. Az irodalmi utalások szövete természetesen bonyolalmasabb ennél. Az esszéisták regényeikben is szívesen élnek egy-egy megvilágosító párhuzammal: ezekben a *Bünbeesés* nem szűkölködik. S távolról sem valami irodalomtörténeti nomenklatúra szándékával. Ha Jókaira vagy Dosztojevszkijre hivatkoznak, s a regény egyik, a népi romantikától a forradalom vállalásáig jutó szereplője Keményt és Csokonait említi példaképének; az alakrajzokban és a motívumok szövegében is ott a nyoma ennek az örökségnek, élményvilágnak. A két nőtestvér rivalizálásában Eötvös *Nővérek*-je is ott sejlik, amint „a porból cseperedett” Marton mögött egyszerre fedezhetjük föl az *Aranyember* Timár Mihályának és Kemény *Rajongókjának* párhuzamos alakjait – már az első változatban is olyan ironikus éllel, amitől Jókai éppen az *Aranyember*ben állt a legtávolabb, de Kemény kritikája is nyomatékosabbá válik a Sötér hős parvenüségének torzképében. Az Eötvös-monográfia indító nyomatéka eképpen éppúgy meghatározó e regényben, amint a Jókaihoz, s a romantikához való visszatérés, s a magyar próza később fölfedezett „múlt-jelen” inverziója.

Sötér mindazonáltal hatalmas munkát vállalt, amikor regényéről leszdedte a stílusornamentikát. A vállalkozást még gyötrelmesebbé tehetette, hogy a revízió óhatatlanul a korábbi önmagával való szembenézést is magával vonta. Bármennyit késett is a *Bünbeesés* második változata, az átdolgozásból mégis a korszak egyik alapműve bontakozott ki, mely nemcsak az egész pálya mélyebb indokoltságát, s igazolását jelenti, de egyszersmind a magyar próza – jelesül az „esszé-regény” „tisztuló tükrének” bizonyossága.

Az irodalomtörténész kutatásainak előföltételeit már említettük e regény születésében. Ám Sötér – jöllehet szépirói működése az ötvenes évektől háttérbe szorult – egy érett elbeszélésével is föltételt teremtett legnagyobb vállalkozása újraalkotásához. Szépirói alkotással – egy sematikus kalandtól eltekintve – csak 56 után jelentkezett. Közülük a *Kémia* (1959) még a korábbi közvetettséget őrzi. De egy év múlva, az *Édenkertben* (1960) már föloldódnak a korábbi ellentmondások. (E mű jellemzése a *Magyar Irodalom Története* 6. kötetében található.) A *Bünbeesés*hez új változatának nyomatékán túl bajos bármit hozzátennünk. Legföljebb azt, hogy a szépiró Sötérről szóló fejezet hangsúlyait e regény bizonyos értelemben módosítja. Végkicsengését azonban bátran alkalmazhatjuk nemcsak az *Édenkertre*, de az új *Bünbeesésre* és a mai Sötérre: a belátás és állásfoglalás „hitté” nemesül, s az írói program: magatartássá. Egybeolvadnak a szépiró korábban divergáló tulajdonságai: határozottabban tudja érzékeltetni a kor valóságos jelenlétét a közvetettebb érzésvilágban és hangulatokban is. Az *Édenkertnek* sajátos módon fordított a hatása, mint némely előző

művének: a történet átvitt, szimbolikus, az elbeszélés távolságtartó... „a fal’, ami tárgy és író, mű és olvasó között volt, ezúttal eltűnik, s maga az éber élet kerül elénk... a cselekmény: egy vers születése, egy édennek álmodott kert pusztulása árán... a kert mégsem pusztul el, mert sértetlenül él tovább a hősök lelkében, nem mint „sziget’, mint „menedék’, hanem mint a közös emberi boldogság jelképe. A *Játék és valóság* tanulmányait író Sötér István e novellában találta meg a kulcsot a valósághoz; e novella már a „literátus álom’ folytatásáról, s megvalósulásának lehetőségéről bizonyít.” (id. mű, 747–8. old.)

Mint a 60-as évek nagy vállalkozásai bizonyítják: a „literátus álom’ is az irodalom valóságának módszeres vizsgálata, összefogása, s a *Bűnbeesés* új változatával a történelmi tudat mélyebb átjárása s mérlege lett.



Pándi Pál:

PETŐFI ÉS A NACIONALIZMUS

A címben megjelölt témát voltaképp senki sem elemezte még kellő tudományossággal és alapossággal. Mondhatnánk, szinte „természetes” is, hisz alig van kérdés, amely ehhez hasonló hevességgel érintene előítéleteket, gyanakvást, sőt zavaros indulatokat. Ma ugyan már tudjuk és értjük, hol van Petőfi igazi helye, tudjuk, hogy csak a szocialista szemléletű és ízlésű társadalom értheti meg jól emberi és művészi teljességét. Mégis, mostanában is gyakran érzékeltük a Petőfi-térképen ezt a fehér foltot, hiszen közismertes, hogy a magyar nacionalizmus néhány verse alapján mindig magához akarta ragadni, – gyulladt indulattal; illetve, hogy a szomszédnépek néhány történése a Petrovics névből kiindulva hadakozott érte (végül nyilván: elene). A kérdés mindenképpen tudományos, marxista „rendezésre” várt.

Pándi Pál nem azt a módszert választotta, hogy összegyűjtötte a bőséggel található pro és kontra nézeteket, érveket a sommás cáfolathoz. A kor teljességét és az életműnek a címben megjelölt szövedékét vizsgálja, világítja át következetes történelmi szemlélettel és az irodalomtudós módszerrel.

A kor a nacionalizmus virágkora, Kelet-Európában az önálló, polgári nemzetek kialakulásának ideje. A haladó folyamat itt a központi elnyomás révén is, a nemzet-nemzetiségek relációi révén is sokkal zálaltabban, ellentmondásosabban halad, mint egyértelműbb helyzetben élő népeknél. Polgári erők híján a középnemesség a vezető rétege, mely előszeretettel tekintett arra a nemzeti múltra, amikor még önálló és hatalmas, világot rettegtető volt a magyarság, a vereségeket a széthúzásnak, pártoskodásnak tudták be. Pándi bemutatja, hogy a költő korai műveiben a reformkorban kialakult hagyományos nemesi hangot és szemléletet folytatja, de ezen hamarosan túllépett. A továbblépés első költői eszköze az enyhe gúny, a hajdani dicsőség profanizálása (pl. *Eger mellett, Dáridó után*). Egy megjegyzésünk kíváncsoznék ide: Pándi sok szempontból, példamutatóan elemzi

a probléma egészét, az egyes műveket, ezeket is, de szívesen olvastuk volna, miben látja okát, hogy a hagyományos műltszemléletet először épp a profanizálással lépte át: Petőfi. Alighanem érdekes tanulságokat rejt még ez a mozzanat, melyek talán messzebbre is mutatnak. Közbevetőleg jegyeznénk meg azt is már itt: Pándi rendkívül hitelesen fejt föl Petőfi nacionalizmusának összetett problematikáját, nem vonja be egy mából visszavetített értékeléssel, hanem mai szemlélettel, történetileg értékeli. S ennek – érthetően – legtanulságosabb része az, ahogy tisztázza: Petőfi nacionalizmusa konkrétan mit jelentett, hol, mikor, miben haladta meg kora nacionalizmusát, illetve hogyan lényegítette át, hogyan szintetizálta más, alapvető történelmi törvényszerűségek felismerésével.

Petőfi korának nacionalizmusa – hangsúlyozza Pándi – a nemzeté válás folyamatának reális tükrözéseként követeli a nemzeti egységet, ami nálunk a nemzeti függetlenségért való harc folytán különösen erőteljes követelés volt. Jelentősége 1848 szeptembere után ért a zenitjére. Petőfi sem „kerülhette ki a nacionalista érzelmi és értelmi zónákat annak veszélye nélkül, hogy kívül kerül a valóságos hazai folyamatokon”. Köztudott, mennyit írt a hazáról, a honról. Az elemzések ugyanakkor hajszálfinoman és pontosan mutatják meg, hogy e fogalmak (és élmények) mellett hogyan jelenik meg a világ-fogalom; illetve, hogy a szabadság-fogalom a függetlenség értelméből elindulva egyre inkább társadalmiasodik a költő életművében. Megtaláljuk ugyan itt a magyarság régi, világot rengető hatalmának és erejének felidézését – ami reformkori örökség –, de nem egy új világhódítás vágyának programjaként, hanem ébresztés, lelkesítés céljával és a lírai elragadtatottság szemléltetőjeként. Az elnyomás elleni harc témája (említett versei jó részével is erre buzdít), meg az adott helyzetben éppúgy nem vonható a nacionalizmus jelentéskörébe, mint az az erősödő forradalmi hang és eszmiség, amely az európai forradalmi-demokratikus és korai szocialisztikus eszmékkel mutat szellemi párhuzamosságot. Petőfi nem esett abba a hibába, hogy a nemzetet belülről megosztó erőkre ne figyelt volna, ne ismerte volna föl ezek jelentőségét. A társadalmi tartalmú jó és rossz, gazdagok és szegények, paloták és kunyhók, elnyo-

mottak és zsarnokok konfrontációja plebejus szemszögből történik meg nála, nem hoz kiegyenlítődést a „magyar érzés”. Nyilvánvaló, hogy ebben a nacionalizmus alapvető szükségének a meghaladását kell látnunk. Gazdag elemzéssel állítja elének a kötet szerzője azokat az 1848 őszi keletkezett verseket, melyekben a szegények, a köznép hazaszeretetről ír Petőfi (*A vén zászlótartó, Tiszteljétek a kőzkatonákat, A honvéd*). A nagy nemzeti küzdelem első heteiben is különbséget tesz, plebejus módon tesz különbséget a hadvezérek és kőzkatonák között, a nagy – közös – harcban sem mosódnak el előtte a valóságos érdekvizsgálatok.

Bonyolult és történelmileg elmérgesedett téma a „Petőfi és a nemzetiségek”-kérdés. A szélsőséges magyar nacionalizmusnak mindig kedvelt módszere volt egyes strófkákat kiemelni a művek – és a történelem – összefüggés-rendszeréből, hogy így teremtsenek maguknak hivatkozási alapot, önigazoló bizonyítékot. Ezzel a módszerrel mi nem élünk, más célból sem. A műveket egészükben, kapcsolataikban és a korral való összefüggésükben érthetjük és értékelhetjük helyesen. Ahogy Pándi Pál teszi. Négy költeményt talál (*A magyar nép, Lenkei százada, A székelyekhez és az Élet vagy halál*), melyekben Petőfi határozottan támadja a nemzetiségeket. De mikor keletkeztek ezek? 1848 júniusa és szeptember idején, amikor tehát egyes, részben félrevezetett, részben túlságba vitt nacionalizmussal felingerelt nemzetiségeink a magyar forradalom erejét, sikerét veszélyeztették. Pándi mély igazsággal említi a magyar uralkodó osztályok nacionalizmusát, amely elsősorban a nemzetiségi parasztság sorsát nehezítette, s ezeket a terheket a kossuthi politika sem oldotta föl. Szemere Bertalan 1849-es intézkedései már megkésték. Kiéleződött történelmi helyzet volt tehát, többszörösen is az. Petőfi nem alakította ki a nemzetiségi kérdés megoldásának elveit, ám azt észrevette, hogy a szomszédnépek és nemzetiségek némely törekvései a hazai szabadságvívományokat veszélyeztették. Az említett versek elemzésében Pándi megmutatja, hogy milyen mély motívum itt a költőben feltámadt, az összefogás jobb lehetőségeinek elvesztésén érzett keserűség. A marxista történetírás már tisztázta, hogy a nemzetiségek számára akkor előnyösebb lett volna a magyar forra-

dalmi és függetlenségi harc támogatása a közös elnyomóval, a Habsburg-hatalommal szemben. Petőfi nacionalista túlsága tehát éppen nem egyértelmű ezekben a versekben sem, és az *Élet vagy halál* logikája bizonyítja: a költő a nemzetiségekhez és a szomszédos népekhez fűződő kapcsolatokat alárendelte a forradalom és a függetlenségi harc – akkor valóban legfőbb – érdekeinek. Figyelemre méltó szempont Bem hatásának hangsúlyozása Petőfi nemzet-nemzetiség szemléletének alakulásában. Bem konkrét intézkedései a leghaladóbbak voltak a korban – elsősorban a magyar-román viszonylatban – s a költő magáévá tette Bem magatartását és az intézkedései mögött felismerhető felfogását ebben a tekintetben.

A részleteket szaporíthatnánk, de ennyiből is látható talán, hogy Pándi milyen körültekintően és hitelesen fejtette föl – oldotta meg – a sokáig parlagon hagyott kérdéseket. Említettük, hogy ebben legbiztosabb fegyvere a történelmi szemlélet, az ebből eredő maximálisan objektív igazságkeresés és a kitűnő verselemző-érzékenység. Hely hiányában csak felsorolni tudjuk gyakori, termékeny eljárásait: megvizsgálja a művek hangnemt, a költő tónus-használatát; a különböző képek, motívumok megjelenését Petőfi előtt és aztán nála; az egyes fogalmak más és más, a versegészből kiderülő konkrét tartalmainak apró, de elvileg lényeges változásait; a verskezdő és verszáró helyzet nyomatait; a költemények gondolati és érzelmi húrjait stb., stb. Minden eljárása a vers mondani-valójának tisztázását szolgálja.

Ő maga is tudja, hogy a történelmi szemlélet és a gazdag módszertár mennyire nélkülözhetetlen hasonló, bonyolult témák vizsgálatakor. Egyik célja volt, írja, „a nemzeti kérdés, nacionalizmus történelmi szemléletének – ha nem is bemutatása konkrét irodalmi anyagon, de az ilyen szemlélet alkalmazása iránti igény felkeltése.” A hat előadást tartalmazó könyvet a nacionalizmusról és a hazafiságról újabban kialakult vita folytán különös érdeklődéssel olvashatjuk. Pándi ugyan megjegyzi, hogy előadásait még a vita előtt kezdte el, és akkor is ragaszkodott eredeti szándékához, a „téma belső logikájához”, amikor – előadásai közben – a vita föltámadt. Így hát nem szól hozzá konkrétan és közvetlenül. Azokhoz a művekhez kapcsol-

lódik, miként írja is, amelyekben konkrét anyagon kapjuk a történetiség elvének következetes érvényesítését, s ennek révén „a múlthoz való viszony tudományos irányát”. Ezek a művek pl.: Király István *Ady*-könyve, vagy Nagy Péter Szabó *Dezső*-ről írt munkája, Sötér István *Nemzet és haladás* c. monográfiája. Kétségtelen azonban, hogy mindenkor vitáinkban a leghasznosabb érveket az olyan széles látókörű elemzések nyújtják, amilyenekről itt szó van. Pándi ugyan Petőfi és a nacionalizmus viszonyát, e viszony történelmi tartalmait vizsgálja, mégis: könyve szélesebb általánosításokra, a történelmi „aróta” tapasztalatainak beépítésére is készlet. A nacionalizmus olykor jelentkező mai megnyilvánulásainak többnyire ösztönös és rögtönzött áradásával szemben okos, bizonyított érvekkel vértet föl.

BÉCSY TAMÁS

Thiery Árpád:

HOSSZÚ SZÖKÉS

Az író regények, novellák, szociográfiák után most ifjúsági regénnyel jelentkezett. Ifjúsági? – rögtön meg is akadunk, ha ifjúsági regény fogalmán csupán ifjúságnak szóló regényt értünk. A „Hosszú szökés” esetében elmosódik a határ az „ifjúsági” és „felnőtt” regény fogalma között. Kérdés, hogy létezik-e, s ha létezik, szerencsés-e az effajta különválasztás? Thiery Árpád könyve a kétséget csak hangsúlyozza. Mégpedig azáltal, hogy hőseinek magatartása és magatartásukkal jelzett problémakör nemcsak a tizenévesekre érvényes.

Úgy indul a regény, hogy a nevelőotthon igazgatóját esti festegetésre készülődésében váratlan szökés híre zavarja meg: Soma Bálinté. Az igazgató fáradt jóindulat-tal fogadja a fiú jelentkezését és nevelőotthonbeli csinyeinek hírét, fáradtan jelenti eltűnését is. Kezdetét veszi kézrekerítése. Soma Bálint ténylegesen ez elől ugrik meg. Ennyi a történet, erre épül a regény. E gerinc és bordázat körül Soma Bálint és társai világa. Bálintot hajtja a hit, hogy ezáltal, többszöri sikertelen szökés után, elfoghatatlan. Ragaszkodik Micimackóhoz, mint egy kabalához, egyúttal a gyerekkor jelképehez is, és ameddig vele van, kicsúszik a

bekerítésből. Kimondatlan a regényben, de az írói ábrázolásból kitetszik, hogy nem csupán hajszá elől tudatosan tervezett szökésről van szó, Soma Bálint sejti, hogy napenkénti sikeres menekülése önnön belső világának átmentése és megőrzése. Mit akar átmenteni és megőrizni? Ami legbensőbb sajátja, amiről a lovakat szerető öregembernek csak annyit mond, hogy az autót szeret. „Az autók bűdösek” – feleli az öregember. Bálint válasza: „De gyorsabban”. Ezek az autók csak sport- és szaklapok címlapján, híradófilmekben és a fiú képzeletében léteznek. Dübörögnek a feje fölött magasodó körpályákon, valamelyikben beszíjazva, bukósissakkal benne ül, részt vesz az edzéseken, ismeri a versenyek kanyarjait és nyaktörő iramát. Ugyanúgy őrzi magában jelenvalóságukat, ahogy semmilyen körülmények között sem válna meg a mesekönyvtől. Soma Bálintban a sebes versenyautók, tétre menő autóversenyek tisztelete él és a Micimackóval szimbolizált világ, amelyre a tisztaság, őszinteség, nyitottság jellemző. Olyan értékek, amelyekről nem szabad lemondani, hű is marad hozzájuk. Ragaszkodik a könyvhöz akkor is, amikor a nála idősebbek és „dörzsöltebbek” lenéznek emiatt; Anna szégyelli magát előttük, hiszen eszerint egy gyerekhez sodródott. Csakhogy túl van a gyerekkoron, az apjához fűző kapcsolatot megglazult, tudja, hogy egyedül kell boldogulnia. Ennek a boldogulásnak kemény szabályai és törvényei vannak, akár az autóversenyeknek. Feleúton van a gyerek- és felnőttkor között, az átlépés az egyikből a másikba egybeesik szökésével. Szökése ezért hosszú, akár a regény cselekménysorát adó valóságos is. Thiery Árpád regénye azért jeles, mert az író nem elégszik meg a pusztán elmeséléssel, hanem lélektanilag kitűnő fejlődésrajzot is ad. Bár elsősorban Soma Bálintra koncentrál – ő a könyv centrális figurája, története köré igazodnak a többieké, mint a mágnespatkóhoz vonzott vasreszelék –, Anna, szakállas Egon, Lóránt, Jakab egyaránt jól eltalált és megformált alakok. Általuk olyan viszonylatrendszerket ábrázol az író, amelyek nemcsak a tizenévesek között lelhetők fel. A bátorság bizonyítása és e bizonyítást eredményező sérülés helyrehozhatatlansága szakállas Egont Jakab kiszolgálójává alázta: az „erősebb” Egon büntudatát, a gyámolítást unos-untalan elváró, a bátorságbizonyí-

tástól rokkant gyöngébb aknázza ki. An-nát mostohaapja üldözi el otthonról, neki-vág a világnak ő is, de Bálint és az ő szö-kése között minőségi különbség van. Anna azért indul csavarogni, mert bezárult előtte lakásuk ajtaja. Bálint viszont így vall An-nának az övéről: „- Jöhet énutánam akár-ki, lehunyom a szememet és már nem is félek. Megfoghatnak, de nem érnek utól. Megfognak, de újra meg fogok szökni tő-lük. Újra megfognak, kivallatnak, de sem-mit sem tudnak meg tőlem, és én megint csak meg fogok szökni. - Én már rég fel-adtam volna. - Az te vagy. - Te is feladod majd egyszer. - Ezt nem lehet feladni - mondta Bálint eltökélten, olyan hangsúly-lyal, mint akinek az élettel egyenlő az, amit mond.”

Nagy erénye a regénynek egyebek kö-zött az, hogy a jelenetek minduntalan túl-mutatnak önmagukon, tágabb értelmük, szétsugárzó „holdudvaruk” van. Thiery Árpád igen láttatóan tud környezetet, tájat, helyszínt leírni. A tempós, nyugodt szépsé-gű mondatok olyan folyóvízhez hasonlóak, melynek széles nyugalma csalogató: a felszín alatt nyugtalan áramok, mélybe húzó for-gók rejlenek. Thiery Árpád nemcsak éles-szemű megfigyelő, határozott körvonalú karaktereket teremtő regényíró, hanem fi-noman, érzékleletesen fogalmazó stílusmű-vész is. Könyve rá a bizonyíték.

ARATÓ KÁROLY

Hallama Erzsébet:

ODAÁT ARIZONÁBAN

Hallama Erzsébet nem par excellence el-beszélő tehetség, ehhez túlságosan lírai al-kat, realizmusa mindig egy kicsit a föld felett lebeg. Mindig akkor van elemében, ha a valóságot, - feltehetően átélt, szemé-lyes valóságát -, szublimálja egy teremtett szituációba, melyben folyton képzelet és valóság felel egymásnak. Mindenekelőtt a címadó novellára gondolok, erre a pazar trouvaille-ra, ami szerencsés szerkezetével szinte zenei egységbe ötvöz játékot és va-lóságot. „A mólónál hajó dudált, majd nemsokára a déli harangok is megkondul-tak” - úgy indul ez a novella, mint a rea-lizmus iskolapéldája. S úgy is végződik:

Franciska „életében először meg akarta nézni a napfelkeltét”. Közben, ellenpontként egy drámai párbeszéd idézi vissza a való-ságot, mégis, mindez mintha mellékes len-ne, s az éjszakai vitatkozók is csak staf-fage-ként állnak az ifjúság elvarázsolt vi-lágában. Hallama Erzsébet igazi kvalitásai itt mérhetők le: félelmetes biztonsággal épí-ti fel világát, melyben mindennek pontos helye van. S itt ismerhető fel az is, ami esetleg tehetsége határait jelentheti. Ezek a novellák ugyanis nem „elbeszélnek”, ha-nem egy szituációt közölnek, egy megadott állapot helyszínrajzai. Az Odaát Arizoná-ban, - hogy még egyszer a címadó novel-lát idézzem - azért kivételes lelemény, mert egy állapot rajzát személyes lírával tudja megtölteni; folyton több, mint amennyi elmond. „Az ember legalább kísérelje meg a repülést” - mondja ki a szelíd szentenciát egy másik remeklése végén (Az aranypénz), s erre éppen ő maga a példa, mert mindig megkísérli a repülést.

Ha irodalmi elődjét keressük, talán Gel-léri Andor Endrére gondolhatunk, „tündé-ri realizmusára”, melynek villódzó fényei-ben minden élesebben rajzolódik ki, hogy tisztábban, egyértelműbben ismerjük fel valódi jelentését. Hallama Erzsébet legjobb írásaiban idáig emelkedik fel, lehetőségei-ben mindenképp, mert máskor viszont szin-te saját árnyékában botlik el; a Sárkányfe-jek kissé bonyolult alaphelyzete és fölös-leges terjengőssége, vagy a Távcső zsurnalizmust súroló megoldatlansága inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen öt-leteket, messzebb mutató leleményeket van szíve kihasználhatatlanul hagyni. De még min-dig saját kvalitásain belül. Mert ha nem kellene folyton azt éreznünk, hogy ezekben önmagával alkuszik meg, szótlanul elme-hetnénk mellettük, gyengéit azonban épp tehetsége kérdőjelezi meg. Ugyanis tud va-lamit, ami ma ritka erény: realizmusa lírá-val tölti meg a hétköznapi jelenségeit, szin-te ünnepivé varázsolva azt, ami észrevét-lenül suhan el számunk és életünk előtt. S mindezt nagyon tudatosan, teljes írói fegy-verzetben, kiérlelt, megfontolt módszerrel. Hősei helyzetét és állapotát (legszenbetű-nöbben talán a kitűnő Egy parti sakk-ban) több rétegben, különböző időegységekben vázolja fel, s ilyenkor egy-egy pillanatra összesűrűsödik az egész múlt, kísértő em-lékek motiválják a jelent, oly erővel, hogy már-már - képzőművészeti terminus tech-

nicust használva – szinte egy haptikus kép álli előttünk. Vagy a Koszorú, koszorú-ban, ahol az egymásba folyó kettős szituáció szinte sejteti a szerencsés megoldást; éppen ezért érzem fölös magyarázatnak, olcsó toldaléknak az utolsó bekezdés nyomtétét. Ugyanis mindig ott jó és addig, ameddig meri vállalni saját lírai többletét, ami nem föltétlenül női tulajdonság, (ahogy a nem valami szerencsés fülszöveg mondja), inkább egy sajátos világlátás, mely mindenkiből ki tudja választani azt, amit aztán saját képére formálhat. És ez a legjelentősebb, mert Hallama Erzsébet biztos vonásokkal húzta meg világa határait, ahol minden kezéhez simul, minden hozzá hasonul. Még az is, amit kissé a sors számlájára ír, „az például, hogy éppen itt és éppen a háború előtt láttam meg a napvilágot, ráadásul leánygyermekként...” Nincs mit fölhánytorgatnia sorsának. A világ sose volt olyan egyszerű és boldog, mint ahányennek kellett és illett volna lennie...

Hallama Erzsébet igazán szerencsés csillogzat alatt indult, – amit akár szó szerint is érthetünk. Nem a múlt terhét cipeli, s csak saját tehetségének adósa. Igaz, hogy feladatnak ez is épp elég. De az Odaát Arizonában legjobb darabjai azt mutatják, hogy fölismerte világát, tudja fegyvere erejét, mi pedig azzal a jóleső érzéssel tettük le könyvét, hogy a szerencsés pályakezdés után később sem fog cserben hagyni bennünket. (*Szépirodalmi Könyvkiadó*)

CSÁNYI LÁSZLÓ

Alekszandr Mezsirov:

BÚCSÚ A HÓTÓL

Alekszandr Mezsirov nem tartozik a mai szovjet líra nálunk eddig jól ismert tagjai közé. Fordítója, Csorba Győző személyesen egy költőtálalkozón ismerte meg a csendes, halk szavú költőt, s talán némi alkati hasonlóság is hozzájárult ahhoz, hogy baráti kapcsolat szövődött közöttük.

Mezsirov itthoni „bemutakozó” kötetét teljes egészében Csorba Győző fordította magyarra. Mezsirov annak a nemzedéknek a tagja, amelynek ifjúságát, nyugodtan fogalmazhatjuk így, elvitte a háború. Ebből

következik, hogy nála a háború nem téma, hanem olyan alapélmény, amely besugározza a költő mindennapi magatartását, viszonyulását a múlthoz és a jelenhez, az őt körülvevő világhoz. A korai férfipróba visszahozhatatlanná tette az ifjúságot, azért, ami elveszett, már semmi sem kárpótolhatja a mai férfit. „Hisz öreg vagyok én: közöttünk – tudom – a / Honvédő Háború áll” – írja.

Még a közeledő örömet is megkeseríti a tudat, mi lett volna, ha idejében jön, ami csak most jött el. Ahogy írja: „Minden oly későn kopog ránk – elcsúfulva, férgesen”.

A visszavonhatatlanság árnyékában minden apró jelenség, élmény mögül vulkanikus érzések hánytorognak föl. Tulajdonképpen ez Mezsirov lírájának legvonzóbb sajátja: az apró dolgok költészetét teremti meg, de a látszatra jelentéktelen témák mögül egy mély humánus melegsége tör fel. (Ballada a háború előtti időkből)

Mezsirov háborús élményei közül azok térnek vissza a leggyakrabban, amelyekben a mostoha körülmények között is megőrzött humánus nyilatkozik meg. Régi arcok tűnedeznek föl, a meleg ételt adó egyszerű embereké, a kedvesnővére, s asszonyoké, akiknek szépségét, fiatalságát azok az évek pusztították el, ásták alá.

A férfiasabb megpróbáltatásokat is kiállt költő számára a költészet művelése is büntudattal járó tevékenység – szinte a gyengeség jelének tűnik: „harmincig a költőség tisztelendő, / harmincon túl – inkább szégyenletes.” Ezért tér vissza verseiben (Cirkusz-ballada, Mutatvány) némi nosztalgiaival a cirkusz halálatlanában száguldó motoros képe. Illetve költészete érzelmi sokrétiségének jeleként itt fedezhető fel az önirónia is: „Másodállásban – ó, mi pech ez! – / vagyok irod. oszt. vez. helyettes.”

Mezsirov hagyományörző lírikus. A hétköznapiak számtalan témát kínálnak részére s az apró jelenségek, tárgyak (egy szélvédő üveg, krumplifőzés, az üveges terasz mozaikja, a hóolvadás), mintegy ürügyül szolgálnak mélyebb igazságok megfogalmazására, példázatokká emelkednek. De van olyan verse is, amely egy mindennapi téma kapcsán mitikus régiókba emelkedik (Telefon).

Az orosz költészetben hagyományai vannak a meditativ jellegű, hosszabb, a mi foglaimink szerint már-már epikus verseknek. Mezsirovnál is gyakran feltűnnek ezek

a többnyire önletrajzi ihletésű, összegező szándékú, vagy emlékező költemények. (A háborúból, Sztanyiszláva stb.). Úgy tűnik, mégis a rövid versek a legszuggesztívebbek lírájában. Fordítóját, annyi bizonyos, ezek a tömörebb, nagyobb fordítói feladatot jelentő darabok sarkallták időnként bravúros megoldásokra („Puhán pihéz a hó”, „A gyermek pompás lény”, „Kínzásának vetve véget”). A lazább szövetű, elbeszélő költészetbe hajló verseket volt nehezebb mégis átültetni. Az eredeti nyelvi közegből kilépve, a nyersfordítás közvetítésében éppen ezek a költemények könnyen prózai közlésekké silányulhatnak. Itt érződik leginkább, amit a fordítóként is ismert Mezsiróv is ír: „a költemény, / e szép csoda, / az anyanyelvhez forrva holtig, / le nem fordítható soha.” (A fordítás margójára).

Csorba Győző fordítói kvalitását jelzi, hogy a rövid versekben viszont az időmértékes sorok lüktetnek, pedig a gyakori enjembement-ok eleve megnehezítették az átültető munkáját.

A búcsú a hótól c. kötetet az Európa Könyvkiadó adta ki. Szándéknak és megvalósulásnak egyaránt örülhetünk: bemutatni a mai szovjet líra ezideig kevésbé ismert alakjait is. Hiszen a költészet élő képződmény: a jelentős lírai teljesítmények mögött és mellett olyan gazdag teljességnek kell léteznie, amely a maga szerényebb eredményeivel, mindennapos gyakorlatával táplálja, hatásaival ösztönzi a kiugró egyéniségeket.

Ennek illusztrálására hadd áruljuk el, hogy Mezsiróv nemcsak barátja Jevtusenkónak, hanem műhelyjellegű kapcsolat is van közöttük, immár évek óta. Saját bevallása szerint többször segített a szovjet „új hullám” ismert képviselőjének mester-ségbeli tanácsaival.

MARAFKÓ LÁSZLÓ

Bajomi Lázár Endre:

ANATOLE FRANCE VILÁGA

Ákár az esedékes évfordulóra is „elmenne” ez a régóta készülő recenzió: „az utolsó klasszikus” (Gyergyai Albert), „az anarchista, kinek fehér angyalszárnyai van-

nak” (Kosztolányi), a 19.-et lezáró, egyben a 20. századot nyitó francia író, *Anatole France* október 12-én ötven esztendeje halt. De ebben az esztendőben nem kevés évszáma kerek: 1844-ben született, 1894-ben *A vörös lilium*, 1914-ben *A pártitű angyalok* hozott számára sikert.

Mégis, kár lenne glóriát fonni „a szatír testébe költözött fennkölt antik filozófus” (Gorkij) modern francia alakja köré, nem tűrné Rabelais, röhögne Voltaire, legkivált France tiltakoznék brokátsapkával a fején. Bizonytal illendőségből mindenek előtt. Valójában kívánta és szívtotta az ünneplést és a körötte siftergő harci zajt, volt része benne elég. Kitűnik mindez a róla írt élvezetes kismonográfiából, Francenak a magyar vizeken ezúttal is jó Vergiliusza akadt. Persze, ha ő maga Dantenak tekinthető. Sikerét bizonyítják művei mindegyre burjánzó magyar kiadásai, a legutolsó hullám 1958 óta folyik. A mostani előtt prókátora volt Ady; Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula és mások írtak a könyveiről recenziót, a Bajomiét nem kevés France-ról szóló kötet előzte meg magyarul is. Az azóta talán kissé elkomorodott (elmélyült? megkeseredett?) francia szellem utolsó képviselőjének horizontunkon tündöklő csillagfutása volt. Adatokat Bajomi könyvében talál az olvasó, a kötettel a magyar nyelvű France-irodalom eleven módon gazdagodott.

Kár lenne glóriát fonni a szkeptikus renani bölcs alakja köré, mondtuk az elébb. Nem tett így Bajomi sem, pedig lehetősége a könyvvel bőven megadatott. Szomorvít idézi a kötet elején és vállalja intéseit: France életét és művét érzéseink szerint egy kissé maga is a france-i nagyító alá teszi. Nem ránt le lepleket és nem emel talapzatot, értékelése kedves humorú, bőségesen tájékozott és előzékenyen emberi. France csinálhatott így valóban élő hőseivel, legkivált alteregóival talán. Bajomi tehát nélkül, hogy ellentmondana a rajongó Adynak („nagyon kell szeretnünk és féltünk France-ot”) könyvében vállálójá lett a france-i szellemnek is. Ez ad sajátos bájt és eredetiséget a kismonográfia egészének, az ilyen szellemben közelített életesemények, művek elemzései adják a könyvecske eredeti stílusát és kedves oldalait. A stílust megszokhattuk volna már, hasonlóképpen a tájékozottságot is; de mindegyre rácsodálkozunk.

Emellett a magyarul is sokszor bemuta-

tott franciát és művét Bajomi a maivá változott világ spektroszkópjának tárgylemezére helyezte, és az új elemzés még mindig pozitív eredményt mutat. Életművének egészében is, méginkább részleteiben: a monografussal együtt vigyázzuk a „rosszul szerkesztő” író, és élvezzük mindig-friss szellemét, változtathatatlanra csiszolt, szép mondatait. (Tény, hogy France-nak szerencséje volt a magyar fordítóival is.)

„A toll mestere volt. Arány és báj, elmésség és okosság minden sora. Stílusa hullámos...” – írja a France-tól búcsúzó Kosztolányi, de igazolja őt a magyar fordítások döntő hányada, Bajomi könyve is. Gorkij még férfiasságát és egészséges szellemiségét csodálta France-nak, zászlót hajt Bajomi is a „jóleső remekműveket” alkotó író előtt (Vas István), De ez a zászló már nem a megindult kegyeleté. Számunkra a kevésbé arányos, a kevésbé bájos az elevenebb. Bajomi színpékén a groteszk jobb jegyet kapott. Az, amiben France valóban Rabelais és Voltaire utódja talán.

A kötet a szürrealisták 1924-es hullagyalázását idézi előbb. Éluard, Aragon, Breton és mások „polgárborzasztó” véleménye (amely inkább az író magasztaló és saját képükre hamvazó élők, és kevésbé a halottra irányult) valóban kamaszos kóklerkedés. Ettől az író aligha szükséges megvédeni. Inkább a fényesre csiszolódástól, az iskolás feledéstől talán, mert felillant előttünk ennek lehetősége is. Hogy France munkássága inkább az irodalomtörténet csemegéje lett, és nem a könyvolvasóké. Hogy dicsérjük, és sohasem olvassuk talán.

De az új monográfiában idézett adatok, az eleven elemzések sorra hessenti a fellegeteket, hisszük, a valóság ugyanígy. Bajomi könyvének egy új „France-hullámban” nem kevés része lehet. Sokminden történet France eleven és posztumusz virágzásai óta az irodalomban (a stílus bár kevésbé gördülékeny talán), az övénél fényesebb nevek váltották emléket a francia égboltozaton. Bajomi ismét helyet szorít France-nak az olvasmányaink között. Egy kissé vitázva, mert valóban úgy tűnhet, hogy France-tól a modernet kedvelő olvasó elszokott.

A szürrealistáktól védve az író új monográfusa egy kissé a feledés rágabalyodott fátylaitól tisztítja meg. A vaskosabb irodalomtörténetek, a tankönyvek súlyos gondolatbéklyóitól. A lapokon nem békés történeti elemzést olvashatunk, inkább az író

és mű eleveniségének bizonyítását a pontosan és élvezetesen elénk tárt életút, művek és állomások kellemes kitérőivel. Kételyünk nem lehet, bár France-nál Maupassant mégiscsak elevenebb – állapítja meg Bajomi is.

„France boldogtalan századunk mosolygó nihilizmusát fejezi ki”; „Az unalom ellen néha ellentmondok önmagamnak” – idézhetné Kosztolányit és France-ot a monografus, hiszen az életút valóban kisebb és nagyobb ellentmondások sorozata volt. Az út konflison vezetett a Parmasszus hegyéről a szocialista munkások barikádjai felé, messze kerülve mindig a Grève-teret. Az apolitikus szépelgéstől az eleven emberi és írói helytállásba, mert France pályáján a kétféle végtelenség között sokféle magatartás található. Bajomi Lázár Endre értőn és megértően elemzi a státuszokat.

Maurrast idézzük: „Anatole France úr harcosan beavatkozott a Dreyfus-ügybe, találkozott Jaurèsszal, és elindult a kommunizmus felé”. Bővebbekért ismét csak a kis-monográfiához fordulhatunk. A mondat szerzője vádiratnak szánta a fentieket, de elhangzása óta erősen megváltozott a bíróság összetétele. Bár a magánvádlónak ezúttal igaza van: Bajomi könyve tettek és művek tanúságaival, adatok bőségével (és remekül megírtan) idézi elénk a fejlődést, amelyben France-nak része volt. Nem állít mást a megtörténnél (így az író párttagsága körül), nem állít többet; nem menti, csak megértetni kívánja a korábbi elhúzódasokat. Végigvezet az úton, amelyen „a szépség és a múlt megszállottjából napi publicista és politikai agitátor alakult”. Bajomi meggyőző arról is, hogy a bibliomán szalonbölcsből éppen a világ változásai okán lett valaki, emberség kellett ehhez, tudás és lelki erő. France mindezzel rendelkezett, és mindvégig kitűnő író maradt. Az új monográfia legnagyobb tanulsága ez.

A szerző külön érdeme, hogy összefoglalóan adja a francia író ismert és kevésbé ismert „magyar vonatkozásait”. Bölönié és Ady közelségét, Szomory rajongását és másokét, France-nak nálunk hatalmas táborra volt. Bajomi bőséggel idéz az egykori és új kritikákból is.

„Csak az értők tudják, hogy ki és mi volt France” – írja egy friss tanulmányban Hegedüs Géza. Az *Anatole France* világa hozzájárult ahhoz, hogy az írónak

mind többen értői legyünk. „...gyarlóságaival együtt a szabadságra törő emberi méltóság megszemélyesítése...” – írja egy France-hősről Vas István. Úgy véljük – és ebben az új monográfiának nem ke-

vés része lett –, ez nemcsak Coignard abbéra, de megteremtőjére is áll. A hozzávezető út ezúttal új jelzést kapott. (Európa)

BODRI FERENC



Sz
1962
31